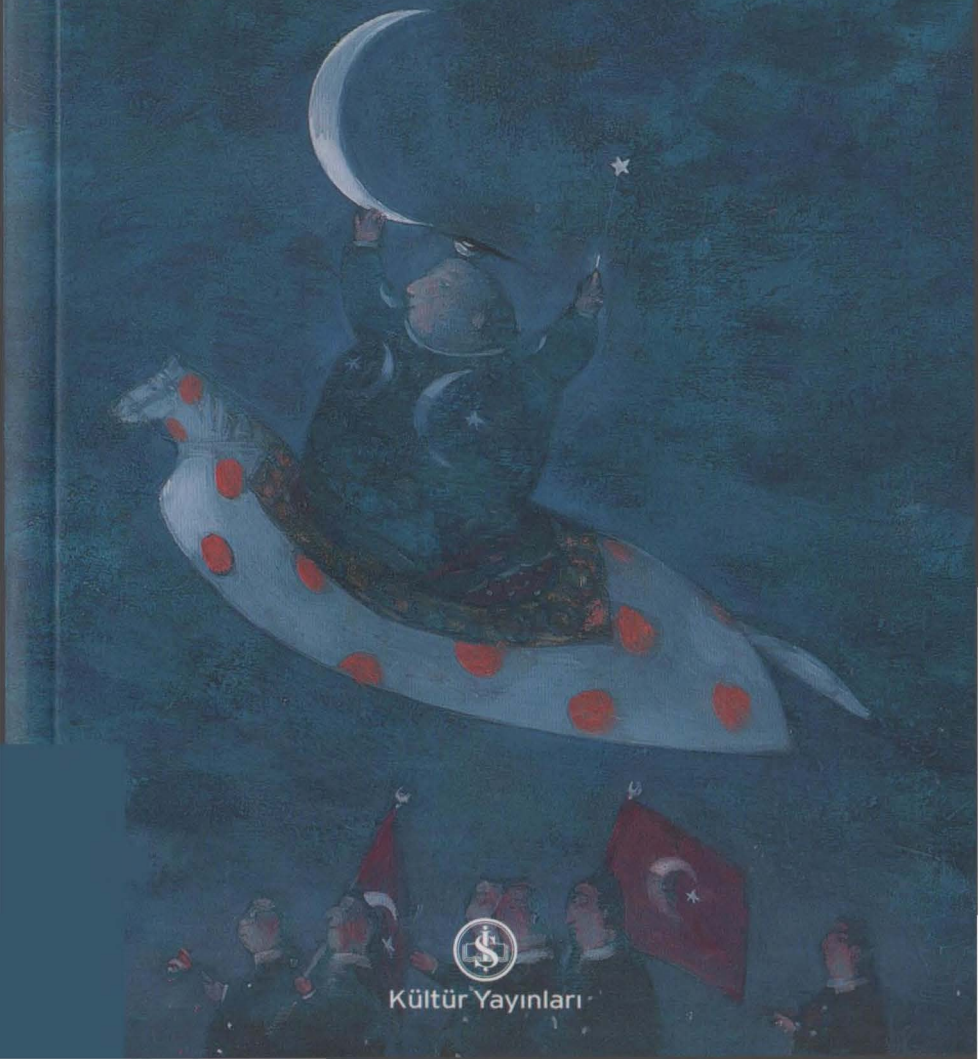
Kaan Durukan

Türkîli Hicazkâr

Türkiye'de Tarih Anlayışı Üzerine

Kültür Yayınları

© Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Yayına Hazırlayan Mürşit Balabanlılar

Kapak Tasarımı Mehmet Ulusel
Düzelti Bedirhan Toprak
Sayfa Düzeni Tipograf (0212) 249 01 01
Birinci Basım Mart 2003
ISBN 975-458-449-4
OTM 10304401
Basımevi Şefik Matbaası (0212) 551 55 87
İstanbul

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

türkîli hicazkâr

TÜRKİYE'DE TARİH ANLAYIŞI ÜZERİNE

Kaan Durukan

Tarih

Anneme, babama, eşime ve
yok canından beni dünyanın öteki ucunda okutan
Türk halkına:
"Arkamız da, kal'amız da sizsiniz".

İÇİNDEKİLER

Teşekkür 9

Önsöz 13

Batıcılık Serüveni: 250 Yıldır Neden Bocalıyoruz? 17

Türkîli Hicazkâr Bir Beste Denemesi:
"Avrupa, Avrupa, Duy Sesimizi" 41

Modern Türk Tarihçiliğinin / Tarihyazımının
Sorunları Üzerine Bazı Düşünceler 51

Osmanlı Araştırmaları'nın İhmal Edilen İki Alanı,
Kadın Tarihi ve "Azınlıklar" Tarihi Üzerine Birkaç Not 66

Devletler ve Toplumsal Devrimler:
Osmanlı Araştırmaları'nda Bazı Yeni Açılımlar 73

Osmanlı Tarihine Yaklaşmak 93

Boğaz'ın İki Yakası:
Avrupa ile İslamcılık Arasında Türkiye 100

Çeviriler, Edite Eserler, Book Review'lar 108

Söğüt'ten İstanbul'a 114

Osmanlı Mirası ve Günümüz Türkiyesi 118

Övgünün Sınırları 124

Model Ülke Olarak Türkiye:
Bir Kısacık Yazının Düşündürdükleri 129

Bir Akademik Sahtecilik Örneği: Poulshock Olayı 134

Batı Dışı Edebiyatların Makûs Talihi ya da
Türk Edebiyatı'nı Dünyaya Kim Tanıtır? 139

Notlar 147

TEŞEKKÜR

Çok şanslı bir öğrenci olduğumu söylemeliyim, kaldı ki geçmişte kimi insanların bilgi birikiminden yeterince faydalanamadığıma da hayıflanırım: Önce lisans yıllarımda Boğaziçi Üniversitesi'nde, sonrasında yüksek lisans çalışmalarım esnasında Bilkent Üniversitesi'nde gerçekten üst düzey bilimadamları tanıdım. Her birinden önemli şeyler öğrendiğim bu kişilerin değerini, özellikle yıllar içinde başka ülkelerin akademik kurumlarında, Türkiye dışından bilimadamlarını tanıdıkça daha iyi anladım. Benim için, aralarından Boğaziçi Üniversitesi'nden Edhem Eldem ve Nevra Necipoğlu, Bilkent Üniversitesi'nden ise Oktay Özel ve Ayşe Kadıoğlu (şimdi Sabancı Üniversitesi'nde) birazcık öne çıkar. Aynı dönemden, doğrudan bağlantım olmayan pek çok aydını tanımama olanak sağlayan Cihangir Murat Sarıca Kütüphanesi toplantılarını özlemle hatırlarım; '90'lı yılların başında canlı bir entelektüel buluşma/tartışma ortamı olan, sonrasında niteliğini kaybettiğini duyduğum bu "nev'i şahsına münhasır" organizasyonu, eski bir katılımcısıyla şurda-burda yolumuz kesiştiğinde hâlâ yâd ederiz. Şansım, artık biraz da bilinçli tercihlerin etkisiyle, doktora seviyesinde de devam etti: Tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, eğitim gibi tam olarak benim ilgi alanlarımı biçimleyen konularda evrensel bir iddiası olan Wisconsin Üniversitesi-Madison gerek somut bilgi, gerekse teorik yaklaşımlar anlamında bana çok şey öğretti. Bu arada, elektronik çağın nimetleri sayesinde, yüzünü bile görmediğim bili-

madamlarıyla fikir alışverişinde bulunabildim: Gerçi aralarında tenezzül buyurup cevap yazmayanlar da çıktı, fakat büyük çoğunluk şükür ki böyle davranmadı. Diğerlerinin arasında, kendilerine başvurduğum her sefer nezaketle, uzun uzun yanıt yazan Brown Üniversitesi'nden Engin Deniz Akarlı ile California Üniversitesi - San Diego'dan Hasan Kayalı'yı zikretmeliyim. Bütün bunların yanında, yanlarında geçirdiğim her dakika yeni şeyler öğrendiğim, akademisyen kimlikleriyle beni fazlasıyla etkileyen iki müthiş insana, "Hocaların Hocası" ünvanlı iki büyük ustama, Kemal Karpat ve Halil İnalcık'a yürekten teşekkür ederim. Aşikârdır ki, sonraki sayfalarda rastlayabileceğiniz bilgi hataları ya da yorum yanlışları yukarıdaki kimseleri bağlamaz, pek pek benim kötü bir öğrenci olduğumu gösterir.

Kurumsal destek yönünden, İstanbul Teknik Üniversitesi Rektörü Gülsün Sağlamer ile Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Yüksek Öğretim Kurulu'ndan İsmail Tosun'a teşekkür borçluyum. Türkiye'den uzakta geçirdiğim zaman diliminde, ihtiyaç halinde yardıma hazır olduklarını bilmek beni her zaman mutlu etti, kendimi güvende hissettim.

Bir teşekkür de Madison - Wisconsin'deki arkadaşlarıma, Orhun'a, Şebnem'e, Başak'a, Umut'a, Burak'a, Pınar'a. Batıdışı dünyanın nispeten talihli olan akademisyen adaylarının, yerine göre yirmi, yerine göre yirmi beş, bazen otuz yılı her biri otuz kiloyu aşmaması gereken iki bavula doldurup çıktıkları bir yolculukta (Amerika Birleşik Devletleri için bagaj sınırlaması budur), birlikte çok güzel zamanlar geçirdik. Özellikle, en başından beri iyi günde, kötü günde yan yana, omuz omuza olduğumuz Orhun ve Şebnem'in evinde kendimi hiçbir zaman gurbette hissetmedim.

Son olarak, daha önce yayımlamış olduğum parçaların tekrar basılmasına izin veren, yeri geldikçe isimleri geçecek olan süreli yayınların editörlerini ve yayın kurullarını anmak isterim. Tabii, baskıya girmeden bile fazla satış şansı bulamayacağı bariz olan bir kitabı, hele de isimsiz, halihazırda akademik ünvanı bile bulunmayan bir yazarın kaleminden çıkmış bir kitabı yayımlama cesareti gösteren Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları yetkilileri de çok özel bir teşekkürü hak eder.

ÖNSÖZ

Elinizdeki kitapta bir araya getirilmiş farklı uzunluktaki ve kapsamdaki çalışmalar son dört-beş yıl içinde kaleme alındı, ancak metinlerin arkasındaki fikirlerin önemli kısmı yaklaşık olarak geride bıraktığımız on yılın birikimidir. Bu çalışmaların büyük çoğunluğu muhtelif yayın organlarında basıldı, bir kısmı ise şu veya bu nedenle yayımlanmadı, dolayısıyla ilk kez burada okuyucu önüne çıkacak. Geçtiğimiz günlerde, zaman içinde yazdıklarımı gözden geçirirken ileriki sayfalarda okuyacaklarınızın, diğerlerinin arasında bir ölçüde farklılaştığını ve belli bir iç tutarlılık oluşturduğunu fark ettim: Söz konusu yazılar, Türkiye'de tarih algılanışına, eğitimine, yazılışına değişik açılardan yaklaşan, bu yönüyle ana bir tema etrafında birbirlerini tamamlayan bir bütündü. Bu yüzden, kendine göre –belki fazla da abartılmaması gereken– bir değeri olduğuna inandığım bu parçaları, dergi sayfalarında unutulmaya bırakmaya gönlüm razı olmadı; önlerine ne sebeple, hangi koşullarda yazıldıklarını belirten kısa birer giriş ekleyerek küçük bir cilt halinde toplamaya karar verdim.

Şüphesiz, böyle bir karara varılabilmesi için "gönül razılığı" haricindeki başka etkenler de belirleyicidir. İlk olarak, bir önceki paragrafta gayet kalın çizgilerle sınırlarına değindiğim alanlarda ülkemizde eser veren, yapıt ortaya koyan pek az bilimadamı vardır. Başka türlü ifade edersek, tarihin niçin, kimler tarafından, hangi dinleyici kitlesine yönelik olarak yazıldığı; toplumsal, siya-

sal, iktisadi temelli bireysel yaşam deneyimlerinin, ideolojik tavırların bu süreçte ne gibi roller oynadığı, tarihin diğer bilim dallarıyla ne tarz bir etkileşim içinde olduğu gibi konular sınırlı sayıda araştırmacının ilgisini, o da, daha ileride bahsedileceği üzere ancak son yıllarda çekmiştir. Dolayısıyla, buradaki makalelerin hem Türk tarihçiliğinin en genç kuşağının bir mensubunun düşüncelerini yansıtması yönünden, hem de tarih disiplininden hareketle daha genele giderek sosyal bilimler alanında ülke olarak nerede olduğumuza ilişkin tespitleri içermesi açısından mütevazı bir katkı olmasını ümit ediyorum.

Görüleceği gibi, bu kitap kapsamındaki parçalar Türkiye'de yapılan ezici çoğunluktaki yayınların (bu arada, benim de başka bazı çalışmalarımın) aksine ampirik malzeme üzerine kurulu değildir; amaçlanan, daha ziyade akademimizde özellikle tarihsel bilgi üretirken kullanmaya fazlaca alışık olmadığımız (açıktır ki, bilinçsiz, ölçüsüz kullanım da aşılması gereken başka bir sorundur) bazı teorik yaklaşımların gündeme getirilmesi, önemli olduğuna inandığım birtakım soruların formüle edilmesidir.

Burada bir araya getirilen makalelerin bir diğer faydasının, sonlarına eklenen hayli geniş olarak tanımlanabilecek bibliyografyalar olduğunu sanıyorum. Bu sayede, elden geldiğince Türkiye'de pek az kimsenin haberdar olduğu veya tümüyle bilinmeyen tartışmalara dair kaynaklar tanıtılıyor, belli mevzulara özel ilgisi olanlara Türkçe ya da yabancı dillerde yazılmış başka kitap ve makalelere yönelme imkânı sağlanıyor. Ayrıca, Türkiye'de yakın dönemlerde (kitapta yer alan bir yazıda tartışılacağı üzere) kendine özgü sorunları olmakla birlikte, büyük ölçekli bir çeviri faaliyeti gözlemliyoruz; bel-

ki, yayıncılık sahasında telif eserlerin yanında, çeviri olarak da emek sarf eden arkadaşlarımızın bir kısmı yukarıda sözü edilen kaynakçalarda yayımlanmaya değer, Türk okuyucusunun ilgisini çekecek, dünyanın önemli entelektüel merkezlerinde, önde gelen üniversitelerinde üzerinde konuşulan kimi yapıtlar bulabilirler.

Yazıların önemli bir bölümünün güncel gibi gözüken, ama kökenleri tarihte olan problemlere yaklaşımından dolayı, genel bilgi anlamında ortalamaya tekabül eden, ihtisas sahibi olmayan okuyucu için de ilgi çekici olacağı fikrindeyim. Bunun yanında, özünde kendini belli bir döneme, belli bir konuya hapseden, bu yüzden de karşılaştırmalı etütler bir yana, disiplinlerarası etkileşimlere bile kapalı bir tarih/sosyal bilim anlayışına tepki olarak yazılmış olduklarından ve bu sebepten de tarihten sosyolojiye, siyaset biliminden edebiyata kadar uzanan geniş bir spektruma haiz bulunduklarından, Türkiye'de sanki disiplinin doğasından kaynaklanan bir karakteristik gibi algılanan dar çerçevelilik, sıkıcılık, kuruluk gibi özelliklerden bir nebze uzak olduğuna inanıyorum (belirtmeliyim ki, bu inancımın temelinde bu makalelerin bazılarına dair, özellikle de genç kuşağın temsilcilerinin ifade ettikleri beğeni var).

Son olarak, şu (biraz bireysel) noktayı eklemek istiyorum: Kitabı oluşturan çalışmaların ortaya çıktığı dörtbeş yıllık süreç, yurtdışı üniversitelerden aldığım kabullerden dolayı Türk hükümetinin bana verdiği bir bursla, daha doğru bir tanımla Türk halkının parasıyla finanse edildi. Ülke ekonomisinin en parlak günlerini yaşamadığının, oldukça dar bir geçitten geçtiğimizin hepimiz farkındayız. Geride bıraktığımız son bir-iki yılın gitgide daha da ağırlaşan iktisadi şartları gözönüne alındığında, zannederim formel bir doktora tezinin yanın-

da, somut başka bir bilimsel ürün ortaya koyma, yurtdışında geçirdiğim zaman zarfında öğrendiklerimden en azından Türkçe olarak ürettiklerimden bir kısmını belli bir çerçeve dahilinde toplama arzusu duydum. Umarım, bir gün başkalarına, bu arada İngilizce olarak yazılmışlara da sıra gelir.

Kasım 2002,
Madison-Wisconsin

BATICILIK SERÜVENİ: 250 YILDIR NEDEN BOCALIYORUZ?[1]

Son derece karmaşık tarihsel süreçleri birkaç faktöre indirgeyerek ele almak, temel olarak tehlikeli, yanlış sonuçlar çıkarılmasına yol açabilecek bir eğilimdir, ancak bu mahsurun altını çizmekle birlikte, bu kitabın yazarı Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerini de içine alan 200-250 yıllık tarihimizin dört ana eksen etrafında biçimlendiğine inanıyor. Bunlar, fazla ayrıntısına girmeksizin, Batı'nın muazzam yükselişi ve bu gelişme karşısında tavır alma zorunluluğu, dinin teolojik yönüyle değil de, sosyo-kültürel anlamda toplum hayatı üzerindeki etkisi, ulus-devlet normlarına göre milli bir kimliğin tarifi çabası, Osmanlı geçmişinden kaynaklanan imparatorluk mirası fikridir ve tümü birbiriyle değişik biçimlerde, sürekli bir diyalektik işleyiş içindedir. Burada amaçlanan, bu çok hayati temaya ağırlıklı olarak Batılılaşma penceresinden bakan bir çerçeve sağlamak, toparlayıcı bir genel giriş yapmaktır.

Bu metin aslında, daha önce de katkıda bulunduğum, İletişim Yayınları'nın bastığı "Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce" serisinin üçüncü cildi olan *Modernleşme ve Batıcılık* için tasarlanmıştı, ancak o günlerde yaşanan bir dizi terslik (bu arada, bir de yangın) sebebiyle bu niyet gerçekleşemedi. Dolayısıyla, ilk kez burada yayımlanıyor. İfade edilen fikirlerin küçük bir kısmı, daha önce Comparative and International Education Society'nin Mart 2000'de San Antonio, Texas'ta düzenlenen yıllık toplantısında "Turkish Odyssey: The Challenge of Modernization" başlığıyla tebliğ olarak sunulmuştu.

Batılılaşma sorunsalı, birkaç yüzyıldır Türkiye'nin gündeminde merkezi öneme haiz olan, İmparatorluk döneminde başlayıp Cumhuriyet'e miras kalan bir tarihsel süreçtir. Başlığımız, tüm okurlara değilse bile herhalde pek çok kişiye aşikâr olduğu üzere, bu konuya en fazla mesai ayıran bilimadamlarından birisinin, Niyazi Ber-

kes'in bir yapıtından kısmen esinlendi (Berkes, 1964); şu farkla ki, Berkes adı geçen eseri kaleme aldığında yaklaşık 200 yıllık bir bocalama devresi söz konusuydu, bugün geriye dönüp baktığımızda neredeyse elli yıllık bir zaman diliminin daha eklendiğini görüyoruz. Şu an itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerinin bir aydınının, Sakallı Celâl'in "Biz, Doğu'ya doğru giden bir geminin içinde Batı'ya doğru koşmaya çabalayan zavallılarız" cümlesiyle veciz bir biçimde ifade ettiği durumdan niteliksel olarak ciddi oranda farklı bir konumdayız; ancak yine de, kanımca tamamlanmış bir süreçten ziyade zaman içinde "yol"un da, "yolcu"nun da özelliklerinin defalarca değiştiği bir seyahatten, halen devam eden sosyo-ekonomik, siyasal ve kültürel bir dönüşümden söz etmek mümkün. İlk bakışta güncel gibi gözüken, fakat aslında kökleri çok daha derinlerde bulunan Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik başvurusu, Ortadoğu, Orta Asya, Balkanlar gibi kritik coğrafyalarda üstlenmek istediği ya da kendisine verilmek istenen roller, özellikle 11 Eylül saldırıları sonrası yoğunlaşarak İslam'a odaklanan tartışmalar gibi temalar; "parçalanmış/yarılmış ülke" (Huntington, 1996) veya "çift yönelimli/iki istikâmetli ülke" (Brzezinski, 1997) tarzı tanımlar Batılılaşma kavramıyla yakından alakalıdır.

Batılılaşma üzerine tarihten sosyolojiye, siyaset biliminden edebiyata uzanan hayli geniş bir yelpazede çokça yazıldı, çizildi (son tahlilde, tümüyle bu konuya hasredilen elinizdeki kitap da bu yöndeki çabanın bir ürünüdür). Kaleme aldığım mütevazı ölçüdeki bu çalışmanın amacı, bazen gözden kaçtığını düşündüğüm birtakım noktalara vurgu yapmak, fazlasıyla kabuğumuza çekilip Türkiye'de kendi aramızda yaptığımız kimi tartışmaların evrensel boyutu da olduğunu göstermek ve

Osmanlı-Türk toplumunun yaşadığı değişimin safhalarını, bu yazının fiziki sınırlarının el verdiği ölçüde, biraz şematik de olsa özetlemektir. Dikkate alınması gereken önemli bir konu da, yukarıda değindiğim gibi çok sayıda makale, belli miktarda kitap üretilmesine rağmen, burada yapılacak daha bir hayli işin olduğudur: Berkes ve Bernard Lewis'in uzun soluklu eserleri (Berkes, 1964, 1973; Lewis, 1968), Roderic Davison'ın mühim bir dönüm noktasını değerlendiren incelemesi (Davison, 1963), Şerif Mardin'in sürece damgasını vuran iki siyasi gruplaşmayı ele alan kitapları (Mardin, 1962, 1994), ya da Hilmi Ziya Ülken'in akımlar, kişiler galerisi gibi (Ülken, 1979) artık klasik niteliğini kazanmış yapıtları sonraki kuşaklarca, belli haklılık payları olarak eleştirilmişlerdir, ancak aradan uzun yıllar geçmesine karşın, bu çapta başka çalışmalar yayımlanamamış, dolayısıyla adı geçen bilimsel katkılar (ve benzeri birkaçı) tartışmanın ana eksenlerini belirlemeye devam etmişlerdir.

On sekizinci ve özellikle, on dokuzuncu yüzyıllarda Batı uygarlığı (bu devre için ağırlıklı olarak Avrupa), kökeni önceki yüzyıllara uzanan kompleks bir gelişme çizgisinin sonucu olarak yükselmeye başladı. Esasında, daha ileriki paragraflarda değinileceği gibi, yekpare bir Batı'dan bahsetmek pek imkân dahilinde değildi: Gözlemlenen, ana olarak Fransa ve İngiltere'deki devlet yapılarının oluşumu ile İngiltere'de kapitalizmin evrimiydi (Göçek, 1996: 5). Yine de, Ernest Gellner'in şemasına sadık kalırsak, insanlık tarihinin üçüncü dönüm noktasına İngiltere ve onun daha gerisinde Fransa'nın önderliğinde ilk olarak bu sınırları biraz belirsiz Batı ulaştı[2]. Elde ettiği büyük başarının etkisiyle, Batı bu çerçevenin dışında kalanlar için model teşkil etti ve yirminci yüzyıl ortalarına kadar, Batılılaşma terimi sorunlu bi-

çimde algılanmadı. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında, terimin Avrupa-merkezciliğinin farkına varıldı ve bir ölçüde eleştiri getirilmeye başlandı (Başlangıçta dert yaratmayan bir ifadenin zaman geçtikçe "kirlenmesi" pek nadir bir durum sayılmaz. Bir örnek: On dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinin önemli politik simalarından Benjamin Disraeli, üzerinde güneş batmayan imparatorluğa atfen, kendisini "emperyalist" olarak tanımlamakta sakınca görmüyordu; ancak tarihin akışı, özellikle de Vladimir İlyich Lenin, John Hobson, Rosa Luxemburg gibi isimlerin yazdıkları, bu sıfata olumsuz anlamlar yükledi). Bulunan çözüm, nispeten daha nötr bir kelime olan modernizasyonun tercih edilmesiydi (birkaç örnek: Lerner, 1964; Apter, 1965; Black, 1966; Polk ve Chambers, 1966); fakat özünde referans verilen coğrafya da, dikkat çekilen tarihsel gelişim de üç aşağı beş yukarı aynıydı ve temeldeki anlayış, kalın çizgili tarifiyle gelişmemiş "geleneksel"den gelişmiş "modern"e geçiş, büyük farklılık göstermiyordu.

Batılılaşmayı tartışırken, şüphesiz Batı'nın sınırlarının ne kadar değişken, tâbiri caizse oynak olduğunun, günün şartlarına göre nasıl defalarca yeniden tanımlanabileceğinin altını çizmenin önemli olduğunu düşünüyorum. Edward Said, aslında Yakındoğu'yu, özellikle de İslam'ı ve Arap dünyasını konu olarak ele aldığı (Said, 1979: 17), ancak ortaya attığı sorularla (her zaman verdiği cevaplarla değil!) pek çok farklı coğrafya üzerine yapılan çalışmaları etkilediği eserinde (örneğin, Lewis, 1993; Young, 1990; Dirlik, 1996; Guha, 1984), "Doğu" kavramının Batılı (önce İngiliz, Fransız, daha sonra Amerikalı) kolonyalist/emperyalist güçler tarafından kurgulanmış olduğunu ve Batı'nın askeri, politik, ekonomik üstünlüğünü pekiştirmek amacıyla dünyanın geri

kalanına empoze edildiğini söyler (Said, a.g.e.). Bir yanıyla, "Batı" da benzeri bir kurgudur, ancak farkı şudur ki, muğlak "Batı"nın bazı üyelerinin kararlarının biçimlediği bir yapıdır; Perry Anderson'ın ifadesiyle, "Batı" tarih boyunca Asya'yı ("Doğu"yu) bir nev'i "ayna" gibi kullanarak kendi sosyal formasyonunu tarife çalışmıştır (Anderson, 1979). Martin Bernal'ın *Siyah Athena*'sı, bu kurgunun Batı uygarlığının köklerine dair olan kısmını provokatif şekilde sorgulayan bir eser olarak dikkate değer (Bernal, 1987).

Daha önce de, homojen bir Batı'dan bahsetmenin çok sorunlu olduğuna değinmiştim: Robert Brenner, büyük bir bilimsel tartışmaya yol açan ünlü makalesinde, özellikle Marksist teori açısından önemli başka temaların yanında, benzer bazı faktörlerin varlığına karşın tüm Avrupa'nın aynı iktisadi gelişmeyi yaşamadığını kaydeder (Brenner, 1976; ayrıca, Brenner, 1977 ile Aston ve Philpin, 1985); Eric Wolf, Avrupa'nın iddia edildiği gibi yekpare olmadığını, Avrupa'nın birliği fikrinin hayali bir birlik olduğunu belirtir (Wolf, 1982). David Blackbourn ve Geoff Eley, Almanya'nın tarihsel deneyimine ilişkin öne sürülen *sonderweg* (farklı yol) yaklaşımını eleştirdikleri yapıtlarında, sorunun Anglo-Amerikan ve Fransız modellerini merkeze koymakta olduğunu söylerler (Blackbourn ve Eley, 1984); Eley bir adım daha ileri giderek, aslında Almanya'nın istisnai konumunun yerine, İngiliz, Fransız ve Alman "istisnaları"nın incelenmesi gereğine işaret eder (Blackbourn ve Eley, a.g.e. 154). Diğer yandan, farklılıklarıyla bile olsa Batı'nın sınırlarını çizmek her zaman zordur: On sekizinci yüzyılda Prusyalı Büyük Frederick ve Rus Çariçesi İkinci Katerina, başka hükümdarlar gibi, hakim normlar olan Fransa ve İngiltere'yi taklide kalktıklarında, Prus-

ya ve Rusya'nın "Avrupalı" olup olmadıkları, hatta ileride olup olamayacakları tartışmaya açılmıştır (Göçek, 1996: 6). Daha yakın tarihli bir örneğe bakarsak, Derek Sayer, 1989 öncesi döneme referans vererek Prag'ın Viyana'dan çok daha batıda olmasına rağmen, Çekoslovakya'nın nasıl "Doğu" olarak tanımlandığının altını çizmişti; bugün Çek Cumhuriyeti "Avrupa'da" ve Avrupa Birliği'nin de eşiğinde. Bu noktada önem kazanan haritaların masumiyetini Craig Calhoun tartışır (Calhoun, 1997). Örneğin, eldeki haritaların ezici çoğunluğunda niye Avrupa merkezdedir? Bu haritalarda, Afrika gerçek büyüklüğünden oransal olarak daha küçük resmedilirken, Avrupa ve Kuzey Amerika niye daha büyük gösterilir? (Ayrıca, harita, harita yapımı ve içerdiği anlamlar üzerine, Thongchai, 1994.) Sanırım bütün bu söylediklerimin ışığında, "Hangi Batı?" ve "Hangi Batılılaşma?" sorularını sormanın önemi ortaya çıkar.

Batılılaşmanın vurgulanması gereken bir yönü de, olgunun "Batı" şemsiyesinin dışında kalan/bırakılan tüm bölgeleri bir biçimde etkilemesi, bu yönüyle de Türkiye açısından büyük bir eksiklik olan karşılaştırmalı etütlere imkân vermesidir. Kapitalizmin gelişimini Batı'nın yükselişiyle bir ölçüde eşleyen Pierre Vilar'a göre, bu süreç dünya tarihini birleştirmemiş, ancak Batı Avrupa'nın tarihini evrensel kılmıştır (Vilar, 1973). Bir dönem, Avrupa'nın dünyanın yüzde 85'ini kontrolü altında tuttuğu düşünülürse (Von Laue, 1987: 25), yaşanan olayın boyutları daha iyi anlaşılabilir. Şüphe yok ki, karşılaştırmalı çalışmalarda ölçüyü kaçırmamak, bilimsel bazı sağlam kurabilmek için azami dikkat gerekir, ancak yine de sözgelimi tümü Batı modellerinden etkilenmiş, birer "aydın despot" olma gayretindeki Rus Çarı Büyük Petro, Osmanlı Sultanı İkinci Mahmud, Japon

İmparatoru Meiji ya da Türk halkının kolektif hafızasında Yul Brynner'ın "Kral ve Ben"de canlandırdığı şekliyle kalmış olan Siyam Kralı Mongkut'un kafa yapılarını, toplum projelerini anlamaya çalışmak veya Endonezya kadar uzak bir coğrafyada Pramoedya Ananta Toer'in (Toer, 1996) edebiyat penceresinden tasvirini yaptığı "Doğu" ile "Batı" arasında kalmış insanların ikilemini başka örneklerle bir arada düşünmek zihin açıcı bir çaba olabilir. On sekizinci, özellikle de on dokuzuncu yüzyıllar göz önüne alındığında, dünyayı "sömürgeci" ve "sömürülen" olarak iki kutuplu ele alma eğilimine karşı da dikkatli olmak gerekir: Bazı açılardan, örneğin iktisadi yönden ağır baskı altında kalsalar da, bu şemaya uymayan Rusya, Çin, Japonya, Osmanlı İmparatorluğu, İran gibi önemli istisnalar vardır; bunlara Yemen, Tayland, Afganistan, Nepal ve Etiyopya gibi daha ikincil derecedeki başkaları eklenebilir (Ward ve Rustow, 1964: 8). Bunların bazıları, mesela Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, Japonya, her ne kadar Batı'nın artan baskısına bir cevap niteliğinde de olsa, sömürgecilik saikiyle değil, bir yönüyle "gönüllü" bir Batılılaşma'ya yönelmişlerdir.

Batılılaşma olgusu, özellikle geride bıraktığımız son iki yüzyıl dikkate alındığında, taraftarı olsun, muhalifi olsun, bir uzlaşma arasın, toptan red iddiasında bulunsun, hemen herkesi etkilemiş, bir nev'i "hegemonya" oluşturarak gündemin merkezine oturmuştur. Şüphe yok ki, farklı grupların yaşadığı etkileşim çokboyutlu faktörlere bağlı olarak az ya da çok olmuştur, ancak yine de bu, yaşanan deneyimin önemini azaltmaz veya belirleyiciliğini ortadan kaldırmaz. Örneğin, bu yazının ana konusunun bir kısmını teşkil eden Osmanlı modernizasyonu ele alındığında, Osmanlı toplumsal yapısını oluşturan muhtelif etnik, dini, kültürel birleşenlerin de-

ğişik yollar tuttukları görülür (Ortaylı, 2001: 41), fakat amaç eninde sonunda Batılılaşmak veya daha önce açıklandığı gibi, bir terim tercihiyle modernleşmek/çağdaşlaşmaktır. Bu çerçeve dahilinde, Berkes'in klasikleşmiş, oldukça eleştirilmesine rağmen hâlâ da önemli ölçüde etkisini sürdüren "İslamcılar, Türkçüler, Batıcılar" sınıflandırmasını kabul etmek güçleşir (Berkes, 1964: 337-366; en yakın tarihli kritiklerden biri için, Zürcher, 2000: 154): Milliyetçilik, liberalizm, sosyalizm gibi düşünce akımları zaten Batı kökenlidir; buna karşın, en Batı karşıtı görünen ve söylemini de bu yönde kuran İslamcılık bile bazı temel kavramlarını Avrupalı bir epistemolojinin normlarına göre oluşturmaktadır (Türköne, 1991), "çünkü İslam dünyasında modernleşme hareketleri bir tür dini hareketler olarak ortaya çıkmış ve öyle devam etmiştir, bir başka deyişle modernleşme teşebbüsleri dinin ve dini yorumlama çabalarının bir parçası olmuştur" (Kara, 2001: 234). Olivier Roy, *Siyasal İslam'ın İflası* başlığıyla Türkçeye kazandırılan eserinde (Roy, 1992), İslamcıların gerek lider kadrolarını, gerekse kitlesel desteğini gelenekçiler olarak değil, modernleşme sürecinin ürünleri olarak tanımlar; bu anlamda, ileride Güneydoğu Asya'da Seyyid Ahmed Han, Muhammed İkbal, Mevlana Ebul Ala Mavdudi gibi isimleri etkileyecek Şah Veli Allah tarzı öncüleri (örneğin, *ictihad* kapılarının yeniden açılması fikriyle) ya da Vahabilik gibi erken akımları, Sudanlı Muhammed Ahmed Mehdi ile Libyalı Muhammed Ali ibn El-Sanusi gibi isimleri (aslen Cezayirlidir), çok geniş bir coğrafyada etkili olan Cemaleddin Afgani ve onun ardılları, *Selefiyye* yaklaşımının temsilcileri Muhammed Abduh ile Raşid Rida gibi düşünürleri farklı bir bakış açısıyla, yeniden ele almak gerekir (Esposito, 1998; Voll, 1982; La-

pidus, 1983; Burke III ve Lapidus, 1988; Keddie, 1972; Kerr, 1966; Esposito ve Voll, 2001). Bu kişiler ve bazı başkaları, bazen güce başvurarak, bazen entelektüel kapasiteleriyle, kimi zaman uzlaşarak, kimi zaman direnerek hep aynı şeyle, Batı'yla uğraşmışlardır. Burada, Batı dünyasının artan askeri gücünün ve yayılmacı siyasetinin önemi iyiden iyiye hissedilir: Bir on sekizinci yüzyıl insanı olan Şah Veli Allah Hindistan'daki Müslüman Moğul devletinin çöküşünü kaygıyla izler, sonrakilerde bu kaygı sürekli artarak devam eder.

Batılılaşma meselesinin evrensel boyutlarına imkân dahilinde değindikten sonra, bu yazının ana konusu olan Osmanlı-Türk modernleşmesi örneğine yönelebiliriz. On sekizinci yüzyılın genelde "Fransız yüzyılı" olarak tanımlanmasından dolayı (Woloch, 1982: xvi), tanınma anlamında Jean-Jacques Rousseau, Denis Diderot veya Charles Secondat de Montesquieu kadar şanslı olmayan ve bazı İngiliz ya da İskoç benzerleri gibi nispeten gölgede kalan Aydınlanma Çağı'nın erken bir temsilcisi, İtalyan düşünür Giambattista Vico, dünyanın her zaman bugün gördüğümüz gibi olması fikrini bilimadamlarının yanıltıcı bir "kibri" olarak eleştirir (Vico, 1968: 127-128); esasen, bu yalnızca onlarla sınırlı kalmayıp herkesi içine alan bir yanılgıdır. Buradan varmak istediğim sonuç şu: Her zaman gelişmiş bir Batı ve onun karşısında gerikalmış bir Doğu yoktu, hatta daha önce vurgulamaya gayret gösterdiğim gibi, yakın yüzyıllara kadar bir Batı ile bir Doğu'nun olduğu bile tartışmaya açık. Bu koşullar altında, tüm diğer örnekleri olduğu gibi, Osmanlı-Türk spesifik durumunu da belli bir kronoloji içinde, süreçte ortaya çıkan değişiklikleri gözeterek, Batı ile yaşanan ilişkinin doğasının gösterdiği evrimi irdeleyerek ele almak gerekiyor.

Batılılaşma kronolojisi, genel kabul gören, artık bir nev'i gelenekselleşmiş şekliyle III. Selim ve sonrasında II. Mahmud'un saltanatlarını merkeze koyarak başlatılır; aslında bu, tarihçiliğimizin iki sorunlu yönüyle, yaşananların toplumsal ardalanını gözardı edip, değişimlerin önüne mutlaka bir lider koyarak "büyük adamlar tarihi" yazmakla ve Osmanlı-Cumhuriyet ikileminde de gözlemlendiği gibi, bazı devamlılıklar yerine keskin kopuşlar tercih etmekle yakından ilgilidir. Fatma Müge Göçek, pek çok bilimadamının 1718-1730 arasındaki zaman dilimini, yaygın olarak bilindiği adıyla "Lale Devri"ni modernizasyonun ilk safhası olarak gördüğünü not eder (Göçek, 1987: 9 – Göçek, örnek olarak Tarık Zafer Tunaya, Enver Ziya Karal ve Berkes'i gösterir); Kemal Karpat da, şu günlerde Türkçeye kazandırılmak üzere olan yapıtında, bu dönemde belli bir sermaye birikimini işaret eden, bir erken kapitalistleşme sayılabilecek, yüzü Avrupa'ya dönük bir hareketlenmenin, bir dinamizmin olduğunu belirtir; Karpat'ın dikkat çektiği diğer nokta, devlet perspektifinden, merkezden tarih yazmanın etkisiyle ezici çoğunlukla olumsuz sıfatlarla nitelenen on sekizinci yüzyıl *âyân*larının bu modernleşme evresinde üstlendikleri etkin roldür[3]. Diğer yandan, önce Karlofça, daha sonra Pasarofça antlaşmalarıyla sonuçlandırılan uzun askeri mücadele ve ağır yenilgiler devresi, bu ilk atılımın gerisindeki önemli bir etkendir (Lewis, 1968: 45).

Yaygın olarak iddia edildiğinin tersine, Osmanlı devleti en eski devirlerinde bile kendi içine kapalı, dünyadan habersiz bir yapı değildi; coğrafi konumunun da etkisiyle, her zaman için etrafında olanlara dikkat etti, özellikle de uygarlıkların çoklukla dinler üzerinden tarif edildiği erken yüzyıllarda, rakibi olan Hıristiyan dünyasını elinden geldiğince takip etti. Ancak bu ilgi, Os-

manlı devletinin on beşinci, on altıncı yüzyıllardaki gücü gözönüne alındığında, örnek alma, taklit etme, bir model olarak görme durumunda olmaktan çok uzaktı: Batı'yla karşılaşmanın ilk örneklerinden sayılabilecek, Fatih Sultan Mehmed'in küçük şehzadesi Cem'in biyografisi olan *Vakıat-ı Sultan Cem*'ler daha önce pek rastlanmamış durumlar karşısında, egzotik sayılabilecek bir bakışı yansıtır (Vatin, 1999: 165; Vatin, 1984). Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Lütfi Paşa, Batı'nın "hükümdarlara ayna" geleneği ile Doğu'nun "nasihatnameleri" arasına düşen[4] eseri *Asafname*'de, Osmanlı düzeninin kimi kurumlarındaki bozulmaya dikkat çekmenin yanında, Avrupalı devletlerin okyanuslara açılmasına da değinir; ancak açık bir kendine güven yansıtan tavrı Batı'yı örnek almaktan ziyade, tedbir alınmazsa ileride can sıkıcı olabilecek bir gelişmeye uyarı niteliğindedir.

On yedinci yüzyıla gelindiğinde, gerek dış konjonktürdeki bazı gelişmelere bağlı olarak, gerekse Osmanlı sisteminin kendi içinden kaynaklanan birtakım tıkanmaların etkisiyle, sorunlar yaşanmaya başlamıştır, fakat bilebildiğimiz kadarıyla henüz kimsede Batı'yı örnek almak gibi bir niyet görülmez. Belli bir emperyal gururla bezenmiş Osmanlı kurumlarına güven duygusu dönemin elitini kurumlardaki yozlaşmayla mücadele edip eskinin ihyası fikrine yöneltir (Berkes, 1964: 508): Ayn-i Ali'nin 1607 tarihli *Kavanin-i Al-i Osman*'ı, Koçi Bey'in 1630 tarihli *Risale*'si, Katip Çelebi'nin 1652 tarihli *Düsturü'l-Amel*'i bu anlayışın önde gelen örnekleridir (Berkes, 1964: 19. Verilen tarihler yaklaşıktır); on altıncı yüzyıl sonunda yazılmasına rağmen, Mustafa Ali'nin *Nasihatü's-Selatin*'i, on yedinci yüzyılın *Selaniki Tarihi* ve *Naima Tarihi* İbn-i Haldun kökenli bir çöküş teorisinin etkisi altındayken, Osmanlı'ya özgü bir çıkış yolunun ol-

duğuna inanıp bu yolda hükümdarlara tavsiyede bulunurlar (Ortaylı, a.g.m. 38). Bu tür yaklaşımların pratikteki uygulaması, Stanford Shaw'un "gelenekçi reformcular" tabiriyle nitelediği, en bilinenleri IV. Murad ve Köprülü Mehmed Paşa olan bireylerin eski düzeni canlandırmak yolundaki, bir nebze de başarılı olmuş çabalarıdır (Shaw, 1997: 197, 209).

On sekizinci yüzyılda ise, bu görece olumlu havanın dağıldığı, kendine olan güvenin sarsıldığı görülür. Yalnız Osmanlı'ya özgü bir durum değildir bu; İslam dünyasının diğer büyük güçleri İran Safevileri ile Hindistan Moğulları da Batı'nın tehdidinin boyutlarını görmeye başlamışlar, hatta daha ilerde Osmanlı devletinin gösterdiği transformasyonu başaramayıp, bu büyük meydan okumanın altında kalmışlardır (Voll, a.g.e. 33-86; Lapidus, 1983: 10-12; Quataert, 2000: 38; McNeill, 1974: 37; Brown, 2000: 16). Maruz kaldığı baskının niteliğinden dolayı, Osmanlı devletinde Batılılaşma gayretleri öncelikle askeri alanda görülür, daha sonra kademeli olarak başka sahalara yansımaları olur. Belirtelim ki, bu gelişme her zaman böyle yaşanmamıştır: Örneğin, hemen yanıbaşımızda olan, tarihsel, kültürel bağlantımız bulunan, ancak karşılaştırmalı çalışmalardaki zayıflığımızdan dolayı hakkında pek az şey bildiğimiz İran'da (aynı şey, Rusya için de söylenebilir), askeri anlamdaki ana güç kabile ordularıdır (Keddie, 1981: 25) ve orduyu, bürokrasiyi ve eğitimi modernize etme çabaları erken ölümüyle yarıda kalmış Abbas Mirza söz dışı tutulursa, modern bir ordu kurmaya önem verilmemiştir (Keddie, a.g.e. 29-30). Ancak, Rıza Şah'ın iradesiyle modern İran ordusu kurulmuştur, fakat askerler Pehlevi'lere sadıktırlar ve politik rejimin geleceğiyle de alakalı değildirler (Yapp, 1996: 36).

Bu dönemde, özellikle gönderilen elçiler vasıtasıyla, Batı'yla iletişim de artış gösterir. Elçiler, belki Batı'da gördüklerinden müthiş etkilenmemiş, dil sorunu yüzünden de fazla bir şey öğrenmemişlerdir (Lewis, 1968: 61), ancak en erken görevlendirilenlerden biri olan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı *Sefaretname*'de, önceki yüzyıllarda, en açık olarak da on altıncı yüzyılda yazılanlarda rastlanan üstünlük havası, hor görme ya da alaycılık görülmez (Berkes, 1964: 34). Batılılar çok alanda bilgi sahibidirler: Ahmet Resmi Efendi'nin *Viyana Sefaretnamesi (*Aksan, 1995), yukarıda bahsedilen *Fransa Sefaretnamesi*, Ebubekir Ratib Efendi'nin *Nemçe Sefaretnamesi*, Nişli Mehmed Ağa'nın ve Mustafa Rasih Paşa'nın *Rusya Sefaretnameleri* bu anlayışla yazılmış eserlerdir (Ortaylı, a.g.m. 40).

On dokuzuncu yüzyılın hemen başında, 1803 yılında Mehmed Sait Halet Efendi'nin Paris sefaretinden Saray'a yazdığı bir mektup ciddi bir zihniyet değişikliğine işaret eder: Batı, artık bir referans noktası haline gelmiştir ve Batı'nın askeri teknolojisi dışında, değerler sisteminin de belli bir üstünlüğünün olabileceği kerhen de olsa kabul edilmiş, böylece bir aşağılık kompleksinin tohumu atılmıştır (Eldem, 1999: 190-191). Edhem Eldem'in belirttiği gibi, "Benzer bir fikir veya zihniyeti taşıyan başka bir belgeyi beş-on yıl önce veya sonra bulmak mümkündür. Ama yüz yıl, hatta elli yıl önce değil." (Eldem, a.g.m. 191) Gerçi Halet Efendi yaşanan değişimin tüm boyutlarını layıkıyla algılayamamış, bu yönüyle belki yalnız bir tür "teşhis"le yetinmiştir; "tedavi" ana olarak Tanzimat'la başlayacak (Eldem, a.g.m. 197), giderek de ilacın dozu artacaktır. Yalnızca bir kavramda yaşanan değişim bile bir gösterge olabilir: Tanrı tarafından konulan, değişmeyen ve değiştirilmemesi de

gereken, olduğu şekliyle muhafaza edilirse ebed-müddet olan *nizam-ı alem* (ve meşruiyet dayanağı *kanun-u kadim*, Berkes, 1973: 26-27), yeni bir düzenle, *nizam-ı cedid*'le değiştirilmiştir. Burada Fransa'daki *nouveau régime*'in etkisi görülebilir (Lewis, 1968: 57), ancak bir ihtimal, kökenleri çok daha derinde bir zihniyet devrimi de söz konusudur.

Kısaca, bir de Batı'ya göz atalım. Batı penceresinden bakıldığında da, yukarıda tarif edilen gelişim çizgisine üç aşağı-beş yukarı paralel bir algılama gözlemlenir. Şüphe yok ki, elindeki siyasi-askeri güç ve bunun yanında, *Respublica Christiana*'ya alternatif oluşturan bir İslam devleti olma hasebiyle Osmanlı, Batı dünyasında genellikle büyük ölçekli, ciddi bir tehdit biçiminde algılanmıştır, ancak bu bile, on altıncı yüzyılda Niccolo Machiavelli, Jean Bodin, on yedinci yüzyılda Francis Bacon, James Harrington gibi isimlerin izafi olarak olumlu bakışını etkilemedi (Göçek, 1996: 15; Ahmad, 1993: 20-21). 1693'te Philadelphia kentinin ve Pennsylvania eyaletinin kurucusu William Penn "Türkleri" de içine alan bir Avrupa sisteminin kurulmasını öneriyordu (Lewis, 1993: 33). Zaman içinde, örneğin on yedinci, özellikle de on sekizinci yüzyıllara gelindiğinde, durum yavaş yavaş değişti: Batı, dönem itibariyle Avrupa, üstünlüğünün ayrımına varmaya başlamıştı. Doğu'nun olumlu-olumsuz algılanmasında katkıları olan iki seyyahtan Jean Chardin'e göre (diğeri Jean-Baptiste Tavernier), "Asya atalettir, Avrupa devamlı değişmedir"; 1740'ta Mousnier, Paris Akademisi adına "Avrupa bilinç ve bilgi düzeyindeki gelişme sayesinde değişen bir dünyadır, diğer bölgeler atalet içindedir" der. Yine de, söylem on dokuzuncu yüzyıldaki keskinliğe ulaşmamıştır: On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, Batı ile dünyanın geri kalanı ara-

sındaki kuvvet dengesi, henüz ikincisinin aleyhine ciddi şekilde bozulmamıştır. Osmanlı, Safevi devletleri gerileme içinde de olsa, Çin ve Rusya halen gücünü korumaktadır. Said siyasi, ekonomik, askeri etkenlerle kültür arasındaki bağıntıya dikkat çekerken sanırım haklıdır (Said, a.g.e. 12); mesela, Montesquieu, Voltaire gibi düşünürler on dokuzuncu yüzyıldaki bazılarına göre daha dengeli davranırlar[5]. Henüz "Beyaz Adam'ın Sorumluluğu"nun, "uygarlaştırma görevi"nin çağı gelmemiştir. (Herkes bu sürece "imkânları dahilinde" katkı sağlar: Biraz geride kalan Almanya da, kendi "Doğu"sunu, Doğu Avrupa'yı *Deutschearbeit* anlayışı çerçevesinde ele almaya kalkar.)

En başlarda belirttiğim gibi, Batıcılık ya da bir kısmı zikredilen sebeplerden ötürü tercih edilen ifadeyle modernizasyon, belli coğrafyalarda, bu arada Türkiye'de de henüz tamamlanmamış, üzerine hayli kelam edilmiş, yazı yazılmış, ancak türlü boyutlarıyla anlamak için daha da çok çaba sarfedilmesi gereken bir süreçtir. Şu ana kadar, önemli gördüğüm bazı noktalara elden geldiğince değinmeye çalıştım, son olarak Osmanlı-Türk modernleşmesinin belirleyici olduğuna inandığım, zaman içinde adeta bir süreklilik arz eden iki karakteristiğinin altını çizerek bitireceğim.

Bu karakteristiklerden ilki, Batılılaşmanın her yönüyle alınması gerektiğini savunan, bir genel tanımlama olarak sosyokültürel transformasyon taraftarları şeklinde betimleyebileceğimiz grupla, Batılılaşmanın belli vechelerine sempati duyan, parçalı veya seçici aktarıcılık yandaşları arasındaki gerilimdir (Özbudun, 1984: 33). Önceki paragraflarda özetlenmeye çalışıldığı üzere, on sekizinci yüzyılda, hele de on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde pek çok kimse işlerin giderek daha da kötüye

vardığını görmüş, buna bağlı olarak da yaşananı tüm boyutlarıyla kavrayamasa bile, değişim ihtiyacını hissetmiştir. Sorun, değişimin ne ölçüde yapılacağıdır: *İçtihad*'da yazdıklarıyla Mustafa Kemal Atatürk'ü ve Cumhuriyet kadrolarını derinden etkileyen, bu konuda en radikal tavır alanlardan biri olan Abdullah Cevdet'e (Karlıdağ) göre, "ikinci bir medeniyet yoktur; medeniyetin anlamı Avrupa medeniyetidir, ve onu gülleri ve dikenleriyle almak gerekir" (Lewis, 1968: 236; Rustow, 1988: 243). Abdullah Cevdet bu fikrini 1913 gibi erken bir tarihte telaffuz etmiştir. Ancak, Türkçüler ve İslamcılar söz dışı tutulsa bile, "Batıcılar" arasında dahi net bir fikir birliği yoktur: *Serbest Fikir* (*Uhuvvet-i Fikriye* ve *Hürriyet-i Fikriye* adıyla da yayımlanmıştır) çevresinden Celal Nuri (İleri) kısmi bir Batılılaşma yanlısıdır. Celal Nuri'nin kanısınca, teknik ve gerçek olarak iki tür uygarlık vardır; Batı, teknik uygarlığın en üst düzeyine ulaşmıştır, ancak "gerçek" uygarlığa varamamıştır, gelecekte de varamayacaktır. Teknik uygarlığın nakli mümkündür, gerçek uygarlık içinse bu imkânsızdır; Osmanlı reformcuları bu ikisini karıştırmışlar, teknik uygarlığın transferiyle yetinmeleri gerekirken Batı'yı İslam'ın üstün olduğu bir alanda taklide kalkışmışlardır (Lewis, 1968: 235). Benzeri bir hava, Ahmed Midhat'ta da görülür: *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı eserinde yansıttığı Batı'ya dair gözlemlerinde, Avrupalıların maddi uygarlık düzeyindeki başarılarını takdir eder, uygulamaya değer bulur, ne var ki onların da manevi tarafı hayli zayıftır (Findley, 1998).

Genelleme yapma riski alınırsa (çünkü, homojen bir Jön Türk hareketinden, yekpare bir İttihad ve Terakki'den, ya da Cumhuriyet Halk Partisi'nden söz etmek güçtür), Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in erken onyıllarında sosyokültürel

transformasyon taraftarlarının belli bir ağırlık kazandığı söylenebilir (Erik Jan Zürcher'in fikrince, "Jön Türk"lerin hakim olduğu İttihad ve Terakki ile, önce Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, sonra Cumhuriyet Halk Partisi arasında bir devamlılık vardır; Aykut Kansu'ya göre, 1908 devrimi 1923'ün altyapısını hazırlamıştır: Zürcher, 1995; Kansu, 1997). 1950 sonrasında, ibre biraz daha seçici aktarıcılığa kaymış gibidir: Demokrat Parti'nin binlerce traktörle tarımı mekanize kılma gayreti, daha sonraki dönemlerin ağır sanayi hamleleri bu çerçevede değerlendirilebilir. Anavatan Partisi iktidarı Milli Eğitim Bakanlarından Hasan Celal Güzel'in gazetelere (belki abartılı olarak) yansıyan, bir elinde *Mushaf*, bir elinde bilgisayar, sırtında astronot giysisi olan Türk genci yetiştirme fikri bu anlayışın nispeten yakın tarihli bir temsilidir. Ancak, görüldüğü kadarıyla ilk yaklaşım, muhtelif kaynaklardan beslenen yerel kültür faktörünü gözden kaçırmaktadır; ikinci yaklaşım ise, teknolojilerin olsun, onların ürünlerinin olsun, özünde kültürel objeler olduğunun farkında değil gibidir. Yusuf Akçura'nın teknoloji ile uygarlık arasındaki bağıntıyı irdeleyen cümlesini belki her iki açıdan da düşünmek gerekir: "Eğer Blériot ve Zeppelin'in ardılları olmak istiyorsak, Kant ve Comte'un da öğrencileri olmamız lazımdır" (Özbudun, a.g.m. 33).

Sosyokültürel transformasyon, parçalı aktarım ikileminde bir dipnot olarak Japonya'ya, daha doğru bir cümleyle Osmanlı ve Türkiye'nin gözündeki Japonya imgesine de değinelim. Japonya, genel olarak Batı'nın teknolojisini almakla birlikte, geleneklerine sahip çıkmış bir örnek olarak görülmüştür: 1913'te, şüphesiz 1905'te Rusya'ya karşı Japonya'nın kazandığı zaferin de etkisiyle, İttihadçılar "Yakındoğu'nun Japonyası" olmaya ni-

yetlendiklerine göre, onların dahi bu formülasyona fazla bir itirazı yoktur (Ahmad, 1993: 6). Mehmed Akif, *Süleymaniye Kürsüsünden*, Japonya'nın Budizm'e İslam'ın olumlu yönlerini katarak bunu başardığını görür; Musa Kazım ve Halil Halid de Japonların alınması gerekeni, ilmi ve fenni alıp, kültürlerini korudukları fikrindedir (Berkes, 1964: 342, 359, 361). Bugün dahi, elde Selçuk Esenbel ve Bozkurt Güvenç gibi birkaç uzman haricinde konuya vakıf kişi olmamasına rağmen, bu kabulün hükmünü sürdürmesi ayrıca ilgiye değer.

Osmanlı-Türk modernizasyonunun ikinci karakteristiği, bir nev'i "kafa karışıklığı"dır: Çok büyük ölçekli bir dönüşümü gerçekleştiren Batı'nın karşısında direnebilmek için, daha önce aşina bile olunmayan yepyeni bir kültürel iklime girilmiş, bu arada eski, geleneksel referans noktalarıyla bağlantı ciddi şekilde kopmuş/koparılmış, bütün bunlar da "devletin bekası"nı obsesyon haline getiren (*reaya*dan *teba* statüsüne henüz geçen halka dikkat eden pek yoktur) bir aciliyet atmosferinde, büyük bir sürat içinde yaşanmıştır. Şerif Mardin'in Yeni Osmanlılar'ın fikirleri için kullandığı "kırkambar" tabiri, daha önceki ya da daha sonraki dönemlere de uzatılabilir (örneğin, Mardin bu yargısının Jön Türkleri incelerken daha da keskinleştiğini söyler: Mardin, 1994: 11). *Sened-i İttifak*'ın ne şeri, ne de örfi hükümlere uymaması (Berkes, 1973: 121-122), tüm Tanzimat döneminin "eski"yle "yeni"nin, "geleneksel"le "Batılı"nın, eşzamanlı işlemesiyle tanımlanması (Davison, a.g.e. 39; İnalcık, 1964. Islahat Fermanı'nda "eski" ortadan kaldırılmaya niyetlenilince, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun mimarı Mustafa Reşid Paşa, yetiştirmeleri Ali ve Fuad Paşaları ağır şekilde eleştirir, Davison, a.g.e. 57), Sadık Rıfat Paşa'nın Fransa'dan esinlenilmiş "insan hakla-

rı"ndan söz ederken kavramı, kökeni Kınalızade Ali'nin *Ahlak-ı Alai*'sine giden *daire-i adalet* çerçevesinde anlatması (Lewis, 1968: 132; Mardin, 1962: 180), Namık Kemal'in Şeriat'ı Montesquieu'nün fikirleriyle harmanlamaya çalışması (Lewis, 1968: 142; Sungu, 1940), bu kafa karışıklığının örnekleri olarak verilebilir. Diğer yandan, bir başka sorun da acele etmek zorunda olma duygusudur: Mesela, bir İslamcı yayın organı Oxford ve Sorbonne'u model göstererek yeni okulların kurulması yerine, medreselerin reforme edilmesini önerdiğinde, *İçtihad,* Batı üniversitelerinin bu evriminin dörtbeş yüzyıl sürdüğünü söyleyerek "bizim bu kadar bekleyecek zamanımız var mı?" sorusunu sormuştur (Lewis, 1968: 237). Belki, zamanda bir atlama yaparak, Şerif Mardin'in Türk soluna ilişkin bir değerlendirmesi de bu bağlamda düşünülebilir: Mardin'e göre, "pek az Türk Marksisti, Marx'ın eserlerini okuma zahmetine katlanmıştır: Marx'ın fikirleri, sonuna kadar gidildiğinde Hegelcilik ve Alman Romantizmi gibi görünüşte içkin anlamları olan konuların anlaşılmasını gerektirir. Bu yüzden, Marksizm'in hümanist boyutu, Türk Marksizminde bariz şekilde eksiktir." (Lipovsky, 1992: Önsöz, vii).

Kafa karışıklığının bir diğer sebebi de, anlaşılmaya çalışılan Batı kaynaklarının ulaşılmazlığı, bir yönüyle (bugün bile süren) tercüme faaliyetinin yetersizliğidir. Osmanlı devletinin Müslüman-Türk nüfusunun matbaayla hayli geç tanışması (bu durum, gayrımüslim unsurlar için söz konusu değildir: Musevilerin II. Bayezid devrinde İstanbul'da matbaa kurdukları bilinir, Berkes, 1973: 55. Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif *millet*lerinin farklı tarihsel güzergâhlar izlemesinde böylesi etkenlerin mutlak rolü vardır.), tercüme yapabilecek

düzeyde dil bilen pek az kişinin bulunması Batı'nın anlaşılmasının önünde büyük bir engeldir. Berkes, 1870 gibi geç bir tarihe kadar, ilk tercüme olan Yusuf Kamil Paşa'nın Fénélon'dan çevirdiği *Télémaque*'ı haricinde, ancak iki roman çevrildiğine işaret eder: 1862'de Victor Hugo'dan *Sefiller*, 1864'te Daniel Defoe'dan *Robinson Crusoe* çevrilmiştir (Berkes, 1964: 283). Edebiyat alanındaki bu durgunluğun, başka sahalarda olmadığına dair elimizde fazla bir veri yok.

Geç de olsa yapılan tercümelerin de kendine özgü sorunları vardır. Örneğin, Dün ve Yarın serisinde Marksizm hakkında bazı yapıtlar çeviren Haydar Rıfat'ı (Yorulmaz) yanlışları dolayısıyla Kerim Sadi (A. Cerrahoğlu) eleştirir; eleştiri oklarından Suphi Nuri (İleri)'nin *Kapital* üzerindeki yanlışları ile Mehmet Ali Ayni'nin bazı tercüme hataları da payını alır. Ancak, olayın devamında Hikmet Kıvılcımlı da, Kerim Sadi'nin yanlışlarını yerden yere vurmaktadır (Ülken, 1979: 377-378).

Batı kaynakları demişken, Paul Dumont'un Kemalistler için söylediği bir şeyi dikkate almak önemli olabilir: Dumont, Kemalistlerin aslında doktrinlerini, diğer sistemlerini doğrudan Batı'dan almadığını, kendilerinden önceki kuşakların yorumlarından etkilendiklerini yazar (Dumont, 1984: 41). Bu durum, belki de yalnızca Kemalistlere özgü değildir; muhtemelen başkaları da, ilk elden incelemedikleri eserleri seleflerinin değerlendirmesiyle, bazen eğrisi, bazen doğrusuyla öğrenmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmad, Feroz. *The Making of Modern Turkey*. Londra: Routledge, 1993.

Aksan, Virginia. *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi (1700-1783).* Leiden: E.J. Brill, 1995.
Anderson, Perry. *Lineages of the Absolutist State.* Londra: Verso, 1979.
Apter, David. *Politics of Modernization.* Chicago: Chicago University Press, 1965.
Aston, T.H. ve C.H.E. Philpin (der.), *The Brenner Debate.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
Berkes, Niyazi. *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?* Ankara: Yön, 1964.
Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey.* Montreal: McGill University Press, 1964.
Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma.* Ankara: Bilgi, 1973 (Berkes'in başyapıtının tercümesi ve bazı eklemelerle genişletilmiş hali olan bu eserin başlığında, *secularism*in "çağdaşlaşma"ya dönüşmesi ilginçtir).
Bernal, Martin. *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, cilt 1: The Fabrication of Ancient Greece, 1785-1985.* New Brunswick: Rutgers University Press, 1987.
Black, Cyril ve Carl Brown (der.), *Modernization in the Middle East.* Princeton: Darwin Press, 1992.
Black, Cyril. *Dynamics of Modernization.* New York: Harper & Row, 1966.
Blackbourn, David ve Geoff Eley. *The Peculiarities of German History.* Oxford: Oxford University Press, 1984.
Brenner, Robert "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past & Present* 70 (1976).
Brenner, Robert "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism" *New Left Review* 104 (1977).
Brown, Carl (der.), *İmparatorluk Mirası.* İstanbul: İletişim, 2000.
Brzezinski, Zbigniew. *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives.* New York: Basic Books, 1997.
Burke III, Edmund ve Ira Lapidus (der.), *Islam, Politics and Social Movements.* Berkeley: University of California Press, 1988.
Calhoun, Craig. *Nationalism.* Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997.
Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876.* Princeton: Princeton University Press, 1963.

Dirlik, Arif "Chinese History and the Question of Orientalism", *History and Theory* 35 (4) (1996).
Dumont, Paul "The Origins of Kemalist Ideology", Jacob Landau (der.), *Atatürk and the Modernization of Turkey.* Leiden: E.J. Brill, 1984.
Eldem, Edhem "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito* 19 (1999).
Esposito, John ve John Voll. *Makers of Contemporary Islam.* New York: Oxford University Press, 2001.
Esposito, John. *Islam: the Straight Path.* New York: Oxford University Press, 1998.
Findley, Carter V. "An Ottoman Occidentalist in Europe: Ahmed Midhat Meets Mme Gülnar", *American Historical Review* 103 (1) (1998).
Göçek, Fatma Müge. *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century.* Nęw York: Oxford University Press, 1987.
Göçek, Fatma Müge. *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire.* Oxford: Oxford University Press, 1996.
Guha, Ranajit "Said's Orientalism", *Asian Studies Association of Australia Review* 6 (3) (1983).
Huntington, Samuel. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* New York: Simon & Schuster, 1996.
İnalcık, Halil "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten* 28 (1964).
Kansu, Aykut. *The Revolution of 1908 in Turkey.* Leiden: E.J. Brill, 1997.
Kara, İsmail "İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi", Mehmet Alkan (der.), *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi.* İstanbul: İletişim, 2001.
Keddie, Nikki. *Jamal al-Din "al-Afghani": A Political Biography.* Berkeley: University of California Press, 1972.
Keddie, Nikki. *Roots of Revolution.* New Haven: Yale University Press, 1981.
Kerr, Malcolm. *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammed Abduh and Rashid Rida.* Berkeley: University of California Press, 1966.
Lapidus, Ira. *Contemporary Islamic Movements in Historical Perspective.* Berkeley: University of California Press, 1983.
Lerner, Daniel. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East.* New York: Free Press, 1964.

Lewis, Bernard "The Question of Orientalism", B. Lewis. *Islam and the West*. New York: Oxford University Press, 1993.
Lewis, Bernard. *Islam and the West*. New York: Oxford University Press, 1993.
Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford: Oxford University Press, 1968.
Lipovsky, İgor. *The Socialist Movement in Turkey, 1960-1980*. Leiden: E.J. Brill, 1992.
Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*. İstanbul: İletişim, 1994.
Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought*. Princeton: Princeton University Press, 1962.
McNeill, William "The Ottoman Empire in World History", Kemal H. Karpat (der.), *The Ottoman State and Its Place in World History*. Leiden: E.J. Brill, 1974.
Ortaylı, İlber "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", Mehmet Alkan (der.), *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. İstanbul: İletişim, 2001.
Özbudun, Ergun "Antecedents of Kemalist Secularism: Some Thoughts on the Young Turk Period", Ahmet Evin (der.), *Modern Turkey: Continuity and Change*. Opladen: Leske, 1984.
Polk, William ve Richard Chambers (der.), *Beginnings of Modernization in the Middle East*. Chicago: University of Chicago Press, 1966.
Quataert, Donald. *The Ottoman Empire, 1700-1922*. New York: Cambridge University Press, 2000.
Roy, Olivier. *L'Échec de l'Islam Politique*. Paris: Seuil, 1992.
Rustow, Dankwart "Transitions to Democracy: Turkey's Experience in Historical and Comparative Perspective", Metin Heper ve Ahmet Evin (der.), *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*. Berlin: De Gruyter, 1988.
Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1979.
Shaw, Stanford. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Empire of the Gazis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
Sungu, İhsan "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
Thongchai, Winichakul. *Siam Mapped*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1994.
Toer, Pramoedya Ananta. *This Earth of Mankind*. New York: Penguin Books, 1996.

Türköne, Mümtaz'er. *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu.* İstanbul: İletişim, 1991.
Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.* İstanbul: Ülken, 1979.
Vatin, Nicolas "A Propos de l'Exotisme dans les Vakı'at-ı Sultan Cem", *Journal Asiatique* 272 (1984).
Vatin, Nicolas "Bir Osmanlı Türkü Yaptığı Seyahati Niçin Anlatırdı?", *Cogito* 19 (1999).
Vico, Giambattista. *New Science.* Ithaca: Cornell University Press, 1968.
Vilar, Pierre "Marxist History, a History in the Making: Towards a Dialogue With Althusser", *New Left Review* 80 (1973).
Voll, John. *Islam, Continuity and Change in the Modern World.* Essex: Longman, 1982.
Von Laue, Theodore. *The World Revolution of Westernization.* New York: Oxford University Press, 1987.
Ward, Robert ve Dankwart Rustow (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey.* Princeton: Princeton University Press, 1964.
Wolf, Eric. *Europe and the People Without History.* Berkeley: University of California Press, 1982.
Woloch, Isser. *Eighteenth Century Europe: Tradition and Progress.* New York: W.W. Norton, 1982.
Yapp, Malcolm. *The Near East Since the First World War.* New York: Longman, 1996.
Young, Robert. *White Mythologies: Writing History and the West.* New York: Routledge, 1990.
Zürcher, Erik J. "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938", Kemal H. Karpat (der.), *Ottoman Past and Today's Turkey.* Leiden: Brill, 2000.
Zürcher, Erik J. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi.* İstanbul: İletişim, 1995.

TÜRKÎLİ HİCAZKÂR BİR BESTE DENEMESİ: "AVRUPA, AVRUPA, DUY SESİMİZİ"

Batılılaşma olgusu ile başladığımıza göre, belki Avrupa Birliği'ne giriş bağlamında bir makale ile devam etmemiz anlamlı olabilir. Burada dikkat çekmeyi düşündüğüm nokta, özellikle makalenin tarihidir: Bu parça, 1999 yılı sonlarında, Helsinki Zirvesi'nden hemen sonra pek çoğumuz "Avrupa Birliği'ne girdik" diye sevinç çığlıkları atarken yazıldı; aradan geçen zamana rağmen, söylediklerimde büyük bir değişikliğe ya da düzeltmeye gerek görmüyorum. Daha önce, haberleşmede yaşanılan bir kopukluktan dolayı *Toplumsal Tarih* ve *Birikim* dergilerinde eşzamanlı olarak yayımlanmıştı (*Toplumsal Tarih*, 13 (74), 2000, s. 42-45; *Birikim*, 130, 2000, s. 80-84).

Türkiye'de tarihçiler, tarih denildiğinde genellikle "geçmişin bilimi" tanımına sıkı sıkıya sadık kalırlar: Bugünle geçmiş arasında bir bağlantı olmadığına göre, tarihin nesnesi zaman içinde pek pek yirminci yüzyıl başına kadar getirilebilir; gerisi, konusuna göre farklılık göstermekle birlikte, siyaset bilimcinin, sosyologun ya da yeni yeni antropologun işidir. Aynı zamanda ideolojik bir kopma fikrini yansıtan bu anlayış, Osmanlı Tarihi'nin fakültelerin tarih bölümlerinde, Cumhuriyet Tarihi'nin ise inkılap tarihi enstitülerinde öğretilmesinin önemli sebeplerinden biridir.[1] Burada bir parantez açalım ve Marc Bloch'un aktardığı bir anekdotu paylaşalım. Henri Pirenne'le birlikte çıktıkları bir seyahatte, ziyaret ettikleri şehrin sokaklarında dolaşırlarken Pirenne Bloch'a döner ve şöyle der: "Eğer bir antikacı olsaydım, müzeleri gezerdim, ama tarihçi olduğuma göre, daha farklı şekilde hareket edeceğim." Bu kısa yazı çerçevesinde, böy-

le "kökü dışarıda" akımlardan etkilendiğim için ve çoğunlukla bu tarz fikirlerin "yerli işbirlikçilerinin" öğrencisi olmam hasebiyle, zanaat[2] erbabının fazla hoşlanmayacağı bir şey yapacağım: Mete Tunçay'ın tabiriyle "gazeteciliğe"[3] heveslenerek, gündemde olan bir konuya, yani Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne adaylığına ilişkin yazacağım. Baştan belirteyim ki, ifade edeceğim görüşler konunun bir uzmanının analizleri değildir; ancak, izleyebildiğim kadarıyla tartışma, milli hasletimiz olduğu üzre, ifrat-tefrit arasında salınan bir sarkaca dönme eğiliminde: Bir yanda, ülkenin iç dinamiklerini dikkate almaksızın, Avrupa'nın "sihirli dokunuşuyla" çokboyutlu sorunların bir anda çözülüşünü bayram havasında kutlayanlar;[4] diğer yanda, Kıbrıs'ın, Ege'nin, ülkenin "satıldığı" inancına dayanan beraber ve solo kaygılar. (İfratın nereye, tefritin nereye düştüğü tamamiyle telakkiye bağlı). Bu ortamda, aklıma takılan birkaç noktaya dair fikir serd etmek istedim. Yine belirteyim ki, yazının üslubu klasik anlamıyla "akademik" değildir, ancak ben ciddi konuların da güleryüzle tartışılabileceğine inanıyorum. Tabii tersi de geçerli: Örneklerine sıkça rastladığımız gibi, gayet ağırbaşlı bir ifadeyle konuşarak ya da yazarak, gülünesi işler yapmak da mümkün.

İlk ve en fazla önem verdiğim nokta, Avrupa'ya "girme" mevzusu. Belki, şu ayrımı koymak faydalı: Coğrafi/toplumsal/politik/iktisadi/kültürel bir alan olarak Avrupa'ya girmek ayrı bir şey, bir kurumsal yapı olarak Avrupa Birliği'ne girmek çok ayrı. Eğer ikincisinden söz ediyorsak, haklılık payı olabilir; ama eğer söz konusu olan birincisiyse, yüzyıllardır Avrupa'da olduğumuzu söylemek büyük bir abartı olmasa gerek. Şu günlerde, büyük ölçüde Karl Marx'ın "kapital" teriminden hareketle, "toplumsal kapitalden" veya "insani kapitalden"

bahsediliyor; benzeri şekilde, toplumların kolektif hafızasına yerleşen, kuşaktan kuşağa taşınan bir "tarihsel kapital" tanımlamak mümkünse, Türkiye için o kapitalin, son birkaç yüzyılı iyice vurgulu olmak üzere,[5] Avrupa olduğunu düşünüyorum. Altını çizerek söyleyeyim ki, bu yazı başka uygarlık kaynaklarını reddetmek anlamına gelmiyor: Biraz eskimiş ama halen kullanılabilir haldeki bir ikileme başvurursak, mecazi bir anlatımla, Türkiye "Doğu" ile "Batı" arasında, Yunan parteonunun Aile Ocağı Tanrısı Janus durumunda.[6] Bu konum, şüphesiz büyük zenginlik, ama örneklerine şahit olduğumuz, muhtemelen daha da olacağımız gibi, pek çok çekişmenin, gerilimin de kökeninde. "İki yüzyıllık bocalamanın"[7] da, belli coğrafyalardaki –örneğin İslam dünyası ve Sovyetler Birliği merkezli Doğu bloku– "yüzyıllık yalnızlığın"[8] da sebebi ana olarak bu olmasına rağmen, Batı'ya yönelim değişmemiş. Kendini "Doğu" olarak tanımlayanların üzerindeki Batı etkisi de işin ironik yönü: İran şiirinden fazla Fransız şiirine vukfu olan şairler; bugünlerde neredeyse istisnasız herkesi içine alan demokrasi, insan hakları söylemi; Kemalizm'in eleştirisinde Antonio Gramsci'ye, hegemonya fikrine başvurulması gibi.

Türkiye'nin, onun da öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya dahil olduğunu iddia ederken, sayısı çoğaltılabilecek örneklere başvurmayacağım: Sözgelimi, ne Kanuni Sultan Süleyman'ın Protestan Alman prenslerini Habsburglar'a karşı kışkırtan mektuplarına, ne Toulon'da kışlayan Osmanlı donanmasına, ne de düşerken bile, Osmanlı'nın *Düvel-i Muazzama*'ya üye olabilme becerisine. Ana fikir çok daha basit: Osmanlı hakimiyet alanının Güney Avrupa'nın çoğunu kapsadığını ve Orta Avrupa'ya da ciddi açılımları olduğunu bi-

liyoruz; üstelik, *Pax Ottomanica* gittiği yerlere, tabir yerindeyse "ateş almaya" gitmemiş, en azından on yıllarla ölçülebilecek zaman dilimlerinde, bugün bölgesel kimlik olarak Avrupa biçiminde tanımladığımız coğrafyada, varlığını sürdürmüş. Başka bir deyişle, "Avrupa" (aşağıda tartışacağım üzere, tam olarak neyi işaret ettiğini bilemediğim için bu şekilde kullandım) cenin aşamasından daha ileri safhalara doğru evrilirken, Osmanlı bu işleyişin aktif bir parçası olarak orada. Ayrıca, dünyanın her zaman bugün gördüğümüz gibi olduğu fikri[9] ve "geçmişi bir gözümüz bugünde olarak" inceleme eğilimi[10] bizi yanıltmasın: Yirminci yüzyılın siyasal birimi ulus-devlettir, bu açıdan bakıldığında Türkiye "coğrafi" Avrupa'nın kıyısında, ona yalnızca Trakya ile bağlı bir ülkedir; ancak unutmayalım ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun "merkezi" Batı Anadolu ve Balkanlar idi. Buna mukabil, bugün *Misak-ı Milli*'nin doğal bir parçası olarak gördüğümüz Doğu Anadolu Osmanlılar'la Safeviler arasında sık sık gidip gelen bir tampon bölge idi. Büyük ölçüde Balkan Savaşları'nın yarattığı travma yüzünden, yukarıda sözünü ettiğim Balkan bağıntısı, bugün Halil Berktay'ın ifadesiyle, bir nev'i "hafıza kaybı."

Devam etmeden, önceki paragraflarda Türkiye ve Osmanlı ifadelerini kullanımımın kafa karıştırıcı olabileceği bir noktaya açıklık getirmenin önemli olduğunu düşünüyorum: Türkiye Cumhuriyeti'nin tümüyle Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olduğu fikrinde değilim; böylesi bir yaklaşım, modern Türkiye ile Osmanlı arasında hiçbir bağlantı olmadığını savunmak, neredeyse Fransız Devrimi'nin *jacobin* safhasında gözlemlendiği gibi "yıl 1" diye milat belirlemek kadar, uç bir pozisyon.[11] Yine de, tarih araştırmalarında kesintilere oldu-

ğu kadar, belki de biraz daha fazla, devamlılıklara yer var ve bence, coğrafi Türkiye ile Avrupa arasındaki diyalektiğe ilişkin olarak da bu tarz bir devamlılık söz konusu.

Sıkça seslendirilen tezlerden biri de, Osmanlı'nın Avrupa'da varsa bile "düşman" olarak, moda tabiriyle "öteki" kimliğiyle sahne aldığı. Yani, bir anlamda, Avrupa Osmanlı'ya karşı birleşmek durumunda kalmış, "oluşmuş". Doğrusu ben "öteki", "beriki" şekilli tariflerin tarih boyunca, "ebedi-yy-üd-devam" sürdüğü konusunda kuşkuluyum. Örneklerimizi hemen tartışmamızın içinden verelim: Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın hatırası düşünüldüğünde ve hele de Nazi geçmişi gözönüne alındığında, Avrupa'nın gözünde herhalde Almanya'dan âlâ bir "öteki" düşünülemez; gelin görün ki, Almanya bugün Yeni Avrupa'nın omurgası durumunda. Derek Sayer, 1989 öncesi döneme atfen, Prag'ın Viyana'dan çok daha batıda olmasına rağmen, Çekoslovakya'nın nasıl "Doğu" olarak tanımlandığının altını çizmişti; bugün Çek Cumhuriyeti (ayrıma dikkat, Çekler ciddi şekilde bozuluyorlar!) "Avrupa'da" ve Avrupa Birliği'nin de eşiğinde. Demek ki, stereotipler süreklilik arz etmiyor ve haritalar da sanıldığı kadar masum olmayabiliyor.[12] Tabii, kabul etmek gerek ki, mesafeler arttıkça değişim güçleşiyor: Belki de, diyelim on altıncı yüzyılda Osmanlı'yla birebir ilişkisi olan Avrupa köylüsünün kimliğe dair yargısı, postmodern, bir rivayete göre geç-modern[13] zamanların algılamasından daha sağlıklı.

Bu son noktaya bağlı olarak, Osmanlı'yla Avrupa'nın arasındaki ilişkinin savaş-merkezli, tek boyutlu olmadığına inanıyorum. Şüphesiz savaşa hazırlık ve savaş faaliyeti, kapitalizm-öncesi devletin en önemli fonksiyonla-

rından biri idi ve bu, yalnızca "cihangir" Osmanlı'ya da özgü değildi.[14] Yine de, bu herkesin "tamzamanlı" savaşçı olduğuna delalet etmiyor. Yakın tarihli, devasa bir eserde Profesör Halil İnalcık Açe Sultanlığı'ndan İtalyan şehir devletlerine, Portekiz'e; Kuzey Afrika'dan Polonya'ya kadar uzanan bir Osmanlı ticaret ağının varlığını kanıtlıyor ve diyelim, İran'daki "mızıkçı" bir Şah'ın, Şah Abbas'ın, girişimlerinin doğudan batıya ipek akışını, on altıncı yüzyıl Osmanlı ekonomisiyle birlikte, çöken Akdeniz dünyası karşısında yükselen Atlantik devletlerini nasıl etkilediğini gösteriyor.[15] Tarihçiler birinci el kaynakları severler, kendi küçük deneyimimi de aktarayım: İngiltere arşivlerindeki *Calendar of State Papers* serisi incelendiğinde, hiç de düşmanca bir tablo çıkmıyor ortaya.[16] Örneğin, Osmanlı'nın "klasik" döneminde, genişlemenin had safhada olduğu on altıncı yüzyılın sonlarında, İngiltere tahtında I. Elizabeth, Osmanlı tahtında III. Murad otururken, Osmanlı daha ziyade büyük bir pazarı kontrol eden, birlikte iş yapılabilecek, hatırı hoş tutulması gereken bir potansiyel ortak konumunda.

Bu kısmı, Avrupa'yla Avrupa Birliği'nin aynı şey olmadığının altını bir kez daha çizerek kapatalım. Elimizde en azından iki tane Avrupa Birliği üyesi olmayan, ama Avrupalılıkları da tartışılmayan örnek var: Avrupa'nın kalbinde olan, ama "tarafsız" statüsünün meyvelerini çok uzun yıllar toplayan İsviçre ve düşük yoğunluklu nüfusuna refah sağlayabildiği için Avrupa Birliği'ne soğuk bakan Norveç. Belki İsviçre'nin Ortaçağ'a kadar giden şehir devletleri geleneği farklılık olarak öne sürülebilir, ama başka yerlerde de, mesela Kuzey İtalya'da da benzer yapı vardı.[17] Bir de, Avrupa'nın coğrafi sınırları dışından örnek gösterelim: İsrail. İlgisiz gibi gözükecek ama İsrail'in nasıl *Eurovision* gibi niteliği

doğrudan isminden belli organizasyonlarda yer alabildiğini düşündünüz mü, ya da neden İsrail ekiplerinin sportif karşılaşmalarda, milli takımlar veya kulüp takımları düzeyinde Avrupa şampiyonalarında yer aldığını? Belki bir soru daha: Objektif kriterlere göre, İsrail'in kaynaklarını, teknik kapasitesini, yetişmiş insan gücünü, benzeri başka verileri değerlendirelim ve Avrupa Topluluğu'na üyelik için başvurduğunu varsayalım. Acaba sizce sonuç ne olur? Geçerken belirtelim: Dünya futbolunun grupları oluşturulurken, FIFA Türkiye'ye topraklarının kıtalararası dağılımından dolayı Asya ya da Avrupa'yı seçme imkânı tanımıştı ve Türk Futbol Federasyonu, büyük ölçüde aidiyet duygusundan dolayı, Avrupa grubunda yer almayı tercih etmişti.

Kafama takılan ikinci temel soru, daha çok Yeni Avrupa'nın geleceğinden pek ümitli olmayan ve bu yüzden *eurosceptic* olarak isimlendirilen kişi veya gruplara özgü. Ama bence başka "geç gelenlerin" ya da Türkiye gibi "iyiden iyiye geç gelenlerin" kendilerine mutlaka sorması gereken bir soru: Avrupa kimliği nedir? Zaten çoktandır bilinen bir gerçek ki, yekpare bir Avrupa tarif edemiyoruz: Yunanlıyla İrlandalının, Portekizliyle Finlinin pek de fazla benzer yönlerinin bulunmadığı açık. Hatta, ironik bir biçimde bazı "Avrupalılar" diğer bazı "Avrupalılara" oranla Avrupalı-olmayanlara benziyorlar: Yunanlıların başka Akdenizlilere, özellikle Türklere; güney İtalyalıların Kuzey Afrikalılara; İspanyollar ile Portekizlilerin Latin Amerikalılara benzemesi gibi. Peki, bütün bu farklılıkları uzlaştıracak şemsiye kimlik nasıl bulunacak? Bence, anlamlı soru şu: Avrupalılık derken bir ideal mi, oluşum sürecindeki dinamik bir kimlik mi anlaşılıyor, yoksa bir yerlerde prototip Avrupalılar var ve diğerlerini bu modele göre biçimlemek mi

söz konusu? Gerçekten tüm eşit üyelerin katılımı mı düşünülüyor –George Orwell'in *Hayvanlar Çiftliği*'nde tarif ettiği "eşitliği" kastetmiyorum–, Kiplingvari bir "Beyaz Adam'ın Sorumluluğu" ile mi karşı karşıyayız? Başka türlü söylersek, Konstantin Kavafis'in William Shakespeare'a, *La Sagrada Familia*'nın *Notre Dame de Paris*'e, Johann Sibelius'un Ludwig van Beethoven'a karşı şansı ne olacak? Michel Foucault'dan esinlenerek sorarsak "kim konuşuyor?" ve tabii, "ne söylüyor?"

Daha önce "öteki", "beriki" gibi kavramların ne kadar değişken, ne kadar güvenilmez olduğuna değinmiştim. Sürekli bir düşmanlık, cepheleşme hali söz konusu olmuyor; diğer yandan, yazık ki, sürekli bir dostluk hali de. Bazen, en umulmadık anda, en beklenmedik yerde tarihin derinliklerinden bir nefret süzülüp geliyor, bazen de, ihtiyaca göre imal ediliyor. Sanırım Balkanlara bir gözatmak yeterli. İkili, üçlü veya daha çok aktörlü tarihsel düşmanlıklar ortak Avrupa kimliğine ciddi bir potansiyel tehdit. *Mesnevi*'den nakletmeye çalışayım: "Bir köylü, bir yılanla dost olmuş. O kadar anlaşıyorlarmış ki, yılan aynı evde köylünün ailesiyle yaşamaya başlamış. Bir gün, adamın küçük çocuğu oynarken yılanın canını kötü şekilde yakmış, yılan da öfkesine kapılıp çocuğu zehirleyerek öldürmüş. Olayı öğrenen köylü, hemen bir balta kapıp yılana saldırmış, ancak atik davranıp kaçan yılanın kuyruğunu kopartabilmiş. Gel zaman git zaman, adamın acısı küllenmiş, dostunu da özlemiş. Yılanı kaçtığı yerde bulup olanları unutmaya hazır olduğunu söylemiş, eve dönmesini rica etmiş. Yeniden bir araya geldiklerinde 'yok arkadaş' demiş yılan, 'ben düşündüm taşındım, sende evlat acısı, bende de bu kuyruk acısı olduğu sürece bizim birlikte yaşamamızın mümkünü yok.'" Bilmem, duyguyu verebildim mi?

Gelelim üçüncü takıntıma: İlk defa Müslüman bir devletin Avrupa Birliği'ne buyur edilmesi konusu. Acaba İslam, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne götürdüğü tek kimlik mi? Son onbeş yılda mu'tad olduğu üzere, "Tabii, bir de Türklük var" demeyeceğim. Şüphesiz, İslam, Türk kimliğinin önemli bir parçası;[18] "modernizasyonun üç atlısı" sekülerleşme, şehirleşme ve endüstrileşmeyle beraber ciddi düzeyde nitelik değiştirse de, özellikle dinin teolojik değil, sosyolojik anlamıyla, belki de hâlâ Şerif Mardin'in dikkat çektiği gibi, "geleneksel sosyal felsefenin özü."[19] Benzeri şekilde, "icat edilmiş", "muhayyel olma" ya da "ezelden beri olma" tartışmasını şimdilik kaydıyla bir kenara bırakarak,[20] Türklüğü de belirleyici görüyorum. Ama, kültürel bagajımızın hepsi bu mu dersiniz? Birkaç örnek üzerinden düşünmeye çalışalım: Anadolu'nun Türk ve İslam olmasından önce bu coğrafyada yaşayan köklü uygarlıkların izleri tamamen silindi mi? Türkiye'de yaşamış/yaşamakta olan Ortaasya, Ortadoğu, Kafkasya, Balkan kökenli insanların acaba Avrupa'ya söyleyecek hiç mi sözü yok? Sünnisi, Alevisiyle "Müslüman" Türkiye Ortadoğu'ya özgü Hıristiyanlık renklerini, örneğin Ermeniliği, Süryaniliği, Keldaniliği taşımayacak mı ya da Avrupa'nın daha aşina olduğu Eskenazi Yahudiliğin yanına, Sefardim Yahudiliğinden bir şeyler götürmeyecek mi?[21] Özü itibarıyla "Batılı", içeriği itibarıyla hayli "Doğulu" *Levantin* kültürüne ne olacak? Yunanistan'ın yakın zamanlardaki tavrı, gündelik politik çıkarların dışında, giderek yalnızlaştığı Avrupa Birliği'ne bir "Akdenizli", ama bir "Doğu Akdenizli" katma çabası olarak yorumlanamaz mı?

Soruları çoğaltmak mümkün. Ana fikri özetlersek, Türkiye'nin, kendisini Yahudi-Hıristiyan mirası, ondan

da baskın olarak Antik Yunan ve Roma üzerine temellendirme eğilimindeki Avrupa uygarlığına katabileceği çok şey var.[22] Belki de, bir "eksik halkanın" tamamlanması söz konusu. Ama, Avrupa'nın daveti böyle bir boyutu haiz mi ya da Türkiye yalnızca ekonomik pastanın başına oturma eğiliminde mi, bence büyük ölçekli sorun burada.

SONSÖZ: Nereye gittiğimizi serinkanlılıkla değerlendirelim, bu arada ne götürdüğümüzün muhasebesini de iyi yapalım. Hatta, eğer bilmiyorsak, bir zahmet öğrenelim. Bir de lütfen, daha ilişkinin başında, Avrupa Birliği'yle Türkiye arasında "öğreten-öğrenen" ikilemini çağrıştıran, eşitsizlik temelli "ev ödevi" söylemini bir kenara bırakalım.

MODERN TÜRK TARİHÇİLİĞİNİN / TARİHYAZIMININ SORUNLARI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Yakın tarihli bu çalışma, maalesef büyük ölçüde Osmanlı tarihçiliğine dönüşmüş olan Türk tarihçiliğinin bugünkü durumuna toplu bir bakış olarak yazıldı. Yeri geldikçe, alanda dünya çapında yaşanan gelişmelere yer vermeye, belli sınırlar içinde değinmeye çaba gösterdim. Bunun yanında, tarih özelinden yola çıkarak sosyal bilimlerimizin başka branşlarına, hatta yer yer Türk akademisinin genel hallerine eleştirel bir açıdan yaklaşmaya çalıştım. Daha önce, *Toplum ve Bilim* dergisinin tarihyazımına hasrettiği özel sayısında yayımlanmıştı (*Toplum ve Bilim*, 91, 2002 Kış, s. 295-308).

Türkiye'de, yakın zamanlara kadar tarihçiler tarafından tarihin kendisine gösterilen ilgi, en az onun kadar önemli olan ve aslında onunla yakından alakalı bulunan tarihyazımına gösterilmemiş, bu ciddi alan yeterince gündeme gelmeyip, önemsenmeyip, neredeyse boş bırakılmıştır. Son yıllarda bu olumsuz algılama yavaş yavaş değişmeye başladı: Seçkin bilimadamlarının, özellikle Halil Berktay, İlhan Tekeli, Mete Tunçay, Zafer Toprak, Salih Özbaran gibi isimlerin yapıtlarıyla yeni bir bilinç filizlendi; ağırlıklı olarak genç kuşakların merakı tarihin kimler tarafından, ne saikle, hangi koşullar altında, kimler için yazıldığı gibi temalara yöneldi.[1] Burada, büyük ölçüde yukarıda bahsedilen kimselerin ve onların yaklaşımlarını az-çok paylaşan başka araştırmacıların rengini verdikleri Tarih Vakfı'nın yayın faaliyetini de zikretmek yerinde olur.[2] Benzeri kaygıları olan başka yayınevleri de çoğunlukla tercüme eserlerle bu çabaya destek vermişlerdir.[3] Şüphesiz, bu gelişmeler umut vericidir,

ancak bu konularla ilgili bir uzmanın yakın tarihlerde gerçekleşen büyük ölçekli bir toplantıyı değerlendirdiği yazısının gösterdiği üzere,[4] katedilecek hayli uzun bir yol vardır. Elinizdeki çalışma, bu yol üzerindeki bazı engellere değinmeyi amaçlar niteliktedir.

Belki, devam etmeden yazının sınırlarını çizmek anlamlı olacak: "Modern Türk tarihçiliği/tarihyazımı" ile kastettiğim, ağırlıklı olarak Cumhuriyet döneminde verilmiş olan eserlerdir. Bugün artık, son dönem Osmanlı ile Cumhuriyet arasında keskin bir "kopuş" olduğu fikrinin yerini, kademeli olarak gelişen, boyutları ölçüsüz abartılmaması gereken bir "devamlılık" anlayışının aldığının bilincindeyim; bu açıdan, muhtemelen Ahmed Cevdet Paşa,[5] Abdurrahman Şeref gibi kimseler "modern" tarihçiliğin, Süleyman Paşa, Mehmed Tevfik, Necip Asım (Yazıksız) tarzı simalar da "Türk" tarihçiliğinin öncüleri sayılabilir,[6] ancak dediğim gibi, çerçevemiz büyük ölçüde Cumhuriyet yıllarıdır.

İkinci olarak, değerlendirmelerin geneli –maalesef demeli– Osmanlı tarihine yöneliktir. Zaman içinde, bir ölçüde yeni rejimin kendisini oturttuğuna dair kazandığı güvenle, bir ölçüde insanların Osmanlı devrinin yok sayılmasına duyduğu tepkiyle bağlantılı olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarının hayli ideolojik, Orta Asya merkezli Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi'yle biçimlenmiş atmosferi yumuşamış,[7] fakat bununla birlikte Anadoluöncesi Türk tarihine ilgi de sınırlanmıştır. İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan, Altay Köymen gibi isimlerin etrafında görece parlak günler yaşayan (siyasi boyutu dikkat çekici, ileride önem kazanacak Türk-İslam Sentezi'nin nüvelerini teşkil eden)[8] Selçuklu çalışmaları da düşüşe geçmiştir, çünkü kaynakların Osmanlı arşivlerine oranla çok daha az sayıda ve güç ulaşılır olması, Sel-

çuklu coğrafyasının büyük kısmının bugünkü Türkiye'nin sınırları dışında kalması gibi faktörler alanın gelişim çizgisini olumsuz etkilemiştir. Cumhuriyet dönemini inceleyen tarih araştırmalarının durumu da pek içaçıcı değildir: Bir yandan, kronolojik olarak yakın olması hasebiyle söz konusu dönemin meslek erbabınca yeterince "tarih" sayılmaması, diğer yandan bazı konuların tabu niteliği buradaki imkânları daraltmış, neticede ortaya geniş ölçüde, ancak sosyologlar, siyaset bilimciler ve gazetecilerin kaleme aldığı eserlerin tekeli çıkmıştır. İhtimal, "kopuş" fikrinin altını çizmek amacıyla üniversitelerin tarih bölümlerinden ayrı bir biçimde oluşturulmuş İnkılap Tarihi ve Atatürk Enstitüleri'nin de durumu ilginçtir: Bu birimlerde yoğun olarak on dokuzuncu yüzyıl ve son dönem Osmanlı tarihi üzerine çalışılır, nadiren de 1930'ları geçmemek kaydıyla Cumhuriyet dönemine yönelinir.[9] Çizilen karamsar tablonun değişmesi de, tüm iyi niyetli gayretlere rağmen güç görünmektedir, çünkü halihazırdaki üniversite müfredatlarının yüzde 90'ı Osmanlı tarihi üzerinedir, bunun dışında kalan tüm tarih kısacık özetler şeklinde verilmektedir.[10] Dolayısıyla, Türk tarihçiliğinde Osmanlı vurgusunun kendini tekrar üreterek ve mümkündür ki, etkisini daha da arttırarak devam edeceğini öngörmek mesnedsiz bir tahmin sayılmaz.

Alanın, geniş çapta Osmanlı arşivlerinden kaynaklanan belge ağırlıklı, Langlois-Seignobos çizgisini takip eden, kabaca "belge yoksa tarih de yok" şeklinde tarif edilebilecek yapısı üzerine çokça konuşuldu, hayli mürekkep harcandı. Ben de daha önce tartışmaya çalıştığım, üstelik bu yayın organında basılmış olan fikirlerimi tekrardan kaçınmak için kısaca özetleyeyim:[11] Elimizde olan birinci el malzeme, başka ülkelerin tarihçileri-

ne, özellikle de sömürge geçmişi olan, bu sebepten de kendi tarihini öğrenmek için kolonyal/emperyalist güçlerin arşivlerine gitmesi zorunlu görülen Batılı olmayan tarihçilerin elindekilere oranla muazzam bir ampirik bilgi kaynağıdır. Ancak bu imkânı değerlendirirken neticede söz konusu materyalin devletçe üretildiği, bu açıdan hem "resmi", hem de sıklıkla olanı değil de, olması gerekeni yansıtan normatif bir niteliğe sahip olduğu gözardı edilmemeli; filolojik, paleografik kıstaslarla birlikte teorik bazlı sorular formüle edilerek malzeme elden geldiğince işlenmeli, tarihsel gerçeklik anlamında mümkün mertebe Hans Georg Gadamer'in tanımladığı "ufuk çizgisi"ne yaklaşılmalıdır. Eğer bunlar dikkate alınmayıp belge öne çıkarılırsa, transliterasyon ya da transkripsiyondan öteye geçilemeyebilir ve Feroz Ahmad'ın hoş tabiriyle "sağduyulu tarihçiler ekolü"nün[12] birincil kaynaktan türetilen yorumları her zaman doyurucu olmaz. Şunu da eklemekte fayda var ki, bibliyografyada yer alan yabancı dillerdeki, çoğunlukla İngilizce yapıtların varlığı çalışmaya uluslararası bir değer vermediği gibi, çokça başvurulan üç-beş teorik esere atıfta bulunulması da yazının o yöndeki değerini fazlaca arttırmaz.

Yukarıda söylediklerime, iki nokta daha ekleyebilirim. Bunlardan birincisi, belli bir zaman dilimi içinde araştırmacıların ezici çoğunluğunun bilimsel ilgisinin, adeta bir moda gibi tek bir belge türüne yönelip onu dipten doruğa incelemesi; daha önce verilmiş olan başarılı örneklerin takip ettiği metodu, üslubu olabildiğince taklid ederek farklı bölgelerde, farklı yıllarda üç aşağı-beş yukarı benzer çalışmaları gerçekleştirmesidir. Örneğin, onyıllar süresince kuşaklarca tarihçiyi meşgul etmiş olan, defteroloji teriminin kökeni tapu-tahrir def-

terleri üzerine yapılan araştırmalar belli bir doyum noktasına ulaşmış, ufukta yavaş yavaş Hobsbawmvari bir "siciller çağı"nın gelişini haber veren şeriyye sicilleri (kadı sicilleri ya da mahkeme defterleri adıyla da bilinirler) gözükmeye başlamıştır. Görüldüğü kadarıyla, bir dönem de sicillere yoğunlaşılacak, sonra da sıra klasik dönem için mühimmelere, on dokuzuncu yüzyıl için temettuat defterleri, ıslahat layihaları, salnameler gibi kaynaklara gelecektir.[13] Açıktır ki, sözünü ettiğim yoğunlaşmalar belirli bir devre dair ampirik bilgimizi ciddi boyutlarda arttırırlar, ancak diğer yandan, tüm çabanın tek bir yerde odaklanmasından dolayı, başka kanallara yönelinmesine de, daha bütüncül bir resmin görülmesine de bir nebze engel teşkil ederler. Tahrir merkezli olarak on altıncı yüzyıl bilgimizin nispeten fazla olmasına rağmen, on yedinci ve on sekizinci yüzyılların (şüphesiz "çöküş" paradigmasının da azımsanamayacak etkisiyle) Osmanlı tarihinin "karanlık çağları" olarak kalması biraz da bununla ilgilidir. Kuruluş döneminin efsanelere dayalı karakteri de başka bir örnek olarak gösterilebilir.[14]

Belgeden söz açılmışken, önemle üzerinde durulması gereken bir diğer husus da filolojik donanım, yani öğrenilmesi gereken diller meselesidir. Neredeyse standart olarak, Osmanlıca öğrenen genç tarihçiye mutlaka Arapça ve Farsça öğrenmesi tavsiye edilir, hatta dahil olduğu programca dayatılır. Fakat, aslında burada stratejik bir karar alınması söz konusudur: Sözgelimi, Balkan tarihiyle uğraşacak birisinin Sırpça, Bulgarca, Rumca gibi bir Balkan diline yönelmesi; Arap eyaletlerinin üzerine çalışacakların yanında, Osmanlı'da bilim veya hukukla uğraşacakların Arapça öğrenmesi; on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar gibi geç dönemlerle ilgilenenlerin Fransızca'ya hakim olması mantıklı seçimlerdir.[15] Bu-

rada Suraiya Faroqhi'nin gündeme getirdiği "kültürel okuryazarlık" kavramını çok önemsiyorum:[16] Dil öğrenmeyi fetiş haline getirip beş-on dilde selamlaşmak, konuşurken araya bir kalıp sıkıştırmak, ucundan-kıyısından bilinen dilde yazılmış belgedeki anlamı karineyle çözmeye çalışıp gerçekten bilgili kimselerin önünde gülünç duruma düşmek yerine, bir ya da birkaç dili/kültür çevresini nüansları, deyimleri, edebiyatı, folkloru, sanatı, müziği, argosu ile derinlemesine bilerek, incelenmeye çalışılan dönemin sosyo-kültürel dokusunu anlayarak bilimsel efor sarf etmek çok daha tutarlı olsa gerek.

Osmanlı çalışmalarının belgeye dayalı, teorik yaklaşımları yeterince önemsemeyen yapısının (bu tavrın genellikle birtakım teorileri bilip de onları sahaya uygun görmemekten değil, bilmeksizin "bize lazım değil" zihniyetinden kaynaklandığı kanısındayım) bir diğer sonucu da karşılaştırmalı etütlerin eksikliğidir. Cumhuriyet'in ilk yıllarının bazı açılardan anlaşılabilir olan tepkisel, savunmacı dünya görüşü "biz bize benzeriz" şiarıyla tarih alanında da gücünü göstermiş (örnek olarak, Osmanlı'nın üzerindeki Bizans ve İslam etkilerinin reddi ya da küçümsenmesi),[17] bir *sui generism*/nev'i şahsına münhasırlık kozasının içinde yetişen kuşaklar arkadan gelenlerin akademik formasyonunu da bu yönde biçimlemişlerdir. Yakın zamanlarda nispeten olumlu gelişmeler gözlemleniyorsa da, halihazırdaki durum arzu edilenin bayağı gerisindedir. Şu an itibarıyla tutulabilecek yol, komparatif çalışmalar konusuna en fazla eğilenlerden Berktay'ın önerdiği gibi, insanlığın dünya üzerindeki serüveninin karşılaştırılabilir safhalardan geçtiği kabulüyle Osmanlı tarihini "evrensel bir dilde" incelemek, konuyu değişik sahalardaki araştırmacılarla ortak bir tarih diline oturtmaktır.[18] Burada kanımca, Berktay'ın kendisi-

nin taraf olduğu üretim tarzı tartışmalarına atfen yaptığı benzerlikler aramanın aynılaştırma anlamına gelmediği şeklindeki uyarısının altını çizmek gerekir.[19]

Karşılaştırmalı çalışmalar konusunda, Osmanlı tarihçiliğinin kendi içine kapalı yapısını eleştirirken sıkça gözden kaçırılan bir nokta, başka alanlarda çalışan tarihçilerin, özellikle de hegemonik bir ağırlığı olan Batılı tarihçilerin Osmanlı tarihine karşı kayıtsız, bigâne tavrıdır.[20] Yaklaşık otuz yıl kadar önce yapılan bir derlemede, bugün Osmanlı-Türkiye araştırmalarının duayeni konumunda olan bir bilimadamı daha ilk sayfada Osmanlı tarihinin tarih etütlerinin üvey evladı olduğunu söylüyor ve bunun değişmesi yolunda temenni bildiriyordu.[21] Birkaç yıl önce kaleme alınan bir eser gösterdi ki, Fernand Braudel, Geoffrey Parker, Perry Anderson gibi istisnai isimler söz dışı tutulursa, durum geçen zaman zarfında çok büyük bir değişim göstermiş değil.[22] Özellikle on beş ve on altıncı yüzyıllarda çağının en önemli siyasal sistemlerinden biri, belki de birincisi olan bir büyük iktidar odağı "Doğu"da bir yerlerde, ara sıra ortaya çıkıyor ve onun dışında neredeyse yok sayılıyor; Avrupa'nın batısını etkileyen, doğu ve güney Avrupa'ya, kuzey Afrika'ya, Ortadoğu coğrafyasına doğrudan damgasını vuran bir uygarlıktan bahsedilmiyor.[23] Adından çok söz ettiren *Subaltern Studies* grubunun üyelerinden Dipesh Chakrabarty, sonradan kitaba dönüştüreceği bir makalesinde tarih yazarken Avrupa-merkezciliğin hegemonyasını kırmak için, bir tarihi gerçeklik olan yakın yüzyıllardaki siyasi-askeri-ekonomik Avrupa üstünlüğünün mümkün olduğunca geri planda tutulmasını, Avrupa'nın merkezi konumundan imkân dahilinde "taşralaştırılması"nı önerir.[24] Belki bu derece plan-program uyarınca değil ama, Osmanlı (hatta arada fazla bir fark

görülmediği için), Türkiye tarihi de Batılılarca taşralaştırılmış, dünyanın Batılı olmayan diğer parçaları gibi sıkça tarihsiz ve edilgen olarak görülmüştür.[25] Güncel gözüken, ancak özü itibarıyla hayli tarihsel olan Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılımı, 11 Eylül sonrasında alevlenen İslam'ın nitelikleri tartışması veya "parçalanmış/yarılmış ülke" benzeri kavramlar[26] bu algılamayla yakından ilintilidir.

Osmanlı çalışmalarının temel sorunlarından biri de, ya olumsuz anlamıyla "hikâyecilik", aktarıcılık yaparak ya da Batı modellerinin etkisinde kalarak (hiç şüphe yok ki, burada da kesinlikle yalnız değildir)[27] kendi özgüllüklerini ortaya koyan bir paradigma kuramamış olmasıdır. Sahanın genç kuşak bir uzmanına göre, "Osmanlı çalışmaları alanı teorik bir söyleme direkt olarak girmemiştir, hâlâ da girmek konusunda isteksizdir", Osmanlı tarihinin mütehassısları kendi teorik perspektiflerini kurmaya çaba göstermemişler, bu yüzden "yapının olayların gelişimi üzerindeki hakimiyeti dolaylı olarak Osmanlıcıları etkilemiştir".[28] Bu eğilimin mantıki sonucu olarak, "Osmanlı tarihçileri, yenilik getirenler veya tartışmalara süratle katılanlardan olmaktansa, çoğunlukla gecikmiş takipçiler konumundadırlar".[29] Kulağa biraz tuhaf gelen bir ifadeyle, Türk tarihçiliğinin tarihine kısaca bir göz atacak olursak, şöyle bir tabloyla karşılaşırız: Mehmed Fuat Köprülü ve özellikle Ömer Lütfi Barkan sayesinde, *Annales* ekolünün önemli bir tesiri olmuştur, ancak burada dikkat çekilmesi gereken husus Braudel'in *büyük ağırlığına karşın*, Köprülü haricinde Braudel'in öncülleri olan Marc Bloch ve Lucien Febvre'e fazlaca ilgi olmaması, Emmanuel Le Roy Ladurie ve Pierre Goubert gibi bölgesel tarihlere yönelen *Annales*'ın üçüncü kuşağı ile kültürel yapıları inceleyen

dördüncü kuşağın (diyelim, Roger Chartier ve Jacques Revel) o kadar da bilinmemesidir.[30] 1960'lı yıllardan itibaren (sonraki yıllarda Avrupa-merkezciliği, Avrupa'nın bile yekpare bir bütün olmadığı gibi açılardan ciddi biçimde sorgulansa da) modernizasyon teorisi öne çıkar. Berthold F. Hoselits, Walt Whitman Rostow, Samuel Huntington, Daniel Lerner, David Apter, Cyril Black[31] gibi isimlerin etkisiyle geleneksel toplumdan modern topluma geçmeye çalışan Batıdışı uygarlıkların serüvenine odaklanılır.[32] Dönemin bir diğer önemli tartışması da, Karl Marx'ın geliştirmediği bir kavramının Fransız bilimadamları kanalıyla[33] alınıp gündeme getirildiği Asya Tipi Üretim Tarzı'dır:[34] Romancı Kemal Tahir'in devlet merkezli farklılık teziyle ilk adımını attığı tartışma özellikle Sencer Divitçioğlu tarafından akademiye taşınır,[35] bir dönem Çağlar Keyder ve Huricihan İslamoğlu-İnan'ı da etkiler.[36] Geç altmışlar ve yetmişler böyle geçer, seksenlere gelindiğinde ATÜT'ün bazı zaafları eleştirilmiş, tartışmanın ekseni Osmanlı'da Avrupa feodalitesine benzer/karşılaştırılabilir bir yapının olduğunu iddia eden Berktay ile[37] her iki görüşü de reddetme eğiliminde bulunan Mehmet Ali Kılıçbay'a doğru kaymıştır.[38] Daha yakın dönemlerin değer kazanan yaklaşımı, "bağımlılık teorisinin teorik mirasçısı"[39] olan Immanuel Wallerstein'ın dünya-sistemleri teorisidir.[40] Wallerstein'ın fikirleri bazen doğrudan öğrencilerinin yazdıkları ile, çoğunlukla da kendisinden faydalanan bilimadamlarının aracılığıyla aktarılmıştır.[41] Son olarak belirtelim ki, "gerikalmışlık", "azgelişmişlik", "geribırakılmışlık" gibi nosyonlar da Andre Gunder Frank, Fernando Cardoso, Paul Baran, Samir Amin, Maurice Dobb ve Paul Sweezy gibi isimlerin yapıtlarıyla 60'ların sonlarında ve 70'lerde önem kazanmıştır.

Özgün bir paradigma kurulmasının önemli önkoşullarından biri, alanın kendi kavramlarını yaratması, terminolojisiyle birlikte genel olarak "dil"ini oluşturmasıdır. Osmanlı araştırmalarının geçmişi yüz yılı bile bulmayan genç bir saha olması hasebiyle, öncelikle somut bilginin elde edilmesi, ancak bu bilgi birikiminde belli bir aşamaya gelindikten sonra kavramsallaştırmalara geçilmesi gerektiği düşünülebilir; ancak belki de bazen "uzlaşmaz çelişki" gibi takdim edilen iki boyutun, ampirik ve teorik düzeylerin sürekli bir diyalog içinde olarak, birbirlerini besleyerek gelişmesi, üzerinde kafa yorulması gereken bir opsiyon olabilir. Esas olan, görece uzun bir ömrü olan Osmanlı uygarlığını zamanda ve mekânda tanımlamak, sıkça değişmez, durağan olarak tasavvur edilen kurumlarının yaşadığı büyük transformasyonların mekanizmasını anlamaktır. Örneğin, Osmanlı tarihiyle biraz ilgilenen herkes "ulema", "yeniçeri", "ayan", "çiftlik" gibi terimlere aşinadır, ancak on beşinci yüzyıl padişahlarının yanında yer alan ulema ile on yedinci yüzyılın bürokratize olmuş ulemasının aynı şey olmadığını, devşirme sisteminin gördüğü değişikliklerden dolayı (doğuştan Müslüman olanların kabulü, sistem kendini içinden tekrar ürettiği için 1703'te son kez devşirme yapılması gibi)[42] Fatih Sultan Mehmed'in yeniçerileri ile III. Selim'in yeniçerilerinin farklı olduğunu, mukataa-iltizam-malikane gelişim çizgisinin hem çiftliğin, hem de ayanın anlamını değiştirdiğini daha az kişi bilir. Herhalde tutulacak en makul yol, böyle kilit terimlerin yukarıda sözü edilen iki boyutta ele alınması, teorik olanın tarihsel bulgu ile test edilmesinden sonra kavramsal çerçevesine oturtulmasıdır. Tabii, bu arada başka tarihlere, en çok da Avrupa tarihine bakarak Sened-i İttifak'ı *Magna Carta Libertatum*

ile eşlemek biçimindeki eğilimlere azami dikkat etmek lazımdır.

Teoriden bahis açılmışken, günümüzün özellikle yurtdışından Türkiye'ye aktarılan ve görünüre göre, önümüzdeki yılları etkileyecek olan kuramlarına kısaca temas edilebilir. Joseph A. Schumpeter, Marx'ı tanımlarken felsefeci, iktisatçı, sosyolog ve siyasetçi kimliklerinin yanına "mürşid" sıfatını da eklemişti;[43] şu an itibariyle, en baskın olarak da Amerikan akademisinde Michel Foucault'nun benzer bir konumu vardır. Mümkündür ki, özel olarak tarih alanında, genel anlamıyla sosyal bilimlerde bu etki Türkiye'de de hissedilecektir. Bunun yanında, Jean François Lyotard, Jacques Derrida, Jean Baudrillard, Pierre Bourdieu gibi kanallardan, yeni bir "Fransız devrimi" dalgasını düşündürür biçimde[44] postmodernizm de akmaya başlamıştır. Antropoloji, Clifford Geertz tarzı öncü isimlerle geç de olsa sahne almaya hazırlanmaktadır. Post-kolonyal çalışmalar ve bunun içinde öne çıkan *Subaltern Studies*[45] ayrıca vurguyu hak eder. Görüldüğü üzere, muhtemelen hayli kapsamlı bir teori taşıma faaliyeti yaşanacak, fakat umulur ki, araştırmacılar bu yaklaşımları (ve başkalarını) eleştirel bir süzgeçten geçirip ellerindeki malzemeyle harmanlayarak yorumlarına katacaklar. Aksi takdirde, her taşınmada gözlemlenen bir şeylerin ortadan kaybolması, ezilip büzülmesi, yeni mekânına uymaması şeklindeki olumsuzluklar olası.

Dikkat çekilmesi gereken bir husus da, yine özelde tarihin, genelde ise sosyal bilimlerin gitgide artan oranda Amerikanize bir nitelik kazanmasıdır. Bu gelişme, bir yanıyla eğitimini Amerika Birleşik Devletleri'nde almış olan bilimadamlarından kaynaklanmakta, diğer yandan ise çağın *lingua franca*sı İngilizceye olan ilgiden dolayı,

hiç Türkiye dışına çıkmamış araştırmacıların dahi Batı'da, en çok da Amerika'da üretilmiş olan bilgiye yönelmesine bağlanmaktadır. Buradaki birinci sakınca Almanya, Fransa, İngiltere ve (çok daha az başvurulmasına karşın) Rusya gibi Osmanlı ve Türkiye tarihlerine ilişkin önemli bilgi birikimine sahip bulunan ülkelerin bilimsel geleneklerinin büyük çapta gözden çıkarılması, bunlardan ancak Amerikan kaynaklarında verilen referanslar ölçüsünde, yüzeysel şekilde haberdar olunmasıdır. Örneğin, büyük çoğunluk bir önceki paragrafta adı geçen, dilin önemine de hususi bir vurgu yapan Fransız düşünürleri ancak en tanınmış eserlerinin çevirilerinden bilmektedir.[46] İkinci mahsur, Türkiye'de üretilen bilgiye, yapılan araştırmalara Amerika'dan getirilenler lehine yüz çevrilmesi, bazen (pek de nadir olmayarak) ortaya konulan işin kalitesinin, nerede yapıldığının gerisine düşmesidir. Genç kuşak akademisyenlerden Esra Özyürek özel üniversitelere ve önde gelen birkaç devlet üniversitesine akademik personel alınırken yazılı olmayan bir kural gereği olarak yurtdışı, tercihen Amerikan doktorası arandığını belirtirken yazık ki haklıdır.[47] Üçüncü sorun, bilimsel faaliyette nitelikten ziyade niceliğe önem veren bir anlayışa dayalı "sayılabilirlik" ilkesinin uluslararası (İngilizce şeklinde okuyunuz) endekslere göre tanımlanması, bunun da Türkçe olarak yayın yapılmasının önünü kesmesidir. Ancak yabancı dilde yazamayanlar Türkçe katkılar sağlamakta, bunun dışındakiler Türkçe eser kaleme aldıklarında (eğer alırlarsa) çoklukla *bon pour l'Orient*[48] mantığıyla bu yapıtlarını daha sonra İngilizce basılacak bir çalışmanın hazırlık safhası olarak görmektedirler.

İdeolojik seçimler ile tarihçilik arasındaki bağıntı, dünya çapında üzerine hayli eğilinen, oldukça mesai har-

canan bir konudur. Carl Becker'in gözünde her insan kendi tarihçisi olduğundan,[49] Benedetto Croce'ye göre de gerçek tarih çağdaş, yani bugünün tarihi olduğundan[50] ister evrensel düzeyde belirli tanımlar getirilmiş büyük harfli ideolojilere atıfta bulunalım, ister daha bireysel nitelikteki, nispeten eklektik özellikte küçük harfli ideolojilerden söz açalım, her tarihçinin bu anlamda birtakım yönelimleri, kendine göre tercihleri vardır. Uzun süren tartışmalardan sonra galiba, tarih yazarken genel çerçeveden kelime seçimlerine kadar sızması gereken bir objektifliğin pek de mümkün olmadığına karar verilmiş, bu yüzden bilimsel yargılarını verirken kendi ideolojik konumunun (olabildiğince) farkında olmak, eldeki materyali kati surette halihazırda kendi kafasında bulunan şablona uydurmama konusunda dürüst davranmak gibi kriterler getirilmiştir. Türk tarihçileri de bu tartışmaların dışında bir istisna teşkil etmez; bu yüzden, belli grupların temsilcileri bazı temalara ideolojik amaçlarla yaklaşmamalı, tarihi siyasi bir kapışma alanı biçimine koymamalı, sözgelimi Osmanlı'nın 700. yılı kutlamaları sırasında her iki açıdan da örneklerini defaatle gördüğümüz gibi, Osmanlı tarihi çalışmak ile Osmanlıcılık arasındaki ayrım gözden kaçırılmamalıdır. Diğer yandan, kişilerin durdukları yere göre değişen, ama sonuçta "bırak şu komünisti/İslamcıyı/milliyetçiyi" tavrına ve bunun daha saldırgan şekillerine bürünen anlayışa karşı uyanık olunmalı, bu tavır siyasi planda rakip olarak algıladıklarının (ki, bu algılama her zaman da doğru olmayabilir) eserlerini okumadan yargılamak, yabancı bir dilde yazılmışlarsa tercüme etme zahmetine girmeyip yayımlamamak sonucuna varmamalıdır.

Modern Türk tarihyazımının önemli sorunlarından biri de, alanın kendi içinden gelmesi gereken eleştirel

tavrın yeterince gelişmemiş olmasıdır. Bu eksikliğin önde gelen sebebi, tarihçilerin büyük çoğunluğunun "memur" karakterli olarak tanımlanabilecek, devlete tâbi pozisyonudur: Türkiye'de tarihsel nedenlerden dolayı, sivil toplum kendini oluşturup etki alanını genişletememiş,[51] buna karşın devlet pek çok sahada hakimiyetini kurmuş, cılız bir akademi dışı çabanın haricinde de, bilgi üretiminin tek odağı haline gelen üniversite, rejimin üç aşağı-beş yukarı aynı çerçeveden konuşan "organik aydınları"nca doldurulmuştur.[52] Sonraki dönemlerdeki anlayışın ipuçlarını veren Birinci Türk Tarih Kongresi'nden itibaren bu durumun izleri gözlemlenebilir: Resmi görüşü yansıtan Türk Tarih Tezi'ni açıktan açığa eleştiren Zeki Velidi (Togan) dışlanmış, çok daha ölçülü, neredeyse çekingen bir dille bilimsel temelli itirazlarını ifade eden Mehmed Fuat (Köprülü), Ahmet (Caferoğlu) gibi isimler Afet (İnan), Samih Rıfat, Reşit Galip tarafından susturulmuştur.[53] İlmi kapasiteleri hasebiyle tezin zayıflıklarını muhtemelen gören Ahmed (Ağaoğlu) ve Yusuf (Akçura)'nın suskunlukları da anlamlıdır.[54] Şüphesiz, her dönemde yukarıdaki tasvirin dışında kalan aydınlar vardır, ancak onlar da imkânlar dahilinde elimine edilmiştir: Genç Cumhuriyet'in Osmanlı akademik kadrolarıyla hesaplaşması sayılabilecek 1933 tasfiyesi;[55] kendi aralarında ayrılmalarına rağmen (*Yurt ve Dünya* ile *Adımlar* çevreleri), 1940'ların sonuna doğru Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes, Behice Boran ve Muzaffer Şerif Başoğlu gibi akademisyenlerin Ankara Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi'nden uzaklaştırılmaları; her askeri müdahale sonrasında yaşanan görevden çıkarmalar bu gayretin sonucudur. Dikkat çekici olan, bu olaylarda üniversite kurullarının bilimsel yargılarının ya da mahkemelerin adli kararla-

rının değil, doğrudan devletin inisiyatifinin rol oynamasıdır.[56]

Eleştiri geleneğinin zayıflığında, tarih camiasının bir nev'i "lonca" formasyonunda olmasının da tesiri vardır. Burada, getirilecek bilimsel eleştiri ile eski kuşaklara saygı arasındaki ayrımın layıkıyla yapılamaması, içinde bulunulan akademik ortamdan dolayı niteliği bir nebze değişse de belli hesaplar gibi faktörler belirleyicidir. Bir alegoriyle söylemek gerekirse, önemli "kapı"lara intisab edenler zamanla "taşra çıkmışlar", gittikleri yerlerde de kendi "kapı"larını tesis etmişlerdir. Bu yüzden, alana getirilen eleştirilerin çoğu tarihçilerden değil, iktisat, siyaset bilimi, sosyoloji kökenli olup sonradan profesyonel anlamda tarihe ilgi duyanlardan ve çoğunlukla eğitimlerini yurt dışında yapıp bu tablonun bir ölçüde dışında kalanlardan gelmiştir.

Bu yazıda, alanın en genç öğrencilerinden biri olarak elimden geldiğince Türk tarihçiliğinin (yer yer, daha genel olarak Türk akademisinin) önemli, aşılması gerektiğine inandığım sorunlarına değinmeye çalıştım. Daha önce de belirttiğim gibi, bazı olumlu, umut verici gelişmeler var, ancak harcanması gereken çabanın hacmi, belli bir mentalitenin kendisini gayet sağlam şekilde oturtmuş olması insanı gelişmelerin ne yöne doğru evrileceği konusunda kuşkuya düşürmüyor da değil.

OSMANLI ARAŞTIRMALARININ İHMAL EDİLEN İKİ ALANI, KADIN TARİHİ VE "AZINLIKLAR" TARİHİ ÜZERİNE BİRKAÇ NOT

Bu kısa makale, başlığının da yansıttığı gibi Osmanlı araştırmalarının bilerek veya bilmeyerek gözardı edilen iki alt-alanına dikkat çekmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bir dipnotta da belirttim, özellikle "kadın tarihi" üzerine olan kısım, 2000 yılında düzenlenen, Michigan Üniversitesi'nin konuğu olduğumuz Osmanlı, Habsburg ve Romanov imparatorluklarını karşılaştırmalı bazda ele alan bir atölye çalışmasındaki tartışmadan kaynaklanmıştır. *Toplum ve Bilim*'de yayımlandı (*Toplum ve Bilim*, 86, 2000 Güz, s. 345-349).

Başlarken belirtmekte fayda var ki, bu satırların yazarı yukarıda adı geçen konulardan herhangi birinin uzmanı değildir; aslında, şu an itibariyle herhangi bir konunun uzmanı olmaktan da uzaktır. Bu kısa yazıda amaçlanan, "kadın tarihi" ve "azınlıklar" tarihine dair, kişisel olarak yanıltıcı bulduğum baskın eğilimlere dikkat çekmektir.

Amerika'nın önde gelen kadın tarihçilerinden Linda Gordon'un ofis kapısında şu Afrika atasözü yazar: "Arslanlar kendi tarihçilerini çıkarana kadar, tarih avcıların zaferlerini kaydetmeye devam edecektir". Kadınların tarihinin *mutlaka* kadınlar tarafından yazılması gerektiği tezine itiraz hakkını saklı tutarak[1] söyleyelim ki, gerçekten de bu alanın tarihi çok yakın zamanlara dayanır: Feminist söylemin ünlü bir kalıbıyla, "görünmeyen kadını görünür kılma çabası" ya da Gerda Lerner'in ifadesiyle, "kadınların tarih öncesinden kadın tarihine geçiş" en fazla otuz-kırk yıllık bir dönemi kapsar. İngilizce konuşulan dünyada sıkça tekrarlanan esprili bir dil

oyunuyla, *history* yazılmıştır da *herstory* henüz emekleme aşamasındadır ve tabii, her zaman "meçhul askerden daha meçhul birisi vardır: Meçhul askerin karısı".

Durum, geniş anlamıyla ifade edildiğinde Ortadoğu, biraz daha daraltılırsa, Osmanlı çalışmalarında da farklı değildir: İlk örnekler 1970'lerde verilmeye başlanmış,[2] alan sonra çok da büyük bir gelişme kaydetmemiştir.[3] Yakın tarihli, önemli bir makaleler toplamını edite eden Madeline Zilfi'ye göre, Osmanlı tarihçileri, istisnalar dışında, kadınlara ilgi göstermemişlerdir.[4]

Benim itirazıma gelirsek, başka bir makalede bazı disiplinler, özellikle tarih ve sosyoloji arasında, fiili bir işbölümü olduğunu, bu işbölümünün bir parçası olarak da endüstri ilişkileri, kırsal kesimden kente göç, din tartışmaları, göçmen işçilerin kimlik sorunları ve bu arada, kadın çalışmaları gibi alanların yalnızca yakın tarihli olan konularla ilgilendiğini yazmıştım.[5] Bu anlayışın bir yansıması olarak, özellikle Cumhuriyet dönemi üzerine görece çok sayıda çalışmadan söz edebiliriz;[6] belki kronolojiyi son dönem Osmanlı İmparatorluğu'na kadar çeken birkaç eser de zikredilebilir,[7] ancak görünen o ki, "kadın tarihi" oralarda bir yerlerde takılıp kalıyor, daha geriye götürülemiyor. Yeri gelmişken, bu çerçevenin dışına çıkan Zilfi'nin daha önce bahsettiğim makaleler toplamının ve Leslie Peirce'ın Osmanlı elit kadınının yaşamını inceleyen yapıtının varlığına dikkat çekelim.[8] Belki, daha popüler bir düzeyde tarihçilik yapan *Tarih ve Toplum* ile *Toplumsal Tarih* dergilerinin, 8 Mart Kadınlar Günü hasebiyle bazen tümüyle, bazen büyük ölçüde kadınlara hasrettikleri Mart sayılarından bazı makale başlıkları da açıklayıcı olabilir: "Bir Osmanlı Türk Kadın Hakları Savunucusu Nezihe Muhiddin", "Meşrutiyet Döneminde bir Kadın Şirketi: Ha-

nımlara Mahsus Eşya Pazarı A.Ş.", "Çalışan Kadından bir Kesit: Osmanlı Bankası Kadın Personeli", "1979 Seçimleri ve Bakiye Beria Onger", "Şemseddin Sami ve Kadın";[9] "Resimli Ay'da Kadın", "19. Yüzyıl Ermeni Aydınlarının Gözüyle Kadınlar", "Kadın Dergilerinde (1869-1927) Osmanlı Hanımlar ve Hizmetçi Kadınlar";[10] "Osmanlı'da Kadın Fotografçılar", "Türk Kadınının Siyasi Haklarını Kazanması ve Türk Kadınlar Birliği", "Belgelere Feminist Bilinçle Bakmak: Bir Kadın Kütüphanesinin Anatomisi", "1935 Kongresi Arşivi: Türkiye'deki ilk Uluslararası Kadın Kongresinin Belgeleri".[11]

Peki, neden böyle oluyor ve bu durumun, eğer varsa, sakıncası ne? Sakıncayla başlayalım: Yalnış anlaşılmasın, yukarıda metnin içinde veya dipnotlarda değindiğim kaynaklardan herhangi birinin yararsız, önemsiz olduğunu savunmuyorum; mazisi bu kadar taze olan bir alanda, bu çalışmalar kuşkusuz belli bir değere sahip. Yalnız, edindiğim izlenim şu –ki, bence ana sorun da burada– kadın tarihi en iyi ihtimalle on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden başlayıp, taş çatlasa yüz yılı güçbela geçen bir zaman dilimine sıkışıyor. İkincisi, Anglo-Amerikan akademik dünyasında üç ayrı alana işaret eden *Feminist Studies*, *Women Studies* ve *Gender Studies*'i biz Türkiye'de tek bir kavramla, Kadın Çalışmaları'yla karşılıyoruz[12] ve iktidarın (özellikle Kemalizm'in) kadınlara karşı tavrı, siyasi temsil hakkı, modern toplumda kadının konumu, göçmen kadının sorunları gibi konulara odaklanıyoruz. Bence, daha ziyade feminizme yakın düşen bu tavır "kadınlık durumunun" çok daha geniş bir tarihsel perspektifte incelenmesine engel teşkil ediyor.

Sorumun ilk bölümüne dönersek, tercihlerin bu şe-

kilde biçimlenmesinde daha önce verilmiş olan başarılı örneklerin taklit edilmesi ve en önemlisi, kaynakların niteliği rol oynuyor. İşin teorik kısmını muhtelif şekillerde, muhtelif düzeylerde öğrenmiş genç araştırmacılar ya Cumhuriyet'in ilk yıllarının yazılı belgelerine ya da ciddi oranda, Osmanlı döneminin kadın dergilerine dönüyorlar (Osmanlıca'ya biraz vukfu olanlar, dönemlerinden bağımsız olarak, arşiv materyali ile matbu' metin arasındaki farkı bilirler). Kendi payıma, özellikle son yıllarda kadın dergileri üzerinden yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinin istatistiki bir dökümü alınsa, ilgi çekici sonuçlara varabileceğimizi sanıyorum.

O halde ne yapılmalı? Kadın tarihini "modern" özelliğinden kurtarıp tarihsel derinliğini çok daha genişletmek istiyorsak, öncelikle, Zilfi'nin kitabında örneklendiği gibi, niteliğini de, niceliğini de tam olarak bilemediğimiz, bu yönüyle pek çok sürprize gebe olan Osmanlı arşiv malzemesine gitmeliyiz. Daha sonra, arşivin "erkek" yanının ağır basması yüzünden, kadınlar üzerine ancak dolaylı bilgi alabileceğimizden, antropoloji, etnografya, yerine göre folklor, yerine göre edebiyat gibi disiplinlerle tarihi kaynaştırmalıyız. Bu anlamıyla, bazen bir ağıtın, bazen bir halı motifinin; bazen bir üçeteğin, bazen yakılan bir türkünün eldeki araştırma imkânlarını ciddi boyutta arttıracağını düşünüyorum. Şüphesiz, bu tarz bir çalışma modern zamanları incelemek kadar kolay değil; apayrı bir donanım, spektrumu oldukça geniş bir altyapı gerektiriyor, ama acaba değmez mi?

İkinci itirazım, "azınlıklar" terimine ve dolayısıyla Osmanlı toplumunun demografik yapısının yaygın olarak yanlış algılanmasına ilişkin. Artık çoğumuz –dillere pelesenk bir kalıp şeklinde de olsa– Osmanlı İmparator-

luğu'nun çok kültürlü, çok dinli, çok dilli, farklı etnik topluluklardan oluşan bir siyasal örgütlenme olduğunu biliyoruz; ancak bana öyle geliyor ki, özellikle demografi ve harita bilgimizin yeterince gelişmiş olmamasından, yukarıdaki tanımın ayrıntılarından haberdar değiliz: Çok kaba hatlarıyla tarif edersek, bir büyük Türk-Müslüman nüfus var, bir de buna bir nev'i çeşit olarak eklenen "azınlıklar". Eric J. Hobsbawm gibi milliyetçilik çalışmalarının dev bir otoritesi bile, arada Osmanlı kelimesinin bir şemsiye ifade, bir *ethnicité fictive*[13]/hayali etnisite olduğunu gözden kaçırıp "Türk İmparatorluğu" tanımını kullanabiliyor.[14] Bu duruma birinci sebep, özellikle demografi çalışmalarının az sayıda olması: Daniel Panzac, nüfus etütlerinin elli yılını özetlediği önemli çalışmasında,[15] 464 yayının 265 yazara ait olduğunu söylüyor ve yazarların pek çoğunun, ana ilgileri olmaması hasebiyle, nüfus üzerine yalnız bir kez eser verdiklerini belirtiyor. Eğer alt sınır olarak üç etüt alınırsa, elde 40 isim kalıyor,[16] bu isimler arasından da ancak Ömer Lütfi Barkan, Justin McCarthy, Kemal Karpat, Nikolai Todorov gibi bilimadamları öne çıkıyor. İkinci ve daha belirleyici sebep ise, bugünün değer yargılarını, ulus-devletin mantığını geçmişe taşıma çabası. Sıkça, Rumların, Ermenilerin, Arapların, Yahudilerin ve başka pek çok toplumun yüzyıllar boyunca Osmanlı olduklarını, üstelik bu sistem içinde yükselerek Osmanlı düzeninde on dokuzuncu yüzyıla kadar pek de önemsenmeyen Türklerden çok daha iyi duruma geldiklerini unutuyoruz.[17] Bunun yanında, imparatorluğun Balkanlar'ı ve Batı Anadolu'yu kapsayan kesiminde pek çok bölgede Hıristiyan nüfus Müslüman nüfustan daha fazla; doğuda da millet sisteminin dini cemaatler üzerinden yaptığı sınıflama dolayısıyla Müslüman nüfusun ne

kadarının Türk, ne kadarının Arap, ne kadarının Kürt olduğunu ölçmek güç.[18] Bu koşullar altında, "azınlık" ifadesi gerçeği yansıtmıyor[19] ve bu yanılgı dolayısıyla, Osmanlı toplumunun geniş kesimlerini bugünün ölçütlerine dayanarak araştırma dışı bırakıyoruz. Bir örnek verirsek, Mete Tunçay, açık yüreklilikle itiraf ettiği gibi, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* adlı eserini kaleme alırken yalnızca "Türk" solculara bakmış,[20] ancak belki de "azınlıklara" değil, *anasıra*/unsurlara bakarak çok daha sağlıklı bir resim elde etmek olası.

Tabii, bu yaklaşım yalnızca Türkiye'ye özgü değil, daha ilkel şekillerini başka ulus-devletlerde de gözlemliyoruz. Örneğin, Yunanlıların gayet olumsuz anlam yükleyerek *Tourkokratia* dedikleri Osmanlı yönetimini şaşırtıcı şekilde tarih öğretiminde yok sayması.[21] Yalnızca şunu söylemek yeterli olabilir: Yok sayılan dönem Selanik için 1430'dan (ki, Selanik'in ikinci fethidir) Balkan Harbi'ne, 1910'lara kadar uzanıyor. Diğer Balkan ülkelerinde, özellikle komünist dönemde üretilen bilimsel eserlerde, Marksizm'le milliyetçiliğin Osmanlı düşmanlığı olarak harmanlanmış ilginç bir varyantını bulmak pek mümkün.[22] Arap ülkeleri de bu anlamda geri kalmıyor, on dokuzuncu yüzyılda karşı karşıya kaldıkları sömürgeciliği, kronolojiyi kaydırarak önceki yüzyılların Osmanlı'sına *Tatrik*/Türkleştirme şekliyle uyguluyor.[23] Bu arada, bugün Balkan ulus-devletlerinde kelimenin gerçek anlamıyla "azınlık" durumunda olan Müslümanların atalarından milyonlarcasının nasıl "etnik temizliğe" (McCarthy'nin kendi ifadesidir) tâbi tutulduğunu merak edenler için de tarafsız bir kaynak mevcut.[24]

Toparlarsak, ulus-devlet mantığından hareket ederek, Osmanlı tarihinin bazı kısımlarını, hem de çok önemsiz olmayanlarını, bilinçli ya da bilinçsiz şekilde gözar-

dı ediyoruz. Eski Osmanlı coğrafyasının içindeki toplumların dillerini öğrenmek, ayrı (gibi duran) tarihlerini incelemek, kültürlerine nüfuz etmek de Osmanlı araştırmalarının hacmini katlayacak büyük bir imkân.

DEVLETLER VE TOPLUMSAL DEVRİMLER: OSMANLI ARAŞTIRMALARINDA BAZI YENİ AÇILIMLAR[1]

Bu parça, çok amaçlı olarak yazıldı. Amaçlardan birincisi, ülkemizde çok zayıf olan tarihe teorik bakış açıları getirme gayretinin ve buradan hareketle karşılaştırmalı veya disiplinlerarası çalışmalar yapmanın önemini vurgulamaktı. İkinci planda, tarihsel sosyolojinin spesifik şekilde Osmanlı araştırmalarına getirebileceği bazı imkânları tartışmak istedim. Üçüncü olarak, dünyada önemli tartışmalar açmış, bizde ise yaklaşık yirmibeş yıl gecikmeyle ancak şimdilerde tercüme edilmeye başlandığını duyduğum mühim bir kitabı ve onun yaratıcısını Türk okuyucusuna tanıtmayı arzu ettim. Makale, ilk kez *Toplum ve Bilim*'de yayımlanmıştı (*Toplum ve Bilim*, 83, 2000 Kış, s. 323-337).

1970'li yıllarda, tarihsel sosyoloji alanında, özellikle Amerika Birleşik Devletleri merkezli olarak, büyük bir hareketlilik yaşandı: Daha önce, ilgileri büyük ölçüde çağdaş Amerikan toplumunun işleyişini inceleyen genel, zamansız kanunlarla sınırlı olan araştırmacılar, yerlerini kapitalizmin ve Batı dünyasının etkilerinin Batılı-olmayan toplumları nasıl biçimlediğini sorgulayan yeni bir kuşağa bıraktı.[2] Aslında, disiplinin tarihi Avrupa'daki endüstri ve demokrasi devrimlerinin toplumsal kökenleri ve yansımalarına ilişkin önemli sorular soran ve farklı da olsa, cevaplar veren Alexis de Tocqueville, Karl Marx, Émile Durkheim, Max Weber gibi düşünürlere kadar dayanıyordu,[3] ancak başlangıçtaki bu canlılığı, yukarıda bahsettiğim döneme kadar süren uzun bir suskunluk devresi izledi. Belirtelim ki, özellikle karşılaştırmalı çalışmalar alanında, Reinhard Bendix, Shmuel

Noah Eisenstadt, Barrington Moore Jr.[4] gibi yazarların eserleri yaygın olarak okunuyor ve ilgi görüyordu, fakat bu tarz araştırmaları yapmak, ana akımın dışında kalan, "alışılmışın dışında, çok yönlü, yaşlı adamların" harcıydı: Sıradan sosyologlar kantitatif teknikleri ya da alan çalışmalarını kullanarak çağdaş toplumları incelerlerdi.[5]

70'lerde yaşanan patlamanın nedenlerini tartışmak bu makalenin kapsamı dışındadır; bizim açımızdan önemli olan, o tarihten bu yana, yine baskın olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde, tarihsel sosyoloji alanında büyük yol katedilmiş olmasıdır. 1960'lı yılların sonlarına kadar nadir kullanılan bir terim olan "tarihsel sosyoloji", 80'ler itibariyle ana akım olma gibi bir iddiayı seslendirmektedir;[6] hatta aşağıdaki paragraflarda daha ayrıntılı tanıyacağımız alanın önde gelen bir temsilcisine göre, tarihsel sosyoloji, genel sosyoloji bünyesinde bir alt başlık olmamalıdır.[7]

Başka pek çok örnek, öncü çalışma zikretmek mümkün olduğu halde,[8] yukarıda tanımlamaya çalıştığım bilimsel faaliyet içinden üç isim öne çıkar: Immanuel Wallerstein, Charles Tilly ve onlardan biraz daha sonraki kuşağa mensup olmakla birlikte Theda Skocpol. Bu üç isimden Wallerstein'ın Osmanlı araştırmaları üzerine etkisi çok büyük olmuştur. Aslında bu etki şaşırtıcı değildir: Geç 60'lar ve 70'lerde, dünyadaki genel eğilime uygun olarak, Ortadoğu'da ve bu arada, Türkiye'de de "gerikalmışlık", "azgelişmişlik", "geribırakılmışlık" gibi kavramlar entelektüel ortamlarda yaygın olarak tartışılmış; Andre Gunder Frank, Fernando Cardoso, Paul Baran, Samir Amin, Maurice Dobb ve Paul Sweezy[9] gibi isimlerin yapıtları okunmuş ya da daha doğru bir ifadeyle, o günlerde yabancı dil bilgisi olanların izafi ola-

rak daha düşük sayıda olduğu göz önüne alınırsa, okuyanlar tarafından –bazen belli ölçülerde ekleme, çıkartmalarla– başkalarına aktarılmış ve bu çizgiyi takip eden eserler kaleme alınmıştır.[10] Önemli bir araştırmacının tarifiyle, "dünya-sistemleri teorisi, bağımlılık teorisinin teorik mirasçısı"[11] olduğuna göre, bu tartışmaların üzerine gelen Wallerstein'ın eserlerinin etkisine hayret etmememiz gerekir.[12] Wallerstein'ın fikirleri bazen doğrudan öğrencilerinin yazdıkları sayesinde, genellikle de kendisinden faydalanan bilimadamları aracılığıyla Osmanlı araştırmaları alanına aktarılmıştır.[13]

Wallerstein ile karşılaştırıldığında, diğer iki isim son derece talihsizdir. Tilly'nin ilgi alanı Avrupa'daki değişimler olduğu için[14] ve Osmanlı araştırmaları, ileride geliştireceğim üzere, kendi içine kapalı bir yapı olduğu için, eserleri ancak birkaç çeviri şeklinde yansıtılmıştır. Skocpol onun kadar bile şanslı değildir: *Devletler ve Toplumsal Devrimler*'i kaleme alındığı dilde okuyan az sayıdaki kişinin gözünde, herhalde en olumlu tarifle ilgi çekici bir kitap yazmış bir sosyologtur. Wallerstein'ı özel konumundan dolayı dışta tutarsak –ki, kendisinin dönemin hassasiyetlerine uygun şekilde okuyucularına ideolojik bir mesaj verme kaygısına da dikkat çekilmiştir– Tilly ve Skocpol'a duyulan ilgisizliğin gerisinde tarih ve sosyolojiyi birbirinden tamamiyle ayrı, hatta zıt yönlerde hareket eden iki bilimsel disiplin olarak algılayan anlayış yatar. Eğer edebiyattan küçücük bir alıntı yaparsak, Haldun Taner'in genç bir "aydın"ın dimağındaki sınıf farklılıkları şemasını tasvir ederken kullandığı "su geçirmez bölmeler" kalıbı, sanırım burada da geçerlidir. Bu anlayış, tarih ve sosyoloji arasındaki fiili iş bölümüyle de desteklenmektedir: Çoğu tarihçi, kronolojik olarak yakın tarihli olanın daha iyi bilindiği ka-

nısı/yanılgısından hareketle, ancak yüzyıllar öncesinde kalmış olguları tarihsel araştırmanın nesnesi olarak algılar; yakın dönemler sosyologun, siyaset bilimcinin ilgi alanıdır, ya da "gazeteciliktir".[15] Bu görüşün simetriğinde, sosyologlar da çağdaş olanın cazibesine kapılmıştır. Örneklersek, endüstri ilişkileri, kırsal kesimden kente göç-gecekondu, politik gündemle büyük ölçüde ilintili olarak din tartışmaları, göçmen işçilerin kimlik sorunları, kadın çalışmaları ve bir ölçüde, postmodernizm günümüzün cazip temalarıdır. Tarihsel olarak nitelendirilebilecek Şerif Mardin'in veya Çağlar Keyder'in eserleri istisnaidir.[16] Üstelik, Batı'daki benzerleriyle karşılaştırıldığında, kapsadıkları zaman dilimi çok daha "moderndir". Jere Cohen'in Rönesans İtalyası'na ilişkin çalışması, Jack Goldstone'un İngiliz Devrimi'ni demografik ve kurumsal bulgular ışığında incelemesi, ya da Daniel Chirot'nun Romanya'nın yaklaşık olarak 500 yıllık tarihini içeren eseri örnek olarak sayılabilir.[17] Bu koşullar altında, tarih ve sosyolojinin bir sentezini arayanlara karşı ilgisizlik normal gözüküyor.

Bu kısa makalenin birinci amacı, Skocpol'u ve eseri *Devletler ve Toplumsal Devrimler'i* Türk okuyucusuna, yüzeysel olarak da olsa tanıtmaktır. Günümüzde, Skocpol yetiştirdiği öğrencileriyle yavaş yavaş bir "ekol" niteliği kazanmaktadır;[18] diğer yandan ilk basımı 1979 olan *Devletler ve Toplumsal Devrimler* son yirmi yıla damgasını vurmuştur. En yetkin eleştirilerden birinin 1996'da kaleme alınmış olması sanırım söylediğimi destekler.[19] 1979'dan bu yana tarihsel sosyoloji veya karşılaştırmalı çalışmalar alanındaki neredeyse tüm yazarlar hak vererek ya da eleştirerek, ama bir şekilde dikkate alarak Skocpol'a değinmişlerdir.[20] Öğrencisi Jeff Goodwin'in biraz ironiyle değindiği gibi, Skocpol'a belli say-

falar, bölümlerle değil de, kitabın tümüyle referans verilmesi, ya da kitabı okumamış veya önsözden öteye gidememiş kişilerin bile kitap hakkında kuvvetli kanaat sahibi olmaları esere atfedilen önemi kanıtlar.[21] İkinci amacım, Skocpol'un ele aldığı bazı tartışmaları Osmanlı araştırmalarına yansıtmaktır. Böyle bir niyeti olmamasına rağmen, Skocpol'un birtakım katkılarının bu alanda oldukça ufuk açıcı olabileceğini düşünüyorum. Yanlış anlaşılmaları mümkün mertebe önlemek için, altını çizerek ifade edeyim: Niyetim, yaygın olarak eğitiminin bir kısmını yurt dışında tamamlayanların malûl olduğu ya da fiziki olarak Misak-ı Milli sınırları içinde ikamet etmekle birlikte, şanslı filolojik altyapıları ve bu altyapının üzerine inşa ettikleri başvuru çerçevesiyle akademik birer "küçük Amerika", "küçük Fransa" içinde yaşayanlar tarzı bir "bavul turizmi / ticareti" değil.[22] Skocpol'un Fransa, Çin, Rusya üzerine, belli bir temadan hareketle, tarihsel sosyoloji penceresinden anlatmak istedikleri şüphesiz önemli; ama benim arzum bu okumanın kafamda yarattığı çağrışımları kerem edip bu satırları okuyanlarla paylaşmak. Yani, mecaza başvurarak söylersek, Danimarka'da, belli bir zaman diliminde, belli bir sosyal konumda, bir Hamlet'in yaşamış olması mümkün, ancak aslolan sanırım anlatının işaret ettiği genel insanlık durumu.[23]

Devletler ve Toplumsal Devrimler, Tilly'nin kitabını anımsatır şekilde, "sosyoloji ile tarihin karşılaştığı" ortak alan olarak tanımlanabilir.[24] Şüphesiz, daha önce değindiğim gibi, Skocpol'dan önce de bu tip çalışmaları yapan Eisenstadt, Moore gibi araştırmacılar olmuştur; ancak, bazı yıllar iki kez olmak üzere, yirmi defadan fazla basılan *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, sosyal bilimlerde son derece nadir görülen bir biçimde, bir çok-

satar konumu kazanmış ve bir bakıma, tarihsel sosyolojinin ve karşılaştırmalı çalışmaların manifestosu olmuştur.[25]

Skocpol, kitabına niçin devrim değil, "toplumsal devrim" terimini kullandığını açıklayarak başlar. Ona göre, "toplumsal devrimler, toplumun devlet ve sınıf yapılarını değiştiren hızlı, kökten dönüşümlerdir; ve aşağıdan gelen sınıfsal temelli ayaklanmaların eşliğinde yükselir, bir ölçüde onlarca taşınırlar." Başka bir deyişle, "toplumsal, yapısal değişimin sınıf kalkışmasıyla çakışması ve politik dönüşümün toplumsal dönüşümle çakışması" olarak tarif edilebilirler.[26] Bu tanımlama ile, Skocpol siyasal devrimin mutlaka toplumsal devrim olması gerekmediğinin altını çizer.

Fransız, Rus ve Çin Devrimleri Skocpol'un toplumsal devrimler çerçevesinde incelediği üç tarihsel olgudur. Bu seçimin nedeni, söz konusu coğrafyalarda hiçbir zaman bir sömürge döneminin yaşanmamış olması; ekonominin tarımsal niteliği; her üç durumda da, kapitalizmle mücadele halinde, "Eski Düzen" protobürokratik otokrasilerin varlığı ve köylü ayaklanmalarının gözlemlenmesidir.[27] Skocpol, bu tercihi yüzünden, ağır şekilde eleştirilmiştir: Michael Burawoy ve William Sewell, Jr. üç devrimin arasındaki zaman boyutunu ve buna bağlı olarak dönemsel farklılıkları dikkate almaması dolayısıyla, Skocpol'u tarihi "dondurmakla" suçlamışlar; bunun yanı sıra, her üç devrimi analitik sebepler yüzünden birbirinden bağımsız, birbirini etkilemeyen gelişmeler olarak değerlendirme eğilimini, kronoloji bakımından anlamsız bulmuşlardır.[28] Skocpol, daha geç tarihli bir makalede bu itirazları bir ölçüde cevaplamıştır: Marc Bloch'dan hareket ederek, bu tip çalışmalarda esas olanın sağlam, temel bir soru tanımlama olduğunu; kar-

şılaştırmalı çalışmalar adına "zaman ve yer birliği" ilkesinin çiğnenebileceğini savunmuştur.[29]

Skocpol'a –haksız olarak– sıkça getirilen bir eleştiri de kurduğu modelin tüm devrimlere uygulanabilir olmayışıdır; halbuki kendisinin böyle bir amacı yoktur. Açıkça belirttiği gibi, modeli bir genel devrim teorisi değildir[30] ve Skocpol "evrensellik dogması" olarak betimlediği eğilime karşıdır.[31] Onun arzu ettiği "iç tutarlılığı olan, tek bir toplumsal devrim şablonunu üç karşılaştırılabilir örnek" üzerinden tartışmak ve bu sayede, "modern dünya tarihindeki toplumsal devrim nitelikli dönüşümlerin incelenmesine yarayacak bir referans çerçevesi" sağlamaktır.[32] Skocpol'un "karşılaştırmalı tarihsel analiz" olarak isimlendirdiği metot, "teorinin yerini tutmaktan" ziyade, "tarih ile teoriyi uzlaştıran ideal bir strateji"dir.[33]

Skocpol, kendi önerisini seslendirmeden önce, dört ana toplumsal devrim teorisini, her bir teoriyi bir önemli yazarla eşleyerek değerlendirir. Buna göre, "bütüncü psikolojik" teoriyi Ted Gurr; "sistem/değer uyumu" teorisini Chalmers Johnson ve "siyasal çatışma" teorisini Charles Tilly temsil eder.[34] Farklı olan, bireysel düzeyde değil, bir bütün olarak ele alınan Marksist ekoldür. Skocpol, bu dört yaklaşımın her birinin önemli katkıları olduğunu kabul etmekle birlikte, hiçbirisiyle, özellikle de devrimin "iradi/istemli" niteliği konusunda tatmin olmaz ve kendi alternatif modelini tarife girişir. Sık sık Weber/Parsons çizgisini takip eden açıklamalara başvurmasına rağmen, sosyo-ekonomik etkenlere ve sınıf yapılarına yaptığı vurgulardan dolayı, Marksist geleneğe de belli bir yakınlığı olduğu söylenebilir. Zaten Skocpol'un daha sonraki bir yazısında belirteceği gibi, "eğer eldeki tarihsel probleme yaklaşmanın en verimli

yolu buysa, açık şekilde birbirine karşıt olan teorik paradigmalardan kaynaklanan fikirler kaynaştırılabilir."[35]

Skocpol'un modeli, özünde, ikincil kaynaklardan elde edilmiş muazzam ölçüde tarihsel bilgiye dayanan bir yapısal analizdir; amaçlanan, toplumsal devrimlerin "karmaşık" karakterini belirleyen, "heterojen" grupların birbirleriyle karşılıklı işleyen ilişkilerini incelemektir. "Uluslararası ve dünya-tarihsel kontekst", her toplumun kendi iç dinamiklerinin yanında, işleyişin ikinci parçasıdır: "Uluslararası" ile "ulusal" arasındaki diyalektik, toplumsal devrimlerin gelişiminde belirleyici bir rol oynar. Üçüncü olarak, mutlak şekilde bir egemen sınıfın sıkı kontrolü altında olması gerekmeyen devlet aygıtı, "potansiyel özerk" konumundan dolayı, toplumsal devrimlerin doğasını ciddi şekilde etkiler.

Skocpol'un katkısı, modelinin üzerinde yükseldiği yukarıdaki üç temel noktayla sınırlı kalmaz: Toplumsal devrimin karmaşık yapısına; Wallerstein'ın tersine, devamlı bir etkileşim süreci içerisinde bulunan yerel ve global gelişmelere; devlet olgusunun analize dahil edilmesine dikkat çekmesinin yanı sıra, bunları tamamlayıcı nitelikte başka önemli değerlendirmeleri de vardır. Sonraki paragraflarda geliştireceğimi göz önüne alarak, özetle söylersek bu değerlendirmeler, diğer teorilerdeki "iradilik" iddiasına karşın, devrimlerin "istem dışı" yönünün vurgulanması; genelde yekpare olarak algılanan egemen sınıfın kendi iç dinamikleri/çekişmeleri; devletin, toplumun muhtelif katmanları, bu arada egemen sınıfın karşısında, her an değişmeye hazır olan tutumu; toplumsal devrimlerin, bazen devrimcilerin hareketin erken safhalarındaki niyetlerinden ciddi sapmalar gösteren, öngörülemeyen sonuçları; köylü toplumunun, sınıfsal değerlerden ziyade, kan bağı ve cemaat ilişkile-

ri üzerine kurulu olması; yönetici sınıfın uluslararası platformdaki gelişmeleri ülke içine yansıtma yöntemleri; hareketin ve devrim sonrasında kurulacak yeni rejimin oluşumunda devrimci önderliğin –"öncü sınıfın"– ve ideolojilerin etkisidir.

Kalın çizgili bir tasnife gidersek, yukarıdaki maddeleri üç ana eksen etrafında toplayabiliriz: Toplumsal devrim kavramına ilişkin olanlar, devlet kavramına ilişkin olanlar ve köylü toplumuna ilişkin olanlar. Şimdi bunlar üzerinden yürüyerek Osmanlı çalışmalarına ne gibi perspektifler sağlayabiliriz, onu görmeye çalışalım.

Skocpol toplumsal devrimlerin önceden planlanmış, harekete katılanların ya da en azından hareketin liderliğini üstlenenlerin iradesine bağlı tarihsel olaylar olmadığı konusunda ısrarlıdır. Ona göre, Wendell Phillips'den alıntıladığı gibi, "devrimler yapılmaz, gelirler."[36] Skocpol, ideolojilerin ve liderliğin önemini tamamiyle reddetmez, ancak yapısalcı analizinin doğasına uygun olarak, bu etkilere karşı oldukça ihtiyatlıdır. Devrim sürecinde gerçekleşen bazı tasfiyelere ve baştaki niyetlerle sonda varılan hedefler arasındaki tutarsızlıklara dikkat çekerek tezini kuvvetlendirir.

Skocpol'un yaklaşımının bizim ilgi alanımız açısından cazip olabilecek yönü, Osmanlı çalışmalarında sıkça gözlemlenen bir eğilim olan teleolojiye (ereksellik) onun üzerinden getirilebilecek eleştiridir. Eğer dar anlamıyla toplumsal devrim kavramına bağlı kalmayıp, onu toplumsal değişim olarak algılarsak, Tanzimat'la başlayan süreci Cumhuriyet'in laboratuvarı olarak gören anlayışa;[37] II. Mahmud'la Mustafa Kemal'i, aradan ihtiyaca göre bazen "Kızıl Sultan", bazen "Ulu Hakan" olan II. Abdülhamid'i seçici olarak çıkarıp, birbirleriyle halef-selef biçiminde ilişkilendirme çabasına; "devlet-

çi" İttihad ve Terakki - Cumhuriyet Halk Fırkası - Cumhuriyet Halk Partisi karşısında "liberal" Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti - Serbest Fırka - Demokrat Parti tanımlamalarına etkili bir kritik getirilebilir. Tarihte mutlaka kesintilere olduğu kadar, devamlılıklara da yer vardır; ancak gerek kesintilerde, gerekse devamlılıklarda, tarihsel aktörlere akıllarından bile geçirmedikleri ideolojik senaryolarda rol vermek, tarihsel gerçekliği olmayan "gelenekler icat etmek", "muhayyel cemaatler yaratmak" teleolojiyi beraberinde getirir.[38]

> "1063 (1653) yılının Şaban ayının ortalarında, İbrahim köyü Alibeyli'den çıktı, Çal dağlarını ve Manisa ovasını aştı, en az birkaç günlük bir yolculuktan sonra, ölçüsüz yükseltilen vergilerden dolayı Kadı'dan bir açıklama istemek amacıyla, Manisa'daki mahkemeye geldi. Israrla iddia ettiğine göre, bu kadar çok vergi toplanmasının Sultan'ın emriyle olduğuna inanmıyordu; bu yüzden de vergilere dair kanıt nitelikli belgeler istiyordu. Bu istemiyle, İbrahim yerel vergi toplayıcılara güvensizliğini ve Sultan'ın adaletine olan inancını gösteriyordu. Sultan'ın yüksek otoritesini sorgulamayı istemeksizin ve 'adalet dairesi'nin gereği gibi işlediğine güvenerek, yerel görevlileri suistimalle suçluyordu. Kendisine yeni ve çeşitli vergiler isteyen son emirler gösterildi ve İbrahim, tarihi kayıtlardan kaybolarak, evine döndü."[39]

Skocpol'un toplumsal devrimler açısından en önemli katkılarından biri köylülere dikkatimizi çekmek, bir anlamıyla onları sahneye çıkarmak olmuştur. Gerçi, ince-

lediği toplumların dillerini bilmemesi ve elindeki bilgiyi ikincil kaynaklardan edinmiş olması hasebiyle, Skocpol doğal olarak köylülerin kültürüne vakıf değildir, ancak yine de onların varlığına ve sosyal devrimlerde üstlendikleri göreve vurgu yapması önemlidir, çünkü herhangi bir kapitalizm-öncesi toplumda, en muhafazakâr tahminle herhalde toplam nüfusun %80-85'ini oluşturan köylüler, yukarıdaki alıntının da kanıtladığı gibi adeta "görünmez"dirler. Durum, Osmanlı araştırmalarında da farklı değildir: Şu ana kadar politik tarihin ve "büyük adamlar" tarihinin temaya fazla ilgi duyulmasını sınırlamasının yanında, birincil kaynak anlamında bir hazine olan Osmanlı arşivlerinin "resmi" niteliği, bir başka deyişle büyük ölçüde devletin bakış açısını yansıtması bu tarz çalışmaların önündeki bir başka engeldir. Belki antropoloji, folklor, edebiyat, etnografya gibi bilim dallarıyla yapılacak olan disiplinlerarası çalışmalar, oldukça boş olan bu alanı doldurmada bir anahtar olabilir.

Yukarıda söylediğim köylünün varlığı ve sosyal hareketlerdeki etkin rolüne dikkat çekme fikrine ilk bakışta tezat teşkil eder gibi gözükebilecek nokta Skocpol'un devlet kurumu üzerine yaptığı vurgudur. Skocpol, Weber'in devletin nüfuzlu toplumsal gruplar karşısında potansiyel bir özerkliği olabileceği düşüncesi ile Tocqueville'in devletin toplumu belli bir çerçeve içinde biçimleyebileceği fikrini harmanlayarak, daha sonraları "Devleti Geri Getirmek" şeklini alacak olan yaklaşımın temellerini *Devletler ve Toplumsal Devrimler*'de atar.[40] Daha geç tarihli bir makalede ifade edeceği gibi, Skocpol çoğulcu, yapısalcı-işlevselci ya da neo-Marksist akımların hangisinden kaynaklanırsa kaynaklansın, "toplum-merkezli" olarak tanımladığı çalışmaların dev-

leti son derece geri plana ittiğini söyler[41] ve bu tavrın, devleti "geri getirerek" sorgulanması gerektiğini belirtir. Ancak, devleti merkeze koyarak analiz yapmak, diğer paradigmaların yümüyle reddi demek değildir: "Tek başına devleti incelemek, sınıflara veya gruplara dair ilgilerin yerini tutamaz; ne de toplum merkezli açıklamaların yerine tümüyle devletin belirleyiciliği üzerine kurulu argümanlar ikame edilemez."[42]

Osmanlı araştırmaları açısından değerlendirildiğinde, doğal olarak şöyle bir itiraz seslendirilebilir: "Devlet, Osmanlı'da, hatta kronolojiyi biraz daha ileri alırsak Türkiye Cumhuriyeti'nde, hiç gitmedi ki geri getirelim." Benim anladığım şekliyle, biri nisbî olarak tâli, diğeri daha belirleyici iki eksen üzerinden, Skocpol'un devlet vurgusu incelenebilir. İlk planda devletin nüfuzlu, ağırlığı olan toplumsal gruplar karşısındaki tutumu özerk olma ya da olmama durumunu belirlediğine göre, bu gruplarla devlet arasındaki ilişkinin niteliği iyi anlaşılmalıdır. Kırsal kesim üzerine düşünceme yukarıda değinmiştim; benzeri şekilde, Osmanlı toplumunda şehirli sınıfların dinamiklerinin, kendi aralarındaki şebekelerin işleyişinin tümüyle anlaşıldığını iddia edemeyiz. Şu halde, Skocpol'un çağrıştırdığı biçimde, bu konuya yoğunlaşmak gereği açık görünüyor. Örnek üzerinden yürürsek, Celali isyanlarına devletin yanında ya da tam tersine, karşısında karışan gruplara yakından bakılması, Osmanlı toplumunu anlamada, hele de on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar gibi "karanlık çağlar" göz önüne alındığında, ciddi ipuçları sağlayabilir.

İkinci olarak, dikkatimiz doğrudan devletin kendisine çekiliyor. İtiraz noktasına dönersek, Osmanlı'da devlet hep orada, ama tanımı net olarak yapılmamış biçimde.[43] Batı literatürüne yönelirsek bir *Leviathan*, da-

ha bizden bir kavram kullanırsak, bir heyüla olarak. Devleti kimlerin oluşturduğu; oluşturanların arasındaki ilişkiler, yerine göre ittifaklar yerine göre düşmanlıklar; devletin hareket alanı üzerine fazlaca çalışılmış, tanımlanmış değil. Padişahtan alt düzeydeki memurlara, sadrazamdan saray kadınlarına, şeyhülislamdan altı bölük askerine kadar genişleyen, çok sayıda aktörün sahne aldığı iktidar oyunu büyük harfli bir soyutlamanın, "devlet"in gölgesinde kaybolmuş durumda. Yine örneklersek, on sekizinci yüzyılda ayanların yükselişine şahit oluyoruz, ama bir yandan, bir önceki paragrafta değindiğim gibi, hakim söylem olan "kutsal" merkeze isyan eden "bozguncu" çevre yaklaşımı dışında,[44] bu "sınıfın"/"statü grubunun" iç dinamikleri üzerine pek eğilmemişiz; diğer yandan, devletin bu meydan okumayı hangi bileşenleri aracılığıyla nasıl algıladığı, nasıl göğüslediği, ne şekilde çözüme ulaştırdığı büyük bir soru işareti. Sanırım benzeri şeyler Yeniçeriler için de söylenebilir. Belki de, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Halil İnalcık'ın klasikleşmiş kurum tarihlerinden beri, fazla da bir yol katedememişiz.[45] Geçerken belirtelim ki, pek çoğumuzu etkisi altına alan Toynbee tarzı, insan hayatıyla devletlerin hayatını eşleyen "organik hayat döngüsü" anlayışı yüzünden –ki, Arnold Toynbee'nin keşfi değildir; İbn Haldun'un antik Yunan'dan alıp geliştirdiği, Osmanlı entelijansiyasında Katip Çelebi, Mustafa Naima gibi "müverrih"lerde yankısını bulup günümüze taşınan bir modeldir– bazı dönemler iyice kesif sis altındadır: İlgi, ezici oranda "doğuma" (14-15. yüzyıllar) veya "ölüme" (19. yüzyıl) yönelik olduğu için, "yaşamın" ciddi boyuttaki bir kısmı (17-18. yüzyıllar) gözden kaçmaktadır.

Devlet konusunu noktalarken, son olarak iki husu-

sun altını çizmek istiyorum. İlk husus, yaygın biçimde Marx ve Weber gibi iki devin, dönemleri itibariyle ciddi bilgi eksikliğinden kaynaklanan "durağan" Doğu toplumu tariflerine ve bunların türevlerine resmi ideolojinin Osmanlı'yı son günlerin moda terimiyle külliyen "öteki"[46] olarak işaret etme tercihinin eklemlenmesiyle ortaya çıkan genelgeçer anlayışın eleştirilmesi ihtiyacı ve bu eleştirinin sonucu olarak, Osmanlı devletinin/kurumlarının altı yüzyılı aşan tarihsel macerası içinde sürekli olarak, "ebed müddet" aynı olmadığı, çağın ihtiyaçlarına göre, ciddi dönüşümler yaşadığı fikri; başka türlü söylersek, bu hatırı sayılır zaman dilimi süresince ve kayda değer coğrafi derinlik dahilinde, aynı "tımar"ın/toprak rejiminin, aynı "devşirme"nin/elit formasyonunun, aynı "lonca"nın/korporatist örgütlenmenin veya aynı "ulema"nın/meşruiyet zemininin izini sürmenin, belki birkaç istisna dışında, imkânsız olduğu. İkinci husus, "merkezi devlet"ten bahsederken, günümüz normlarına uygun "her daim hazır ve nazır" bir devlet tasviri yerine, kapitalizm-öncesi devletin teknik imkânlarını göz önüne alarak daha gerçekçi bir resmin çizilmesi. Amy Singer'ın çalışmasında gösterdiği, merkeziyetçiliğin zirvesindeki Osmanlı'yı, klasik dönemin Muhteşem Süleyman'ını âmiyane tabiriyle (ne çare ki, durum o) "takmayan" Filistin köylülerini hatırlayalım.[47]

Şu ana kadar, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*'in aklıma getirdiği, Osmanlı araştırmalarında yeni bir zihinsel etkinliğe kaynak olabilecek, pek de önemsiz olmadığını ümit ettiğim bazı noktaları geliştirmeye çaba gösterdim. Şimdi benim ölçülerimle çok daha ciddi, çok daha merkezi bir temaya yöneleceğim: Oktay Özel'in tarifiyle, "tarihi okuma ya da okuyamama" sorunsalının "belgenin (doğru) okunup okunamaması" şeklinde te-

zahürüne,[48] yani birinci el kaynakların okunması ile teori arasında olduğu varsayılan çekişmeye; buna bağlı olarak da, yapılan çalışmaların soru/analiz yoksunu, anlatısal niteliği ve alanın içine kapalılığını pekiştiren *sui generisml*"nev'i şahsına münhasır"lık olgusuna.

Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*'de eserini tümüyle ikincil kaynaklardan edindiği bilgi üzerine kurar; zaten bunu, karşılaştırma zemininin müthiş boyutunu belirterek, hemen kitabının başında açıklar[49] (Bu arada şunu vurgulayalım: Skocpol'un belki de en güçlü yanı, tartışmanın yönelebileceği kanalları önceden tespit ederek, getirilmesi muhtemel eleştirilere en başta cevap verebilme yetisidir. Bu nedenle, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*'e damgasını vuran kısım, ana eksenlerin belirlendiği, çerçevenin çizildiği "giriş" bölümüdür;[50] kitabın geri kalanı büyük ölçüde teknik bir uygulamadır). Fakat, bu birincil kaynakların reddi anlamında değildir; nitekim Skocpol ikinci kitabında, filolojik engellerin olmadığı bir durumda, birincil kaynaklara sıkça başvurmuştur.[51] Yine de, özellikle karşılaştırmalı çalışmaların gelişimi açısından, yetkin, alanın uzmanlarınca yazılmış ikinci el kaynaklar üzerine bir araştırma kurmakta büyük sakıncalar görmez. Bence maksadını aşan bir tarzda ve yanlış seçilmiş bir örnekle söylediği gibi, araştırmacı, daha evvelden toplanmış datayı değerlendiren sistem analisti gibi davranabilir; aynı soruyu tekrar tekrar yöneltmesi beklenmez.[52] Son tahlilde, aslolan teorik bazlı, açılımları olan, merkezi, kuvvetli bir sorunun tanımlanmasıdır.

Partha Chatterjee'nin dikkat çektiği gibi, dünya üzerindeki pek çok ulusun tarihçileri, sömürge geçmişlerinden dolayı, kendi tarihlerini incelemek istediklerinde ya Londra'ya, ya Paris'e, ya da Amsterdam'a gitmek zorun-

dadırlar.[53] Osmanlı arşivleri bu anlamda ciddi bir istisna teşkil eder; buna bir de Osmanlı bürokrasisinin muazzam hacmi eklenince, araştırmacı kendini eşine az rastlanır bir birincil kaynak hazinesinin önünde bulur. Ancak, bu durum bir açıdan büyük şans olmakla birlikte, bir başka açıdan da bazı muhtemel gelişim kanallarını kapatmıştır. Yukarıda değindiğim, bir dönem her iki bilimadamına da büyük ölçüde haksızlık yapılarak, "belgeci/milliyetçi" Halil İnalcık'a karşı "teorici/Marksist" Halil Berktay'ın kişiliklerinde biçimlendirilen birincil kaynak kullanımı ile teoriye başvurma arasındaki gerilim ana problemdir. Şu an itibariyle, ezici çoğunluk Berktay'ın, Ömer Lütfi Barkan'a atfen, "Barkancı paradigma" olarak nitelediği yaklaşımın etkisi altındadır. Berktay'a göre, Barkan hiçbir zaman, "özgün bir kitap, senteze dayalı bir eser" yazmamış, bunun yerine "bir girişi takip eden transkribe, edite edilmiş belge metinlerinden oluşan" kitaplar yayınlamıştır.[54] Bu yargı, belki içinde Barkan'ın şahsı için belli ölçüde bir haksızlık barındırmakla birlikte, ardılları için genellikle doğrudur. Baskın olan bu eğilimin simetriğinde, daha önce sözünü ettiğim "kökü dışarda" bavul ticareti anlayışı vardır. Bu iki ucun arasında da, dengeli bir üslubu temsil eden küçücük bir akademik cemaat bulunur.

"Belge fetişizmi"nin ya da bir neolojizm yaparsam "belge seviciliği"n kötü yanı nedir? Galiba temelde iki büyük mahzur: Birincisi, Tanıl Bora'nın bir dergi yayıncısı sıfatıyla haklı olarak yakındığı gibi, sorusuz yazma pratiğinin gelişmesi.[55] Şüphesiz "şu tarihte ne oldu?", "Kırkayak Halil Paşa'nın Hatıratı"[56] veya "tarih içinde filanca şehir, filanca kurum" tarzı sorular değil kastedilen; Skocpol'un soru tanımını şöyle bir anımsayalım. Sorusuz yazmanın net getirisi açık: Analitik değeri olma-

yan, belgede okuduğunu dümdüz aktaran, olumsuz anlamıyla bir "hikâye" anlatan yazılar. Bu noktada, teorinin ve tarihsel sosyolojinin büyük katkıları olabileceğini düşünüyorum.

İkinci mahzur, teorisiz soru formüle etmek güç olduğu için karşılaştırmalı çalışmaların yapılamaması ve zaten kökenlerinde "biz bize benzeriz"ci bir inancın olduğu disiplinin iyiden iyiye kendi içine kapanması. Yabancı araştırmacılarca yapılan ve çoğunlukla modern Türkiye'yle ilgilenen çalışmalar mahdut sayıdadır.[57] Sözgelimi, kimse Akdeniz ekonomileri olarak yükselmelerini (veya batmalarını) baz alarak on altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu, İspanya'yı ve İtalyan şehir devletlerini karşılaştırmayı düşünmüyor. Ya da, acaba Avrupa tarihinin önemli teması "17. yüzyıl krizi" Osmanlı'nın kapısını hiç mi çalmadı?[58] Çin modernizasyonu ile Osmanlı modernizasyonu benzer mi? Yanıbaşımızda duran Rusya ile İran, bir dönem Avrupa hakimiyeti için Osmanlı'yla çarpışan Habsburg İmparatorluğu nedir, ne değildir?

Kapanma, Osmanlı coğrafyası içinde de söz konusu. Aslında yüzyıllarca Batı Anadolu ile birlikte imparatorluğun merkezini oluşturan Balkanlar, Berktay'ın bir konuşmasında belirttiği gibi, ciddi bir "hafıza kaybı"; benzer şekilde, birkaç çalışma dışında, Ortadoğu tarihi de neredeyse terkedilmiş.[59] Bir kez daha Özel'e yönelirsek, genel tercih ilk planda "tahrir defterleri", "kadı sicilleri" veya "vakfiyyeler" arasında "belge seçimi" yapmak, master derecesini bu belge türünün transkripsiyonunda ustalaşarak almak ve doktora düzeyinde de ilgiyi belli bir bölgeye yönelterek, daha eski tarihli benzer çalışmaları model alarak, bol tasnifli, bol tablolu, bol rakamlı bir tez hazırlamak.[60] Görüldüğü gibi, bu gelişim

çizgisinin devamının farklılık göstermesi için elle tutulur bir sebep yok. İşte teori, biraz daraltırsak tarihsel sosyoloji bu kısır döngüyü kırabilecek önemli bir araç.

Şu ana kadar, teoriyi oldukça olumlayarak yazdım, ancak tabii ki teoriyle uğraşmanın da handikapları var. Bu handikaplar, bana göre, ihtiyatlı yaklaşılması gereken "evrensellik" iddiası, *a priori* bir modelle yola çıkmanın yaratacağı sorunlar ve olguların, bazen modellerin "amaca uygun" olarak seçimi. Bunlar, bazen teker teker, bazen de birbirine geçmiş bir şekilde önümüze çıkabiliyor.

Skocpol'a dönersek, teorinin genel olarak Avrupa merkezli, tarihsel sosyolojinin de büyük çapta bir "Amerikan girişimi"[61] olduğundan hareketle, ben kendi payıma kendisinin entelektüel yolculuğunun mecraını merak ediyorum. *Devletler ve Toplumsal Devrimler*'de, Skocpol alışılmışın tersine, Batı'dan Doğu'ya doğru hareket etmediğini, önce Çin, sonra Fransa, en son da Rusya'yla ilgilendiğini söylüyor.[62] Ancak, ben yine de kafasında ilk hareket noktası, büyük harfli devrim olarak Fransız Devrimi'nin olup olmadığından kuşkuluyum. Benzeri şekilde, Skocpol yeni bir model yaratma fikrinin Güney Afrika'yı inceledikten sonra belirginleştiğini yazıyor; çünkü ne Marx ne de Weber orada yaşanan deneyimi açıklamaya yetmiyor.[63] Görüldüğü kadarıyla, Skocpol eldeki teorilerin "emperyalistçe uygulanabileceğini"[64] kabul etmekle beraber, "ast"ın/ "alttaki"nin konuşabilme ihtimalini fazla dikkate almıyor.[65]

Birkaç örnek de Osmanlı çalışmalarından verelim. Herhalde, en bilinenlerden biri, biraz eski tarihli olmasına rağmen, Asya Tipi Üretim Tarzı çevresinde dönen tartışmalar.[66] Marx'ın sistematize etmediği, ancak bazı mektuplarında değindiği; Doğu toplumuna ilişkin bil-

gisinin bir on yedinci yüzyıl Fransız gezginine, François Bernier'e dayandığı; ilgisinin de aslında Hindistan'la sınırlı olduğu bu tez uzun yıllar gündemi meşgul etti. Tabii, bunda o sıralar güncel olan bazı politik tartışmalarla da kesişmesinin payı oldu. Balkan tarihyazımı da benzeri bir deneyimi, yine Marx çıkışlı Feodal Üretim Tarzı ile yaşadı: Asya Tipi Üretim Tarzı'na oranla, çok daha gelişkin bir teori olan, ama özünde Batı Avrupa'nın tarihsel gelişimini yansıtan Feodal Üretim Tarzı, paradoksal bir şekilde Balkan tarihçiliğinin Osmanlı karşıtı olarak tanımlanmış milliyetçiliğiyle kesişerek on yıllarca alanı meşgul etti.[67]

Sevilen, herkesin dilinde olan "merkez-çevre"[68] ilişkisi acaba şöyle düşünülemez mi? İstanbul'un "merkez" niteliğine kimsenin bir itirazı yok, ama böylesine geniş bir coğrafyada İstanbul tek merkez miydi? Yoksa, erken modern dönemlerin teknik imkânları dikkate alındığında, yerel olarak çok daha etkili güç odakları, alternatif "merkez"ler var mıydı?[69]

"Çiftlik tartışması"[70] olarak anılan tartışmaya gelirsek, Richard Busch-Zantner, Traian Stoianovich, Fernand Braudel gibi isimler Osmanlı'nın toprak düzenini belli bir dönemde "ticaret olanakları tezi" olarak tarif ettikleri teoriye uygun görüyorlar; bu iddia daha sonra Wallerstein'ın "Dünya Sistemi"nde de yankısını buluyor. Ama ne çare, iddianın tutarlı olabilmesi için, Osmanlı'nın Doğu Avrupa'yla eşleştirilmesi, bu arada da "ikinci serfliğin" ve büyük ölçekli monokültürün Osmanlı'da bulunabilmesi gerekiyor.

Gelelim sonuca: Bu küçük çalışmada, Skocpol'dan hareketle, Osmanlı araştırmaları alanının bazı eksikliklerini, bazı kusurlarını, yerine göre bazı imkânlarını tartışmaya çalıştım. Genel olarak teorinin, daha dar anlam-

da tarihsel sosyolojinin gelecekte gerçekleştirilecek çalışmalara daha disiplinlerarası bir karakter kazandıracağına, analiz düzeyi daha yüksek katkılara yol açacağına ve alanın kabuğunu kırıp dünya tarihinde çok daha belirleyici bir konum kazanmasına yardımcı olacağına inanıyorum. Profesör İnalcık'tan öğrendiğim en önemli şeylerden biri, Marxist teorinin her zaman ikna edici, doyurucu yanıtlar veremese bile, çok ciddi sorular sorduğu, bu anlamda ilgiyi yeni konulara, yeni yaklaşımlara yönelttiğiydi. Burada da, benzeri bir şans var gibi gözüküyor. Tabii, bunlar eninde sonunda temenniler; gelişimin ne yönde evrileceğini ancak zaman gösterecek.

OSMANLI TARİHİNE YAKLAŞMAK[1]

Bu yazıya konu olan kitabın yazarı Suraiya Faroqhi, Osmanlı tarihçiliğinin seçkin bir ismidir. Bu eserinde, kendi özgün araştırmalarının çerçevesinin dışına çıkıyor ve sahanın geneline ilişkin çokboyutlu gözlemlerini seslendiriyor. Metinde bir temenni olarak belirttiğim, yapıtın Türkçeye kazandırılması beklentisinin de Tarih Vakfı tarafından gerçekleştirildiğini not düşelim. Önceden, *Kebikeç* dergisinde basıldı (*Kebikeç*, 10, 2000 Güz, s. 277-281).

İnsan ve toplum bilimlerinde, ortaya atılan bir kuram, bir iddia ya da soru bazen muhtelif tartışmacıların katılımıyla iyiden iyiye dallanıp budaklanır ve çağımızın *lingua franca*'sı olan İngilizcede tabir edildiği biçimiyle bir *debate* niteliğini kazanır. Arada, genellikle alanın kıdemlilerinden biri, yaygın olarak bir makaleyle, nadiren de bir kitapla katedilen yolu özetlemeye çalışır, değişik kaynaklardan gelen katkıları göz önüne alarak, en basit biçimiyle ifade edersek, "neredeyiz" sorusuna cevap arar. Bazen pek de hoş karşılanmayan kıdemin önemi şu noktada ortaya çıkar: Söz konusu bilimadamı, kariyeri boyunca, kendinden sonraki kuşakların şöyle böyle hatırladığı (unutulmuş/unutturulmuş) ve çok zaman da başkalarının yargılarına güvenerek değerlendirdiği kişileri, dönemleri, tartışmaları ilk elden gözlemlemiştir; bu yüzden, onun da kendine göre sınırları olmakla birlikte, nisbi avantajları da gözardı edilemez.

Osmanlı araştırmalarında, yukarıda sözünü ettiğim tarz çalışmalar oldukça az sayıdadır. Bu eksikliğin sebe-

bi bir yandan tarihi henüz yüzyılı bile bulmayan "genç" bir alanın kendine özgü yapısıdır: Bir Ortaçağ medeniyeti olarak yola çıkan, ama benzerlerinin çoğunun tersine –belki bu açıdan Habsburglar ve Romanovlarla karşılaştırılabilir bir şekilde– yirminci yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdüren bir imparatorluktan söz ediyoruz ve hatırlayalım ki, Bizans çalışmaları on yedinci yüzyılda başladığı için kaynaklarının neredeyse tümü basılı halde. Diğer yandan, kabul etmek gerekir ki, Osmanlı uzmanları tarihin kendisiyle, tarihin nasıl yazıldığından çok daha fazla ilgili. Alanın "hocalarından" Suraiya Faroqhi, tanıtmaya çalışacağım çok yakın tarihli eserinde bu baskın eğilimin dışına çıkıyor ve "neredeyiz" sorusuna olduğu kadar "buradan nereye gidebiliriz" sorusuna da ilgi gösteriyor.

Faroqhi'nin kitabının en önemli katkılarından biri, Osmanlı çalışmalarının "temel çelişkisi" olan birinci el kaynak, teorik yaklaşım ikileminin –ki, yalnızca bu alana özgü olmadığı malumdur– aşılmaz bir sorun olmadığını savunması. Tabii, bu nokta çok kişi tarafından savunuluyor, ancak adı geçen tarihçinin bu inancını eserleriyle kanıtlamış olması onu çok daha ikna edici kılıyor. Faroqhi, belge fetişizmine karşı çıkarak, eldeki materyalin çok boyutlu bir değerlendirmeyle, tarihsel çerçeveye oturtulması gerektiğini belirtiyor (karşı çıktığı ve çok defa gözden kaçan bir diğer takıntı da dil fetişizmi: Yazar, pek çok dilde beş on kelime edebilmek yerine özel ilgi alanına göre belirlenecek birkaç dile hakim olmanın önemine inanıyor ve incelenen kültürün içine nüfuz etme imkânını verecek olan "kültürel okur-yazarlık" kavramının altını çiziyor); yeri geldikçe, Üretim Tarzı tartışmalarına, Dünya Sistemi anlayışına, hatta birincil kaynağı da, ikincil kaynağı da "söylem" olarak değer-

lendirip farklılıklarını reddeden postmodernist eleştiriye referans veriyor. Tarihçilerin araştırmalarının niteliğini arttırmak adına karşılaştırmalı edebiyatçılar, sanat tarihçileri ve ilgileri daha yakın zaman dilimlerine yönelik olmasına rağmen, antropologlarla bilgi alışverişine, diyaloga girmesinin önemini gösteriyor. Yine de, Faroqhi'ya göre, Osmanlı araştırmalarının teoriye ilişkin ana sorunu kendi paradigmasını yaratamamış olmak; bu yüzden, alan başka paradigmaların hükümranlığı altında. Teoriden hareketle bir *problématique* tanımlamanın diğer kötü tarafı da, araştırmacının tercihinin çağdaş koşullar ve bunun yanı sıra, politik yatkınlıklar saikiyle belirleniyor olması.[2]

İki uç yaklaşım arasındaki dengeli konumuna rağmen, Faroqhi yine de başlangıç noktası olarak birincil kaynakları önemsiyor. Şüphesiz, filolojik altyapıdan ve arşiv malzemesinin doğasından kaynaklanan güçlükler, ikincil kaynakları ilk bakışta daha cazip kılıyor; ancak, bu tip okumalar tarihçinin kafasında yanlış-doğru birtakım önyargılar da doğuruyor. Bu tercihi ifade ederken, Faroqhi birincil kaynakların hatasız, objektif olduğunu savunmuyor: Onlarda da pek çok sebebe bağlı olarak yanlışlıklar, tutarsızlıklar bulmak olası. Diğer yandan, Osmanlı arşivlerinin bütün boyutlarını da anlamış değiliz: Faroqhi'nin örnek sorularını ele alalım, acaba hangi tahrir defterleri bir öncekinin aynen ya da küçük değişikliklerle tekrarı? Ömer Lütfi Barkan'ı yâd ederek sorarsak, yalnızca erkek nüfusu, onu da bir ölçüde görebildiğimize göre, ailenin boyutunu tespit için hangi katsayıya başvurmalıyız? *Avarız*'ın ne olduğunu aşağı yukarı biliyoruz, ama *avarızhane* tam olarak ne? Üçüncü olarak, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Halil İnalcık, Carter Findley gibi az sayıdaki uzmanın ilgisini çekmiş bir

konuya dikkatimizi yöneltiyor Faroqhi: Belge kim tarafından, hangi koşullar altında, hangi amaca ma'tuf olarak üretiliyor? Örneğin, Ortadoğu uygarlıklarının *nasihatname* geleneği (başka coğrafyalarda, başka isimlerle olduğunu belirtelim) Osmanlı versiyonunda zaman zaman devletin durumunu olduğundan kötü gösterip siyasi rakipleri bertaraf etmeye yönelik olarak işleyen bir mekanizma şeklini alabiliyor.

Faroqhi'nin ele aldığı ikinci ana tema, "Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarihindeki yerini tespit etmek"[3] şeklinde tarif edebileceğimiz, son yıllarda Amerika ve Kanada'daki Osmanlı tarihçilerini de meşgul etmeye başlayan, karşılaştırmalı çalışmalar yoluyla Osmanlı'yı bir kontekste oturtma çabası. Osmanlı tarihinin bir ölçüde sömürge geçmişi yaşamamış olmasından, başka bir deyişle İngilizce, Fransızca tipi bir emperyal dile vakıf olmamaktan dolayı nev'i şahsına münhasır bir havası/*sui generism*'i olduğu bilinen bir gerçek; bunun yanında, disiplinin kuruluş aşamasının "biz bize benzeriz" şiarını bayrak edinmiş Cumhuriyet'in ilk dönemleriyle kronolojik olarak örtüşmesi bu havaya daha bir kesafet kazandırıyor: Görüldüğü gibi, o yılların "savunmacı" tavrı, ekonomideki "milli iktisat", toplumsal hayattaki *tesanüd*/dayanışma ile sınırlı kalmıyor, tarihyazımına da yansıyor.

Faroqhi, öncelikle Mehmed Fuat Köprülü'nün ayak izlerinin takip edilerek, Osmanlı üzerindeki, özellikle kurumsal bazlı Bizans etkisinin reddine karşı çıkıyor. Osmanlı devlet felsefesinin biçimlenmesinde, İslam, Orta Asya kökenli töre ve Selçuklu bağlantısıyla nakledilen İran devlet geleneğinin yanında, Bizans'ın da dikkate değer bir ağırlığı olduğunu belirtiyor.

Faroqhi'ye göre, Fernand Braudel, Geoffrey Parker

gibi mahdut sayıdaki kişinin dışında, Avrupa tarihçilerinin yüzyıllar boyunca kıta coğrafyasında var olmuş, pek çok değişik biçimde (mutlaka "istilacı" kimliğiyle değil) Avrupa'nın oluşum sürecini etkilemiş bir uygarlık karşısındaki kayıtsızlıkları şaşırtıcı. Faroqhi, daha çok bilinen Fransa, İngiltere, İtalyan şehir devletleri gibi örneklerin yanına, Hollanda, İspanya ve Rusya gibi Osmanlı'yla yoğun teması olan devletleri ekliyor.[4]

Dikkat çekilen bir başka bağıntı da Asya: Faroqhi, on altıncı yüzyıldan itibaren sürekli mücadele halinde olunan İran'ı, Orta Asya'yı, daha ziyade ticaret yoluyla da olsa tanışılan Çin'i, ancak on dokuzuncu yüzyılda farkına varılan (bu, karşı taraf için de geçerli) Japonya'yı ele almak gereğine işaret ediyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kızıldeniz ve Hint Denizi'ndeki faaliyetleri düşünüldüğünde,[5] Hindistan'a da özel bir önem atfetmek gerekiyor.[6] Belirteyim ki, edindiğim izlenime göre yazar, özellikle *Subaltern Studies*'in getirdiği postkolonyal eleştiriyi göz önüne alarak Hintli tarihçilerle işbirliğini önemsiyor, ancak umarız bu işbirliği, kendisinin de daha önce değindiği gibi, özel tarihsel şartların bir kenara bırakıldığı bir "paradigma taşıma" şeklini almaz. İşbirliğinin önündeki bir engel de, Osmanlı tarihçilerinin sıkı sıkıya Osmanlı arşivlerine bağlı kalması ve tarafların birbirinin tarihine büyük ölçüde yabancı olması.

Faroqhi'nin üçüncü büyük katkısı, Osmanlı tarihinin "kaynaklarını" özetleme yolunda gösterdiği müthiş çaba. Kendisi bir yandan Türkiye içindeki arşivleri, eskiden Osmanlı hükümranlığında olan ülkelerdeki arşivleri (Saraybosna, Sofya, Kahire, Şam), bu hakimiyet alanı dışında kalan ülkelerdeki arşivleri (Fransa'da Marsilya, Paris, Nantes; Hollanda'da Lahey; İngiltere'de Lond-

ra, Oxford; İtalya'da Venedik, Vatikan; İspanya'da Simancas; Portekiz'de Torre do Tombo; Avusturya'da Viyana; Hırvatistan'da Dubrovnik) ihtiva ettikleri malzemeyi değerlendirerek araştırmacıya sunuyor ve bu sayede, Türkiye'deki belli başlı birkaç merkezle sınırlanmış olan alanı misliyle genişletiyor; diğer yandan, seyyahatnameler (elçilik, hac, esaret, ticaret, misyoner kayıtları gibi çeşitlilik gösterir),[7] evliya tarihleri, aile tarihleri, otobiyografiler (Mimar Sinan, Feyzullah Efendi, Mithat Paşa) tarzı ilgi görmemiş, dolayısıyla incelenmemiş kaynaklara dikkat çekiyor; dönüyor, belli başlı mesleki toplantıları listeleyip devlet mercilerinden araştırma izni almak gibi son derece pratik konulara değiniyor.

İkincil kaynaklar anlamında, bence Faroqhi'nin üç boyutlu bir katkısı var. İlk olarak, alanın klasikleri olan ve bu yüzden de genç kuşaklarca ancak "tahrirci", "teşkilatçı", "gazacı" gibi basmakalıp sıfatlarla tanınan –burada ara kuşakların etkisini de unutmamak lazım– Köprülü, Uzunçarşılı, Barkan, Paul Wittek gibi kurucuları gündeme getiriyor. İkinci planda, referans verdiği Fransızca, Almanca eserlerle ve doğal olarak bu eserlerin yaratıcılarıyla, gitgide daha "Amerikanize" bir görünüme bürünmeye başlayan Osmanlı çalışmalarına gözardı edilemeyecek Avrupa mirasını hatırlatıyor. Üçüncü önemli nokta da, Faroqhi'nin alanımızda az rastlanır şekilde kısa kitap tanıtımları/*bibliographical essay*'ler yazarak, hem bazı önemli eserlerin varlığını haber vermesi, hem de içeriklerine özet de olsa değinerek okuyucuyu fikir sahibi kılması. Kitabının bibliyografyasına eklediği "başvuru eserleri" kısmı da başka bir değerli katkı.

Sonuç olarak şu söylenebilir: Profesör Faroqhi'nin kitabı, niteliği çok çeşitli kaynakları toparlayıcı özelliği, tümünü cevaplamasa da ortaya attığı soruları, ve bile-

bildiğim kadarıyla, kırk yılı aşkın süredir bir alana vakfedilmiş mesainin birikimini yansıtması hasebiyle önemli, en kısa zamanda Türkçeye kazandırılması gereken bir eserdir. Aynı zamanda, yayın tarihi dikkate alındığında, büyük bir heyecanla ortaya atılmasına rağmen, gerek Türkiye'de, gerekse dış dünyada yeterince ses getirmeyen "Osmanlı'nın 700. yılı Kutlamaları"ndan elimize kalan somut bir kazançtır (Yeri gelmişken iki noktayı belirtelim: Bu yargı, Cumhuriyet'in 75. yılı için de geçerlidir; ikincisi, "Osmanlı tarihini öğrenmek"le "Osmanlılık" arasında büyük fark vardır). Bir umudum da, başka tarihçilerin Faroqhi'nin dediklerine hak vererek, ekleyerek, yerine göre eleştiri getirerek, ama bir şekilde tartışmaya katılarak alanın dününü, bugününü ve tabii geleceğini ciddi bir değerlendirmeye tâbi tutmalarıdır.

BOĞAZ'IN İKİ YAKASI: AVRUPA İLE İSLAMCILIK ARASINDA TÜRKİYE[1]

Türkiye, genel Türk tarihi, Osmanlı tarihi gibi konularda yabancı bilimadamlarının bilgimizi arttıran, farklı görüş açıları sağlayan önemi yadsınamayacak katkıları olmuştur, ancak bazen de bilgi yetersizliğine, kimi önyargılara veya ideolojik tercihlere dayalı eserler ortaya konulur. Burada, gayet ciddi bir mevzuyu ele alan böyle bir çalışma eleştiriliyor. İlk olarak, *Kebikeç*'te basılmıştı (*Kebikeç*, 12, 2001 Güz, s. 295-300). Daha ağır bir kritiği de, Nuray Mert *Virgül* dergisinde dile getirdi.

Aşağıdaki satırlar, Almanya'da yaşayan, Suriye kökenli araştırmacı Bassam Tibi'nin çok yakın tarihte Türkçeye çevrilen bir kitabının akla getirdiği bazı düşünceleri tartışıyor. Esas itibariyle, yazı bir kitap tanıtımı olarak kaleme alınmak üzere planlanmıştı; fakat ele alınan konunun hacmi, bunun yanı sıra ele alınış şekli, bu değerlendirmeyi gerek fiziki tanımıyla, gerekse düşünsel boyutuyla alışageldiğimiz kitap tanıtımı formatının bir nebze dışına çıkardı. Belki, anılan esere ilişkin yargımı baştan özetle belirtmekte fayda var – ki, okuyucu yazının sonuna vardığında öne sürdüğüm iddiaların haklı ya da haksız olduğuna karar verebilsin: Profesör Tibi'nin dikkat çektiği, incelemeye çalıştığı malzemenin zenginliğinden dolayı fazla derinleştiremediğini düşündüğüm birkaç noktayı son derece önemli buluyorum, zaten bunları elden geldiğince ilk bölümde tartışmaya çalışacağım. Ancak, bu olumlu katkıların yanında, kendisinin bazen alanı olmaması hasebiyle bilgi yetersizliğinden, bazen de, yine bir ölçüde birinci noktayla ilintili olarak,

genel analizini özel bir duruma yansıtma eğiliminden yanıltıcı olabileceğini sanıyorum. Buradaki tehlike bana göre iki yönlü: "Dış tehlike", Türkiye'yi anlama arzusundaki yabancıların, özellikle Batılıların Tibi'yi bir Osmanlı-Türkiye uzmanı olarak algılayıp (yazarın böyle bir iddiası olduğuna hiç kani değilim) onun vardığı sonuçları temel kabul etmeleri; "iç tehlike" ise, Batı yarıkürede üretilen bilgiye gözü kapalı bir güveni, deyim yerindeyse aşkı olan Türkiye aydınlarının Tibi üzerinden birtakım tartışmalara girişmeleri. Şüphesiz, "toprak" kapsadığı alan/alanlar itibarıyla fazlasıyla münbit; bu yazı, Tibi'nin eserini makul bir çerçeveye oturtmak amacıyla yazıldı.

Tibi'nin birinci katkısı, Türkiye'de sosyo-kültürel bir çerçeve, bir anlamlandırma temeli olarak İslam'ın önemini kabul etmesidir. Çoğu Batılı araştırmacının gözünde, Türkiye, bir yönüyle "Avrupa ile Ortadoğu arasında bir nev'i coğrafi arafta yerleşik olması"[2] dolayısıyla, diğer yandan geride bıraktığımız yüzyılın başlarında yaşadığı radikal nitelikli dönüşüm hasebiyle, Müslüman kimliğini büyük ölçüde kaybetmiştir.[3] Bu yargı, Türkiye örneğini bazen bir "sapma", bazen de daha ileri giderek bir "dejenerasyon" olarak algılama eğilimindeki İslam dünyasının çoğu bilimadamı tarafından da paylaşılmaktadır. Tibi ise, yaygın olan anlayışın tersine, İslam'ın tek boyutlu, yekpare bir yapı olarak tanımlanmasını reddetmekte, Türkiye'nin sosyolojik anlamıyla Müslüman kimliğinin altını çizerek bir Türk İslamı olasılığına kapı açmaktadır.

İkinci olarak, Tibi 28 Şubat sürecini bir kitap boyutunda değerlendiren tek değilse bile, ender örneklerdendir. Esas itibarıyla, şu ana kadar araştırmacı-gazetecilerin (Selahattin Duman'ın tabiriyle "medya leşkerinin") in-

hisarında kalan bu tema "ufuk açıcı" köşe yazılarından öteye fazlaca geçememiştir. Bunun yanında, Tibi'nin Türkiye'deki İslamcılığın, dünyadaki militan eylemlere kayan benzerlerinden farklı olarak, legal bir niteliğe haiz olduğuna, mümkün olduğunca parlamenter sisteme eklemlenme çabası içinde bulunduğuna dair değerlendirmesini de önemli buluyorum.

Bir diğer ilgi çekici nokta, yazarın Orta Asya'ya atfettiği önem. Gerçi son on yıl içinde, Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra bölge dillerinden herhangi birine vukufu olmayan, söz konusu coğrafyada hiç yaşamamış, bilgileri Anglo-Amerikan literatürü kaynaklı çok sayıda "uzmanımız" bir çırpıda ortaya döküldü, ancak yine de Orta Asya Türkiye için kapalı kutu olma özelliğini büyük ölçüde sürdürüyor. Tibi'nin bahsettiği Orta Asya İslamının, geçmişte kalan Rus etkisinin de izleriyle, görece liberal bir anlayışa sahip olması; Türkiye, İran ve biraz daha geriden gelmekle birlikte Suudi Arabistan'ın bölgede kültürel-ekonomik hakimiyet kurma mücadeleleri şüphesiz ilginç, ancak araştırmacının Fethullah Gülen cemaatinin bölgedeki özellikle eğitim ağırlıklı faaliyetlerine kısaca bile değinmemesi de aynı derecede şaşırtıcı.

Tibi'nin gündeme getirdiği bir başka konu, Avrupa'da günden güne etkisini arttırarak hissettiren ve kabuğunu kırıp değişik alanlara yönelmeye başlayan Türk varlığı. Yazar, üç buçuk milyona yaklaşan ve bazı Avrupa ülkelerinden halihazırda daha kalabalık olan nüfusuyla Avrupa Türklerinin Doğu ile Batı, İslam ile Hıristiyanlık arasında bir "köprü" görevi üstlenebileceğini savunuyor. Ancak, burada ana sorunun, özellikle İslamı merkeze oturtarak entegrasyondan mı, yoksa izolasyondan mı yana tercih koymak olduğunu belirtiyor; bu

tercih, aslında bir anlamıyla Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na üyeliğiyle de yakından ilintili. Tabii, Tibi'nin fazlaca tartışmadığı Avrupa'nın tercihi de sorunun diğer yönü: Acaba Avrupa Türkleri toplumsal yapısına kabule niyetli mi, yoksa Türklerin en yoğun olarak bulundukları Almanya'da gözlemlendiği gibi, *Gastarbeiter* kelimesinin tanımladığı, on yıllardır süregelen "misafirlik" statüsü, fiili durumu olumlayan tavrıyla daha mı cazip?

Yukarıda, bir Türk İslamı ihtimaline değinerek, Tibi'nin yekpare bir İslam algılamasına getirdiği kritikten bahsetmiştim. Yazarın bir başka katkısı bu kritiğini, Balkanlar'daki Müslüman nüfusu dikkate alarak genişletmesi ve bu yolla, çok daha liberal karakterli bir Avrupa İslamı tasvir etmesi. Fakat, yine de belirtmek gerekir ki, getirdiği bu açılımlara rağmen, Tibi gelenekselleşmiş tavırdan kurtulamıyor ve Ortadoğu'yu, baskın olarak Arap dünyasını İslam coğrafyası olarak çerçeveliyor. Dünyadaki 1.3 milyar Müslümandan yalnızca 250 milyon kadarının Ortadoğu'da yaşadığı ancak kitabın son sayfalarında bir değini; sözgelimi, Afrika ve Güneydoğu Asya Müslümanları şöyle bir görünüp kayboluyorlar (s. 302).

Şu âna kadar ana olarak, bir iki noktada itirazımı belirtmekle birlikte, Profesör Tibi'nin kitabının olumlu noktalarına değindim. Bundan sonraki kısımda ise, yazarın şu veya bu sebeple yanıldığını düşündüğüm, pek de gözardı edilemeyecek önemdeki bazı görüşleri tartışmaya açacağım.

Tibi'nin temel tezi, yeni dünya düzeninde, özellikle Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra Türkiye'nin öneminin belli bir coğrafyada ciddi boyutta arttığı[4] ve bu yakın tarihli gelişmenin kendisinin "Yeni Osmanlıcılık"

olarak isimlendirdiği bir yaklaşıma yol açtığı. Bu fikir, özellikle '90'lı yıllarda bir yandan bazı akımların yükselip Osmanlı geçmişine duyulan ilgiyi teşvik etmesiyle, diğer yandan Cumhuriyet rejiminin kurumsallaşmasını büyük ölçüde tamamlayıp erken dönemlerin keskin redci tavrını yumuşatmasıyla anlam kazanıyor, ancak Tibi'nin Yeni Osmanlıcılığı geniş düzeyde Refah Partisi'yle özdeşleştirmesi hayli sorunlu gözüküyor. Birinci olarak, Tibi'nin önerdiği bu kavramı da içine rahatlıkla alan, yerine göre dine ağırlık verip, yerine göre milliyetçiliğe vurgu yapan ve bu hassasıyla, politik yelpazenin en sağından merkeze kadar geniş ölçekli bir açılımı olan Türk-İslam Sentezi fikrini çok daha açıklayıcı buluyorum.[5] Tibi'nin, Türkiye'nin gündemine neredeyse 20 yıla yakın bir süredir oturan bu fikirden satır aralarında bile bahis açmaması hayli şaşırtıcı. İkinci olarak, Osmanlı mirasının Türkiye'nin bugünkü Ortadoğu, Balkanlar, Orta Asya ve hatta yerine göre Avrupa politikalarını biçimlemede, şu ya da bu partinin (veya koalisyonun) iktidarda olmasından bağımsız olarak, belirleyici olduğunu düşünüyorum. Bu ikinci sava dair, son on yılın politikalarını şöyle bir göz önüne almak belki anlamlı olabilir. Üçüncü olarak, Tibi, Refah iktidarının, kafasının ardında olan Yeni Osmanlıcılık ideali yüzünden, bir dizi dış geziler düzenlediğini, bunu yaparken de daha önceki hükümetlerin tersine, Batı'ya değil, Doğu dünyasına yöneldiğini söylüyor. Tibi'ye göre, dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan Ortadoğu ve Orta Asya'ya yaptığı gezilerle (gerçi, toprak olarak Orta Asya hiçbir zaman Osmanlı olmamıştı, ama burada ortak kültüre vurgu yapılıyor) Yakındoğu liderliğine oynuyor; ancak Erbakan'ın bizzat kendisinin büyük önem atfettiği ve ne Türklüğe, ne Osmanlılığa de-

ğinilen, ama İslam ümmeti kavramının altının çizildiği Güneydoğu Asya gezilerine, sözgelimi Endonezya'ya hiç referans vermiyor.

İkinci büyük problem, Tibi'nin Osmanlı'ya dair bazı bilgi yanlışları. Kitabın tümü Osmanlı'yla Türk'ün aşağı-yukarı benzer kimlikler olduğu gibi bir izlenim veriyor, oysa son yüzyıllara yönelik nüfus etütleri gösteriyor ki, özellikle İmparatorluğun batı kesimlerinde Müslüman olmayan nüfus Müslümanlardan daha fazla (lütfen dikkat, Türk demiyorum!);[6] daha önceki dönemlerde de, bu demografik yapının büyük bir değişiklik arzettiğine dair elimizde veri yok. Ayrıca, 19. yüzyıla kadar Türk kimliğinin pek de sahiplenilmediği bir diğer tarihsel vâkıa. Coğrafya değil, uygarlık söz konusu olduğu için, Osmanlı'nın Avrupa'ya dahil olmadığı (s. 180) ya da Osmanlı fetihlerinin olası bir Müslüman-Hıristiyan barışını engellediği (s. 194) iddialarını şiddetle geliştirilmeye muhtaç buluyorum ve geliştirilse bile, tartışmaya hayli açık konular gibi gözüküyor. İslam uygarlığının en üst noktasını Bağdat ve Kurtuba olarak tanımladıktan sonra (s. 180, 195), Tibi'nin Osmanlı uygarlığını yok sayarak Osmanlı tarihini "savaş tarihi" (s. 197) ya da "fetih tarihi" (s. 259) olarak görmesi,[7] Cemal Kafadar'ın 14 ve 15. yüzyıllara ilişkin eserini[8] baz alarak Osmanlı'da saraylı kültürünün olmadığını (s. 195) iddia etmesi bence ve sanırım, ya doğrudan öğrencisi olduğum ya da yazdıklarını okuduğum pek çok Osmanlı tarihçisince, yanlış. Abdülhamid'in, son zamanlardaki tartışmaları hiç dikkate almaksızın, "despot, reform düşmanı" (s. 216) olarak tarifi; ancak son dönemlerde, baskın olarak Abdülhamid'in Pan-İslamizm politikasıyla kullanılmaya başlanan Halife ünvanının birkaç yüzyıl geriye çekilmesi (s. 188)[9]; dönem

belirtilmeksizin Valide Sultanlar hakkında "gücün asıl kaynağıydı" (s. 300) ifadesi diğer birkaç örnek.

Üçüncü düzlemde, modern Türkiye üzerine birtakım yargıları sorunlu görüyorum. Aynen bir önceki paragraftaki bazı örneklerde vurguladığım şekilde, Türkiye'nin Batı uygarlığına değil, İslam'a ait olduğu (s. 256); Türk toplumunun değil, Türk devletinin laik olduğu (s. 63); Türkiye'nin Müslüman bir ülke olmakla beraber, "diğer İslam ülkeleri gibi İslam kültürünün bir temsilcisi" olmadığı (s. 271) gibi ciddi savların mutlaka uzun uzadıya açıklanması, geliştirilmesi gerektiğini düşünüyorum ve kitapta ortaya konulduğu şekliyle, değil ikna edici olmak, bir tartışma başlatmaktan bile uzak kalacağına inanıyorum. Tibi'nin, daha önceki dönemleri, örneğin Demokrat Parti iktidarını dikkate almaksızın, Türkiye'de İslamcılığı 1970'lerde başlatması (s. 73); eğitimin öneminin altını çizdikten sonra, bu minvalde yalnızca İmam-Hatip okullarını anlaması (s. 269); Refah Partisi'ni iktidara taşıyan oyların içindeki tepki oylarının niteliğini süzememesi aksayan birkaç başka nokta. Bunların yanında, kitaba adını veren alegorinin de oturmadığı ortada gibi; Tibi'nin bahsettiği iki tarafın nasıl Boğaz'ın iki yakasında "mevzilendiği" açık değil: Yalnızca bir fikir ama, belki "Osmanlı" İstanbul'a karşı mimarisi, bürokrasisi, insanları, atmosferiyle "Kemalist" olan Ankara'nın konulması daha anlamlı olabilirdi. Ancak bence Tibi'nin modern Türkiye algılamasının en büyük derdi, bir Kemalist-İslamcı ikilemi yaratması, bunun dışında başka hiçbir şey yokmuş gibi davranması ve birinciyi ilerici, Batıcı, modernleşme taraftarı, ikinciyi ise gerici, Batı karşıtı, modernleşme muhalifi sıfatlarıyla bezemesi. Çok sayıda eser, oldukça uzun bir süredir bu kalın çizgili ikilem üzerinden tartışmayı eleş-

tiriyor ve aslında tüm tartışmanın modernleşme sınırları içinde döndüğünü, ana meselenin de ne ölçüde modernleşmek, Batı'dan neleri alıp neleri elde tutmak çevresinde düğümlendiğini belirtiyor.[10] Diğer yandan, yekpare iki grup tanımlayan bu yaklaşım pek çok Türkiye gerçeğini yerli yerine oturtamıyor: Mesela, Türk milliyetçilerinin bu ikilem karşısındaki tavrı, Türk solunun bu şematik algılamanın neresine düştüğü, Güneydoğu sorununun tarifi ve en önemlisi, Türk halkının din karşısında, Kemalizm karşısında, Avrupa'ya eklemlenme konusunda davranışının bu ikilemle ne kadar açıklanabileceği net değil.

Bir sonuca bağlamak gerekirse, Profesör Tibi'nin Arap toplumları üzerine yazdıklarını, İslam'ın liberal bir yorumunun da mümkün olduğuna ilişkin tezini, özellikle Sovyetler Birliği'nin ortadan kalkmasından sonra bir düşman arayışında olan Batı dünyasına karşı İslam'ı savunmasını çok önemli buluyorum.[11] Kitabının gündeme getirdiği Türkiye'nin Müslüman kimliği, 28 Şubat süreci, Orta Asya'daki gelişmeler, Avrupa Türklerinin geleceği gibi temalar da oldukça ilgi çekici ve yeni araştırmalar için yol gösterici. Ancak, Tibi'nin uzmanlığı dışında kalan Osmanlı ve Türkiye tarihi konularında bazı yanlışlara düştüğü ve bu yanlışlardan hareketle yanıltıcı ve keskin yargılara vardığı fikrindeyim. Son nokta olarak bir başka yazarın, Profesör Nikki Keddie'nin bir kitap tanıtımında dikkat çektiği gibi,[12] Tibi'nin kaynak/dipnot olarak yaygın biçimde kendi yazılarına/konuşmalarına referans verdiğini belirtelim.

ÇEVİRİLER, EDİTE ESERLER, BOOK REVIEW'LAR

Türkiye'deki yayıncılık aktivitelerine, çeviri ve edite eserler basma yönünden eleştiri getiren bir parça. Metni okuyan, yargılarına güvendiğim bazı kişiler, örnekler verilerek yazının daha kuvvetli kılınabileceğini ileri sürdüler, ancak ben bunun, üç-beş sayfalık bir kısa makalede yayımladıklarına referans verebileceğim az sayıdaki yayınevini töhmet altında bırakacağını düşünüyorum ve tarifine çalıştığım sorunların çok daha geniş ölçekli olduğuna, bu alanda faaliyet gösteren pek çok kuruluşu kapsadığına inandığımdan bu genel tarzı tercih ediyorum. İlk kez burada yayımlanıyor.

Bu kısa yazı çerçevesinde amaçlanan, yukarıda başlıkta sözü edilen ilk iki konuya ilişkin eleştirel bir bakış açısı getirmek, üçüncüye dair ise yanlış olduğunu düşündüğüm algılamanın düzeltilmesine bir nebze olsun katkıda bulunmaktır. Burada dile getirilen yargılar kantitatif analizlerin ya da istatistiki verilerin üzerine inşa edilmiş değildir, ilgi alanı ortalama insana oranla biraz daha fazla tarih, sosyoloji, siyaset bilimi gibi konulara yönelmiş olan yazarın gözlemlerine dayanır. Bu itibarla, her zaman için bir yanılgı payı, bir optik yanılsama ihtimali söz konusudur, ancak yazar düşüncelerinde, en azından çok ciddi ölçülerde yanılmadığına inandığından fikirlerini okuyucuyla paylaşmak, hayli zayıf bir şans olarak bir tartışma başlatmak, daha ziyade not düşmek/muhalefet şerhi koymak istemiştir.

Türkiye'de özellikle 1980'lerden sonra ivme kazanan kapitalistleşme süreci, her biri ayrı bir yazı konusu olabilecek hızlı kentleşme/gecekondulaşma, nisbi olarak

artan gelirin paylaşımı, muhtelif temelli kimlik sorunları gibi değişimlerin yanında yayın sektöründe de bir genişlemeye sebep oldu: Daha fazla sayıda yayınevi daha çok telif eser basmaya başladı, farklı farklı saiklerle azımsanamayacak miktarda süreli yayın çıktı, yakın zamanlara kadar büyük çapta fakülte dergilerinin, üniversite matbaalarının ya da birkaç devlet kurumunun elinde olan bilimsel makaleler yayımlama imkânı özel girişimcilere yöneldi ve bizim konumuz açısından önemli olan noktada, çeviri faaliyeti arttı. Baştan belirteyim ki, çevirilerin çoğalmasının birden çok faydası oldu; bu anlamda, bahsettiğimiz çabanın herhangi bir safhasına, şu veya bu şekilde emek veren herkes saygıyı hak eder. İlk akla gelen, vaktiyle yalnızca yabancı dillerde, baskın olarak da Batı dillerinde okuma ayrıcalığına sahip olan şanslı bir azınlığın tekelindeki bilginin daha geniş kitlelere yayılması, bir yönüyle bilginin "Türkçeleşmesi"dir. Bu aktarımın sağladığı entelektüel çeşitlilik, zenginlik, dünya ölçeğindeki birikimin yerel olanla diyaloga girmesi (bir nebze geç de olsa, şüphesiz hiç yoktan iyidir) olayın bir diğer boyutudur. Üçüncü olarak, burada özellikle sosyal bilimler alanında, ama aslında genele yayılabilir biçimde "bavul turizmi/ticareti"[1] şeklinde Batı'dan, bazen referans bile vermeden, kaynak göstermeksizin yapılan taşımaların gerçek menbaları görülmüş, alıntılamayı usulüne uygun olarak yapan bilimadamlarının yorumlarının güçlü yanlarını olduğu kadar, zaaflarını da değerlendirmek imkânı doğmuştur. Bu olumlu noktalara pek muhtemeldir ki başkaları eklenebilir, ancak elde olanın hakkını teslim etmekle birlikte, bu yazının amacı özellikle sosyal bilimlerde yapılan çevirilerin sorunlarına dikkat çekmektir. Başta gelen problemler, belli alanlarda ihtisaslaşmış çevirmenlerin yokluğundan

ya da pek az sayıda olmasından dolayı, varolan çevirilerin bir kısmında (bu, kişiden kişiye değişerek "az", "çok", "kabul edilebilir" biçiminde değerlendirmeye açıktır) anlam kaymalarının, kavram karmaşasının veya çevirinin yapıldığı dilden, baskın şekilde İngilizceden kelimesi kelimesine tercümelerin yapılmasıdır. Bu yüzden, örneğin esas metindeki "Ortadoğu", tercümede "Osmanlı"ya dönüşebilir; Türkçede "zimmi" şekliyle kullanılan, İngilizce üzerinden *dhimmi* olarak gelebilir; alışılmış, kendine dilde yer edinmiş "diyalektik materyalizm", "aytışımsal özdekçilik"le karşılanabilir. Hele aşırı uçta, bunlara tercümeyi üstlenenin kendine göre "biz" ve "ötekiler"i eklenirse,[2] çeviride kullanılan kelimelerin seçimi bir de taraf olma/karşı durma eleğinden geçerse, durum iyice vahimleşir. İtiraf edeyim ki, bu minvaldeki itirazlarımı seslendirdiğimde birkaç kez "ama çeviriyi yapan kişi İngiliz Filolojisi mezunu", "fakat o arkadaşımız Amerika'da yirmi yıl yaşamış" gibi derde deva olmayan tepkiler aldım; halbuki elden geldiğince tarifine çalıştığım ana sorun, söz konusu dili iyi bilip bilmemek değil, metnin üzerinde yükseldiği alan hakkında bir altyapı sahibi olup, bunu bir sosyal bilimler nosyonuyla birleştirmektir.

Bunları aşmak için (şüphesiz eğer bir sorun olarak görülüyorsa), ne yapmalı? En akılcı yol, herhalde yukarıda hafif "hayali cemaat" biçiminde bahsedilen, belli konularda ihtisaslaşmış çevirmenlerin yetiştirilmesi/kendini yetiştirmesi. Burada görev biraz da, kaliteli tercümeler basabilmek için uzmanlıkları farklı, çok sayıda kişiyle çalışmayı göze alacak yayıncılara düşüyor. (Doğaldır ki, bu şıkkın mali portesi de, alacağı zaman da teklifin cazibesini sınırlıyor.) İkinci bir opsiyon, halihazırda ilgili mesleği icra edenlerin, yani meslekten sosyo-

logların, tarihçilerin, siyaset bilimcilerin ve benzeri "zanaat" erbabının bu sorumluluğun altına girmesi (Bu, yapılmayan bir uygulama değil,[3] ancak Türk üniversitelerinin yoğun ders yükü, kalabalık öğrenci sayısı, bunların yanında –eğer varsa– yayın yapma kaygısıyla böylesi gerçekten kahramanca girişimlerin son derece güç olduğu ortada); geriye galiba, görece bilgili bir çevirmenin bulunup, onun yaptıklarının konu üzerinde uzman sıfatını haiz birinin inceden inceye, ayrıntılı edisyonundan geçmesi ihtimali kalıyor.

Son zamanlarda, yayıncılık aktivitelerindeki artışa paralel olarak ciddi gelişim gösteren alanlardan biri de edite eserler. Bunlar, muhtelif yerli ya da yabancı bilimadamlarının makalelerinin bir toplamı olabildiği gibi, özellikle tarih ve Türkoloji gibi sahalarda arşiv malzemesi niteliği bulunan bir metnin basımı veya ezici çoğunlukla Osmanlıcadan olmak kaydıyla, halihazırda yayımlanmış bir çalışmanın transliterasyon/transkripsiyon (çevrimyazı) neticesinde günümüz okuyucusuna ulaştırılması şeklinde ortaya çıkabiliyor. Ancak, yukarıdaki sınıflamaya göre farklılıkları olmakla birlikte, burada da problemler var gibi. Bazı makale toplamalarında, unvanı "derleyen", "hazırlayan" veya "editör" olsun, işin teknik anlamda meşakkatini çeken, makalelerin toplanması, okunup yazım yanlışlarının düzeltilmesi, gerektiğinde tercüme edilmesi, yayıneviyle koordinasyonun sağlanması gibi konularla uğraşan kişinin, bazen kişilerin adı öne çıkıyor, fakat bu isimler her zaman da konunun önde gelen uzmanları olmuyor. Kendi payıma, editör konumundaki kişinin bilimsel otoritesi, yetkinliği o cilde makale veren diğerlerince tanınmış (burada, mutlaka bir akademik sıfat sahibi olmayı kastetmiyorum; ancak, sosyal bilimlerin "biriktirmeye"

dayalı doğası hasebiyle konuya hasredilmiş uzun yılların, kıdemin belli ölçüde önemli olduğu fikrindeyim),[4] gerektiğinde bu yetkinliğe istinaden kendisinin hocası durumunda bulunmuş insanlardan bile düzeltmeler talep edebilecek, toplamanın ana temasına dair (tercihen birkaç dilde) literatüre, kimin ne zaman, ne yazdığına hakim, bireysel olarak kendisi de dikkate değer bir katkıda bulunabilecek biri olması lazım geldiğini düşünüyorum. Diğer iki tip edisyonda da, benzeri bir bilimsel kapasiteyi editörün belgeyi ya da eski dilde basılmış metni çerçeveleyecek, belli bir kontekste oturtacak kapsamlı bir giriş yazısı kaleme alabilmesi, yerine göre eseri hacimli dipnotlarla kuvvetlendirmesi anlamında önemsiyorum; aksi halde, çaba filolojik bir değere haiz olmakla birlikte, analitik açıdan fazla bir şey ifade etmeyebiliyor.

Son not, başlığın da yansıttığı gibi *book review* mevzuuna ilişkin. Türkçe olarak basılan bir yayın organında, başlıkta yabancı dilde bir kelimeye yer vermenin münasebetsizliğinin bilincindeyim; gitgide Amerikancanın bir lehçesi olma yolunda evrilen Türk diline destek verme niyetinde de değilim, ancak yakınlarda özellikle de yurtdışında, baskın olarak Amerika'da eğitim görmüş/görmekte olan genç akademisyenler kuşağının ya da bunların "yerli malı" benzerlerinin ağzından sıkça "bir *book review* bitirdim", "*book review*'mu filanca dergiye yolladım", "c.v.'me *book review*'larımı da ekledim" tarzı cümleler duyulmaya başlandı, başlığı bu eğilime binaen attım. Başka dillerde durum farklılık gösterebilir, ancak Türkçede sanırım ayrımı "kitap tanıtımı" ve "kitap değerlendirmesi" olarak koymak açıklayıcı olacak, bence *book review* ikincisine yakın düşer. Bir kitabın tanıtımını içeriğini özetleyerek, değindiği

önemli tezleri zikrederek pekçok kimse yapabilir, ancak aynı kitabın değerlendirilmesi (hele de büyük ölçekli, yerine göre ağır eleştiriler söz konusuysa), artısını, eksisini ölçme yeteneğine sahip, konusunda yeterliliği çeşitli mercilerce, değişik kriterlere tabi olarak kabul görmüş bir uzmanın işidir. Fiziki boyutlarından dolayı, kitap değerlendirmeleri makalelere göre daha önemsiz, daha basit görülebilir; bu yönüyle, sanki makale yazmak mesleğinin ileri safhalarındaki bilimadamlarına özgü, kitap değerlendirmeleri de kariyerinin henüz başlarında olan konunun öğrencilerine, genç araştırmacılara uygun izlenimini verebilir, ancak bu çoğu kez yanıltıcıdır. Türkiye'de (birkaç istisna söz dışı tutulursa) eksikliğini yoğun biçimde çektiğimiz akademik dergiler geleneğinin uluslararası temsilcilerinde, hele de alana yeni bir açılım getiren mühim eserler söz konusu olduğunda, kitap değerlendirmeleri için en üst düzey isimlere başvurulur. Belki bir de şunu belirtmekte fayda var ki, genellikle kitap değerlendirmesi yollanmaz, yazarından ilgili dergi tarafından istenir.

SÖĞÜT'TEN İSTANBUL'A[1]

Bir önceki parçada vurgu yapılan zaaflardan büyük oranda arınmış bir derlemenin tanıtıldığı bu yazı, özenli çalışıldığında, gerekli kadro oluşturulduğunda, ortaya çıkan yapıtın kalitesinin ne kadar yükseltilebileceğinin kanıtı. Daha önce, *Virgül* dergisinde basıldı (*Virgül*, 41, 2000).

Osmanlı'nın 700. yılı kutlamaları, yarattığı büyük heyecana ve bu heyecanın körüklediği Osmanlı Tarihi'nin bazı ana temalarının derinlemesine tartışılıp belli netliklerin sağlanabileceği umutlarına rağmen, yazık ki beklentileri yerine getirmekten uzaktı (benzeri yargıyı Cumhuriyet'in 75. yılı kutlamaları dolayısıyla da telaffuz etmek mümkün). Bu hayal kırıklığının önemli sebepleri, bir yandan milli hasletlerimizden olan yumurta kapıya gelince harekete geçme meziyeti, diğer yandan (ve daha belirleyici olarak), konunun ilericilik-gericilik, Atatürkçülük-Osmanlıcılık, laiklik-İslamcılık gibi son derece yanlış eksenlere oturtulmasıydı. Neticede, müthiş kapsamlı iddialarla yola çıkılan bu süreçten, elimizde kalan birkaç dergi çevresinin konuya hasrettiği özel sayılar (başkalarına haksızlık etmediğimi umarak, *Cogito*, *Toplum ve Bilim*, *Kebikeç* ve *Türkiye Günlüğü*'nü zikredeyim) ve az sayıda kitap oldu (örneğin, Suraiya Faroqhi. *Approaching Ottoman History.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999 ve *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu: Efsaneler ve Gerçekler.* Ahmet Yaşar Ocak, İlber Ortaylı, İsenbike Togan, Mehmet Ali Kılıçbay, Sencer Divitçioğlu, Suraiya Faroqhi, Taner Timur. Anka-

ra: İmge, 2000). Aşağıda, bu çerçevede değerlendirdiğim bir çalışmaya ilişkin fikirlerimi okuyucuyla paylaşacağım.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu meselesi, aşağı-yukarı yüz yıllık bir zaman dilimini kapsayan, bu süre zarfında adeta kendi literatürünü oluşturmuş, ancak yine de tüm boyutlarıyla anlaşılamamış bir büyük tartışmadır. Farklı kültürel ardalanlardan, farklı bilimsel disiplinlerden, farklı bakış açılarından pek çok araştırmacı, kuşaklar boyunca, on üçüncü yüzyıl sonlarında küçük bir beylik olan Osmanlılar'ın nasıl yüzyıl gibi bir devrede ciddi bir bölgesel güç, hemen sonrasındaki yüzyılda da bir dünya devi niteliğini kazandığını çözmeye çalışmışlar, bunun için de geriye dönüp kuruluş döneminin dinamiklerine bakmışlardır. *Söğüt'ten İstanbul'a*'nın iki editörü, kaleme aldıkları kapsamlı giriş yazısında bu süreci, konuya dair hiç önbilgisi olmayan okuyucunun bile ilgisini çekecek, zihnini berraklaştıracak şekilde özetliyorlar: Tartışmanın temelini atan üç önemli yaklaşımın, yani Herbert Adams Gibbons'ın "Avrupalı/yerleşik Rumlarla Asyalı/göçebe Türklerden oluşan karma, din duygusu yüksek ırk", Mehmed Fuat Köprülü'nün "Anadolu Selçukluları'nın devamı olan, Müslüman-Türk sosyo-kültürel yapı" ve Paul Wittek'in "din uğruna savaş (gaza) dürtüsüyle hareket eden koyu Müslümanlar" tezlerini uzun uzadıya anlattıktan sonra, Halil İnalcık'ın vurgu yaptığı on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında yaşanan olağandışı nüfus hareketlerine, Rudi Paul Lindner'in antropoloji penceresinden gördüğü eklektik, içerici aşiret yapısına değiniyorlar. Sıkça ihmale uğrayan bir aydının, Mustafa Akdağ'ın "göçebe Türkmenlerle yerli ziraatçi Rumlar'ın oluşturduğu iktisadi birlik" fikri, Sencer Divitçioğlu'yla Halil Berktay üze-

rinden referans verilen Üretim Tarzı tartışmaları ve Friedrich Giese'nin erken dönemde Ahiler'in üstlendiği belirleyici rol yaklaşımı, bu yetkin özeti tamamlıyor. Metnin tümüne yayılmış olan ve en uç noktalarında "muzaffer kılıcına ülkeler ram etmiş ceddimiz Osmanlı" ya da bunun tam simetriğinde, "Osmanlı mı, bizimle ne alakası var canım?" söylemlerine ve bunların varyantlarına hiç prim vermeyen dengeli tavır, editörlerin tarihçi olmasına –ki, bu tek başına her zaman yetmiyor– ve "gerçek" bilimadamı kimliklerine bağlı olsa gerek. Bunun yanında, bu kısımda kitabın içeriğine ilişkin yapılanlar kadar yapılmayanlar/yapılamayanların da ifade edilmesi ayrıca güzel.

Girişin devamında, titizlikle seçilmiş ve beş alt başlık altında sınıflandırılmış on sekiz makale geliyor. Makaleler, en erken yazılmış olanları 1920'li, 1930'lu yılların anlayışını, en yakın tarihli olanları ise 1990'ların algılamasını yansıtması hasebiyle, tartışmanın kendine özgü tarihini betimliyor. "Kaynaklar ve Tarihyazıcılığı" isimli ilk bölüm, erken dönem Osmanlı Tarihi'nin eldeki kaynaklarını değerlendiriyor ve bunlardan hareketle ortaya güvenilir, tarihsel gerçekliğe uygun yorumlar üretip üretememe imkânlarını araştırıyor. "Genel Yaklaşımlar ve Problemler", daha önce adı geçen Gibbons-Köprülü-Wittek üçlüsünün tanımladığı çerçevenin, çağdaşlarınca ve o kuşağın öğrencisi sayılabilecek bir büyük isimce (İnalcık) değerlendirilmesi gibi. "İlk Osmanlılar: Kökenler, Hanedan, Olaylar", Osmanlı elitinin devletin imparatorluk safhasına geçmesinin eşiğinde, efsaneler aracılığıyla nasıl bir "icad edilmiş gelenek" kurguladığını gösteriyor. Dördüncü kısım, "Gaza/Cihat, Fetih ve İskan", büyük ölçüde kurucu babalardan Wittek'in tezinin eleştirilerine ayrılmış. "Devşirme-Kul Sistemi"

başlıklı son bölüm ise, söz konusu kurumun devletin kuruluşunda oynadığı rolü tartışmaktan çok, kökenlerini ve bu yapıya dahil olan unsurların hukuki statülerini incelemeye yönelik.

Söğüt'ten İstanbul'a'nın bir diğer kaydadeğer yönü, edite eserin sonuna eklenen mükemmel bibliyografya. Burada Fransız, Alman, İngiliz, hatta Doğu Avrupa tarihçilik ekollerine verilen referanslar, gitgide daha "Amerikanize" bir nitelik kazanmaya başlayan Osmanlı araştırmalarının temellerini anımsatma anlamında önemli bir uyarı. Çalışmaya emeklerini koyan çevirmenlerin bilebildiğim kadarıyla tamamının akademik ortamdan, belli bir tarih nosyonunu haiz kişilerden olması esere ayrı bir değer veriyor, çünkü son zamanlarda örneklerini gördüğümüz üzere, bir dili iyi düzeyde bilmek her zaman yetkin tercüme yapabilmek anlamına gelmiyor. Kitabın tümünde, çok sayıda yazar ve çevirmenin varlığına rağmen, belli bir üslup birliğinin tutturulması, çevirilerde Türkçe yanlışlarına rastlanmaması ve altı yüz sayfayı aşan bir toplamada yazım/dizim hatalarının son derece makul boyutlarda kalması, harcanan editoryal mesainin bir kanıtı.

Son bir not: Genelde tarihe, daha dar anlamıyla da Osmanlı ve Türkiye Tarihi'ne ilgisi olanlara, bu kitabın da çıktığı "Dün-Bugün-Yarın" serisine ara sıra gözatmalarını tavsiye ediyorum.

OSMANLI MİRASI VE GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİ[1]

Bu kez, söz konusu olan İngilizce olarak yapılmış bir derleme. Osmanlı ve Türkiye çalışmaları alanının en önde gelen isimlerinden olan Kemal Karpat, Carter Findley, Haim Gerber, Erik Jan Zürcher, Mehmet Genç, Şevket Pamuk, İnci Enginün, Fikret Adanır gibi tanınmış araştırmacıları bir merkezi tema etrafında toplayarak ve bu bilimadamlarının makalelerine kendi katkısını da ekleyerek, önemli bir çalışmaya imzasını atıyor. Bu yazı, Türkçe olarak *Toplum ve Bilim*'de basıldı (*Toplum ve Bilim*, 87, 2001 Kış, s. 202-204); İngilizce versiyonu da *International Journal of Turkish Studies*'de yayımlanmak üzere.

Yakın zamanlarda, Osmanlı ve Türkiye çalışmaları alanında, son iki yüzyılı kopuş/devrim anlayışı yerine, devamlılık/evrim anlayışıyla değerlendirme yönünde bir eğilim dikkat çekiyor. Kemal Karpat tarafından edite edilen ve değişik ilgi alanları olan seçkin akademisyenlerin katkılarını içeren bu eser, nisbi olarak yeni olan yukarıdaki tavrın etkisini yansıtan önemli, kitap boyutunda bir çaba. Eser, bir yandan "çöküş paradigması" olarak isimlendirilen yaklaşımın ciddi bir eleştirisini getirerek, geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e geçişi tanımlıyor; diğer yandan, yaygın olarak on dokuzuncu yüzyılla özdeşleştirilen bu dönüşümün kronolojisini, on yedinci yüzyılla birlikte Osmanlı araştırmalarının "kara deliğini" teşkil eden on sekizinci yüzyıla doğru geri çekiyor.

Kaleme aldığı önsözde, Karpat Osmanlı teriminin olumsuz algılanmasının altını çiziyor ve bu algılamanın, ancak yakın zamanlarda, belki Osmanlı geçmişiyle ya-

şanan "epistemolojik kopma" nosyonuna bir tepki, bunun yanında Cumhuriyet rejiminin büyük ölçüde oturması sonucunda, Osmanlı tarihine yönelik ilginin artmasıyla değiştiğini söylüyor. Yazar, bu süreçte Türkiye'nin belli bir coğrafyadaki konumunu yeniden biçimleyen 1989 sonrası gelişmelerin de etkisini belirtiyor. Bu etkinin yanı sıra, modernleşmede geleneksel değer sistemleri ile değişen ihtiyaçları kaynaştırma açısından önemli bir toplumsal katman olarak gördüğü yerel ilerigelenlere yaptığı atıf, genellikle asker-sivil bir bürokrasinin eseri olarak tasvir edilen 1908 ve 1923 hareketlerinin sosyal tabanını anlamada ilgiye değer bir anahtar.

Karpat'ın ikinci parçasının konusu Türk milli kimliğinin oluşumu. Milliyetçilik tartışmalarının iki tarafı "ezelden bericiler" (*primordialist/perennialist* okul) ile "icatçılar-kurmacılar" (*constructivist/instrumentalist* okul) arasında bir tutum alarak, Karpat hem kökenleri modern öncesi döneme giden bazı kültürel yapıların varlığını kabul ediyor, hem de bu yapıların içinden bazılarının ihtiyaca göre seçilip yeniden formüle edilmesinde ulus-devletin belirleyici ağırlığını vurguluyor. Modern Türk kimliği, ilk bakışta birbiriyle uzlaşmaz görünen üç unsurun bileşimi: Etnik aidiyet (Türklük), din (İslam) ve imparatorluk tabiyeti (Osmanlılık). Ancak, Karpat bu üç unsurun modernleşme çerçevesi içinde birbiriyle içiçe geçtiğini önemle belirtiyor.

Carter Findley'nin makalesi, devlet kavramını Osmanlı kontekstinde tartışıyor. Findley devletin yekpare algılanışını sorguluyor: Öncelikle, örneğin egemen sınıfın oluşumundaki değişime dikkat çekerek, yüzyıllar boyunca hep aynı siyasal birimden bahsetmediğimizi söylüyor; ikinci olarak, ayanların durumunun gösterdiği gibi, gücü her şeye, her tarafa yeten devlet imgesi yanıl-

tıcı olabiliyor. Üstelik, modern öncesi devletin teknik imkânları gözönüne alındığında, sorun derinleşiyor: Osmanlı coğrafyasında, bazı bölgelere gerektiğinde müdahale etme olasılığı hayli düşük. Findley, "Devleti Geri Getirmek" anlayışına da eleştirel yaklaşarak, devletin her zaman Osmanlı çalışmalarının merkezinde yer aldığını söylüyor, dolayısıyla herhangi bir "geri getirme" çabası, Findley'nin İmparatorluğun Cumhuriyet'e bir diğer mirası olarak gördüğü, tarihsel kültürel elitizmi iyiden iyiye vurgulayacak.

Eğitim, modernleşme sürecinde büyük öneme haiz bir tema. Mehmet Alkan, oldukça hacimli yazısında Tanzimat, II. Meşrutiyet, II. Abdülhamid dönemlerini ders kitapları aracılığıyla inceleyerek verilen eğitimin doğasında yaşanan değişimi irdeliyor. Birincil kaynaklar açısından hayli zengin olan bu çalışma, Cumhuriyet'in ideolojik temellerinin olduğu kadar maddi altyapısının da büyük ölçüde İmparatorluğun son onyıllarında biçimlendiğini kanıtlıyor. Aynı şekilde, "Kızıl Sultan", "Ulu Hakan" gibi iki uç tavrın sarkacında salınan II. Abdülhamid'in yeniden ele alınmasına da olanak sağlıyor.

Haim Gerber, yazısında Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil toplumun kökenlerini araştırıyor. Findley gibi, Gerber de devletin bir *Leviathan* olarak tek parçalı tarifini reddediyor: Genel kanının tersine, Sultan ile daha geç dönemlerde modernleşmenin önderliğini üstlenecek "sivil" Osmanlı bürokrasisi arasında sürekli bir güç mücadelesi vardı. Bunun yanında, loncalar ve ayanlar örneklerinde gözlemlendiği gibi bazı sektörler toplumsal güçlerin ellerine bırakılmıştı. Ancak, Gerber bunların dışında iki kuruma, vakıflar ve hukuk sistemine vurgu yapıyor. Gerber, ağırlıklı olarak devlet görevlilerince yönetilen büyük ölçekli vakıfların bile, yönetime tüccar

ve zanaat erbabının katılımından dolayı, sivil bir niteliğe sahip olduğunu savunuyor. Diğer yandan, İslam hukukunu ulemanın meşruiyet zemini olarak tanımlayarak, bu grûbu Sultan'ın gücünü dengeleyen bir cemaat biçiminde görüyor; ancak, kadıyı bu muhalefetin merkezinde algılaması tartışmaya açık olabilir, çünkü kadı, özünde devlet aygıtının önde gelen bir parçasıydı.

Erik Jan Zürcher'in makalesi, bazı açılardan itiraza tabi olsa bile, bir düzeltmeler cetveli olarak değerlendirilebilir. Zürcher, Niyazi Berkes'in üç parçalı şemasının "Batıcı" kısmıyla başlıyor: Ona göre, görünürde Batı'nın amansız muhalifleri olan İslamcılar bile, aslında Batılılaşmanın derecesini tartışıyorlardı, bu durumda Batılılaşma yalnızca belli bir topluluğun gündemi değildi. İkinci olarak, Tanzimat, Meşrutiyetler ve Cumhuriyet'te gelişimci bir çizgi gören ereksel (teleolojik) yaklaşımı, başta Tarık Zafer Tunaya olmak üzere, eleştiriyor. Zürcher'in üçüncü argümanı, 1913-1923 yılları arasında İttihad ve Terakki Partisi'nin yönetici kadrosunun ne Türkçü, ne İslamcı, ne de Osmanlıcı olduğu: İttihad ve Terakki liderliğinin ilk kuşağından ciddi şekilde farklı olarak, onlar ideoloji değil, pragmatizm kaygısındaydılar. Karpat'ı andırır tarzda, Zürcher de Cumhuriyet döneminde Türk milliyetçiliğine evrilecek muğlak bir Müslüman Osmanlı milliyetçiliğinin varlığına işaret ediyor. Yazar, eski tezini de tekrarlayarak, İttihad ve Terakki'nin İmparatorluğun son onyılındaki faaliyetlerinin Kurtuluş Savaşı'nın omurgasını oluşturduğunu söylüyor.

Mehmet Genç Osmanlı iktisadi mentalitesinin temellerini iaşecilik (*provisionism*), fiskalizm (*fiscalism*) ve gelenekçilik (*traditionalism*) prensipleriyle betimliyor. Bu kafa yapısı ana olarak Osmanlı klasik dönemiyle bir-

likte anılmasına rağmen, Genç, üçüncü prensibin on dokuzuncu yüzyılda kademeli olarak ortadan kalkmasına karşın, ilk ikisinin Cumhuriyet devrine kadar ulaştığını iddia ediyor. Örneğin, niteliği çokça tartışılan Baltalimanı Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması sadece İngiliz çıkarlarına göre düzenlenmemişti; aslında, Osmanlı açısından, bu anlaşma iaşecilik ve fiskalizmin yeniden ele alınarak tarifiydi. Yine de, şunu belirtmek gerekiyor ki, Genç'in parçası devamlılığın ekonomideki yansımasını gösterse de, Jön Türklerin ve Cumhuriyet'in ekonomik alandaki faaliyetlerine dair geliştirilme ihtiyacında.

Şevket Pamuk'un çalışması Osmanlı para tarihine ışık tutuyor. İlk olarak; Pamuk tüm alanlarda görülen bir toptan çöküş fikrini reddederek, Osmanlı ekonomisinde on sekizinci yüzyılda, özellikle de ticari ve ekonomik büyüme anlamında, bir toparlanma olduğunu belirtiyor. Aynı zamanda, bu zaman diliminde, para rejimi yönünden merkez ile çevre arasındaki bağlar, düşünüldüğünden çok daha kuvvetli. Spesifik bir örnek olarak, yeni bir para biriminin piyasaya sürülmesinden hareketle, kuruşun, İmparatorluğun Mısır, Trablusgarb gibi uzak köşelerinde ve daha az oranda olmakla birlikte, Tunus, Kırım ve Cezayir'de, yabancı paraların dolaşımdaki hakimiyetini oldukça etkin tehdit ettiğini gösteriyor.

İnci Enginün'ün makalesi, insan ve toplum bilimlerinde bazen ihmal edilen bir boyuta değiniyor. Enginün, modernleşme sürecinde, yeni bir değerler sistemi ve kamuoyu yaratma açısından, edebiyat ve basının işlevini tartışıyor. Eşzamanlı olarak da, çağdaş Türk edebiyatının kökenlerinin Osmanlı'nın son yüzyılına gittiğini gösteriyor.

Sırasıyla Fikret Adanır, Wajih Kawtharani ve Karl

Barbir'e ait olan son üç katkı, tarihyazımına ilişkin. Adanır, 1945 sonrası Balkan tarihyazımına odaklanan çalışmasında, Marksizm'in özellikle üretim tarzı temelinde yükselen bazı kavramlarının nasıl yerel milliyetçiliklerle örtüştürüldüğünü ve "Türk boyunduruğu" gibi popüler ifadelere dönüştüğünü anlatıyor. Bir "yabancı işgalciye" karşı direnme temasına atfedilen büyük önem, istisnaları olmakla birlikte, ortak bir geçmiş fikrini inkâr ediyor ve sanırım, eski Osmanlı toprakları gözönüne alındığında, salt Balkanlarla sınırlandırılabilecek bir olgu değil. Kawtharani'nin makalesi, genel Arap tarihyazımı içinde Lübnan özeline yönelik bir küçük ölçekli çalışma, ama Lübnan'ın Osmanlı sistemi içindeki varsayılan "istisnai" statüsüne getirdiği kritik dikkat çekici. Aynı şekilde, yazarın belirttiği gibi, gerçekte bir vergi toplayıcısı olan Fahreddin Maani'nin kişiliğinde bir "milli" kahraman yaratılması da ilginç. Barbir, üç ana sebebe bağlı olarak, daha önceleri baskın eğilim olan Osmanlı geçmişine tepkinin yakın zamanlarda görece değiştiğini iddia ediyor: Osmanlı döneminin "kutsal/mukaddes emanet" (*relic*) karakteri; Osmanlı hakimiyetine daha olumsuz bir yaklaşımı olan milliyetçi söylemin İslamcı söylem karşısında gerilemesi ve uluslararası akademik camiayla yakın ilişki içinde olan bir genç tarihçiler kuşağı. Bunların sonucu, Arap tarihyazımının kullanabileceği hammaddeyi misliyle arttıran bir Osmanlı ilgisi.

Sonuç olarak, bu edite eserin Osmanlı ve modern Türkiye tarihi üzerine olan bilgi birikimine önemli bir katkı sağladığı söylenebilir. Öne sürülen argümanlar muhtemelen tümüyle kabul görmeyecektir, yine de belirtmek gerekir ki ortaya konulan noktaların çoğu hararetli, canlı tartışmalara yol açma açısından ümitvar gözüküyor.

ÖVGÜNÜN SINIRLARI[1]

Ülkemizin yetiştirdiği, evrensel ölçekte eserler ortaya koyan değerlerimizin kıymetini her daim bildiğimiz iddia edilemez, hatta bu kişilerin ciddi orandaki bir kısmının da şu veya bu şekilde hırpalandığı, hayatlarının zorlaştırıldığı vakidir, ancak çok daha nadir olmakla birlikte, bazen de tam tersine gerçekten önemli çalışmaları, mühim katkıları olan insanlarımızı öylesine ölçüsüz överiz ki, soğukkanlı, objektif değerlendirme yapabilenler ne diyeceklerini şaşırırlar. Bu yazıda söz konusu eğilimin bir örneğini, oldukça da aşırı bir örneğini gördüğümüz kanısındayım. İlk defa, bu kitapta yayımlanıyor.

Yayın dünyasında görece yeni bir soluk olan *Doğu Batı* dergisi, "Türk Düşünce Serüveni" adı altında tematize ettiği iki fasikülünü "Akademidekiler" ve "Geç Aydınlanmanın Erken Aydınları" altbaşlıklarıyla okuyucuya sundu. Şüphesiz, kişilere odaklanan bu tür çalışmalarda her zaman için kimin ne sebeple dahil edilip, kimin hangi saikle dışarıda bırakıldığı tartışmaya açıktır, ancak söz konusu iki fasikülün kronoloji yönünden Ziya Gökalp'ten Murat Belge'ye, ideolojik tercihler anlamında Niyazi Berkes'ten Mümtaz Turhan'a, akademik disiplinler açısından Ömer Lütfi Barkan'dan Mübeccel (Belik) Kıray'a kadar uzanan ilgi çekici bir portreler galerisi içerdiği kanımca ortada. Bunun yanında, makalelerin hepsinde değilse bile, büyük çoğunluğunda kişilerin hayatlarına dair, biyografik nitelikli bilgilerin verilmesi, onların tarihsel, sosyolojik, kültürel ya da sınıfsal bir çerçeveye oturtulmasına yardımcı oluyor. Kimisi unutulan, kimisi belirli sebeplerden unutturulmak

istenen isimlerin yanında, Muzaffer Şerif Başoğlu gibi kendi kendisini unutturmayı tercih eden çehrelerin varlığı da bir diğer cazip nokta. Dergi, daha önce de "Araftakiler" şeklinde isimlendirdiği sayısını Cemil Meriç, Kemal Tahir gibi düşünce tarihimizin bazı açılardan (örneğin, "sağ", "sol" ikileminde)[2] tartışmalı karakterlerini incelemeye hasretmişti.

Makalelerin önemli bir bölümünün kişisel boyutu da var: İstisnaları olmakla birlikte, yazıları kaleme alanlar genelde metinlere konu olan kişilerin ya öğrencisi, ya arkadaşı, ya da aynı kurumlarda eşzamanlı, bazen de daha sonra, halef-selef şeklinde görev almış olan meslektaşları (olmayanlar da var tabii: Sözgelimi, Bülent Arı ile Selim Aslantaş'ın Fuat Köprülü üzerine olan parçalarının bu anlamıyla "dışarıdan" yazıldığı fark ediliyor). Bu özellik, eldeki metinlerin eleştirel niteliğini önemli ölçüde etkilemiş; bunun yanında, duyulan hayranlık, saygı (belki kendini –özellikle hocasıyla– özdeşleştirme isteği) zaman zaman abartılı ifadelerle hayat bulmuş.[3] Ancak, metinlerin içinde birçok yerde yukarıda değinilen kişisel ilişkilere açıklık getirildiği, onlardan söz edildiği için yazıları ilmi olduğu kadar, kalbi kıstaslar ışığında da değerlendirmek mümkün. Bir ihtimal, satır aralarındaki bazı boşlukları bu ek bilgilerin anlamlandırdığı insani boyutla doldurmak pek de kötü bir şey değil.

İki fasikülün ihtiva ettiği çalışmaları, az evvel tarifine çalıştığım anlayışla, elden geldiğince makalelerin arkasındakileri de "okumaya" çaba göstererek inceliyordum, ancak gözüme çarpan önce bir paragraf, sonrasında birkaç cümle beni resmen irkiltti. Elinizdeki kısa yazının yazılma sebebi, bu duygudur.

Makalesinin altına konulan ibareden anlaşıldığı kadarıyla, kendisi de bir akademi mensubu olan Süleyman

Seyfi Öğün, özellikle Osmanlı'nın 700. yılı kutlamaları nedeniyle (gerek bilgisi, gerekse dinleyiciyi kendine bağlayan, ilgiyi canlı tutmayı bilen üslubuyla popülarite kazanan) İlber Ortaylı'yı konu alan bir çalışma hazırlamış. Diğer yazıların çoğu gibi, yazar, Profesör Ortaylı hakkında bir miktar biyografik bilgi sağlamanın yanında, tanışıklıklarının da altını çiziyor, fakat bunlardan sonra Ortaylı üzerine yorumlarına geçmeden, Türk tarihçiliğine dair fikirlerini de bizlerle paylaşıyor: Zihinleri destanlarla, menkıbelerle biçimlendirilmiş, mühendis olma hayalleri kuran, ancak hem sosyal çevrelerinden, hem de yetersiz kurumsal eğitim düzeylerinden dolayı bunu gerçekleştiremeyen birtakım taşra çocukları, ancak girebildikleri tarih bölümlerinde, artık öğretici konumunda olan bir önceki kuşak taşra çocuklarının eline düşüyorlar, onların rahle-i tedrisinden geçtikten sonra, aynı kısır döngüyü yeniden üretmek üzere tarih "zenaatkâr"ı haline geliyorlar. Esas takıldığım ifade bu olmadığı için (ki, en az ayrı bir yazı gerektirir diye düşünüyorum), yaptığım özeti karikatürize bulabilecek okuru yazarın kendi metniyle, sıkıcı olma riskini göze alarak uzun bir dipnotta buluşturuyorum ve naçizane bir tavsiye olarak, dipnot takip etmekten fazlaca hoşlanmayanları bile bu "ilginç" pasajı okumaya davet ediyorum.[4]

Gelelim en vurucu cümlelere. Profesör Öğün, Ortaylı hakkındaki görüşlerini son derece mültefit ifadelerle belirttikten sonra hükmünü veriyor: "Çok açık olarak ve bilhassa isim vererek iddia ediyorum ki, ne Tilly, ne Scokpol,[5] ne Wallerstein ne de Hobsbawm böyle bir birikime ve kapasiteye sahiptir. İlber Bey sadece Türkiye'nin değil, dünyanın önde gelen tarihçilerindendir". Burada bir duralım, derin bir nefes alıp azıcık düşüne-

lim: Charles Tilly,[6] Theda Skocpol,[7] Immanuel Wallerstein[8] ve Eric J. Hobsbawm[9] muazzam üretken, aşağıda ancak bir kısmını gösterebildiğim eserleriyle dünya çapında tartışmalar açan, entelektüel birikimleri en üst düzeyde, akla gelebilecek her coğrafyanın bilimadamlarının binlerce kez atıfta bulunduğu evrensel devlerdir. İkinci olarak, hoşlanalım hoşlanmayalım içinde bulunduğumuz dönemlerin hakim dili, bir başka deyişle *lingua franca*sı İngilizcedir; Ortaylı'nın tercihi de, pek çok Türk aydını gibi (şüphesiz Türkiye'nin bir sömürge geçmişi olmaması temelli birtakım tarihsel etkenlere de bağlı biçimde) baskın olarak anadilinde yazmaktır.[10] Dediğim gibi, bu kendisinin şahsına da özgü değildir: Berkes'in veya Berkes'in tercümesiyle Gökalp'in Batılı okuyucu tarafından bilinmesine karşın, Hilmi Ziya Ülken'in ya da Tarık Zafer Tunaya'nın yazdıklarının ancak Türkçe bilen uzmanlara yönelik kalması aynı sebeptendir. Daha yakın zamanlardan örnek vermek gerekirse, Mete Tunçay'ın iki ciltlik (ve devamını umduğumuz) *Türkiye'de Sol Akımlar*'ı, yine aynı araştırmacının *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, Zafer Toprak'ın *Türkiye'de Milli İktisat*'ı artık klasik niteliğini kazanmaya başlayan, çok önemli katkılardır, ancak şu veya bu sebepten çevrilmemiş, belki de çevrilememiştir. Söylediklerimden yanlış sonuçlara varılmasın: Altını çizerek belirteyim ki, Profesör Ortaylı önemli, özgün eserleri olan[11], üstelik olgunluk döneminin içinde bulunmasından dolayı ileride daha büyük yapıtlarının yolunu gözlediğimiz, çok yönlü bir değerimizdir; ancak kanımca övgünün çerçevesini çizerken azami ölçüde dikkatli olunmalı, Batı dünyasının entelektüel öncülerine saldıran, olumsuz anlamıyla "Üçüncü Dünyalı" tavırlardan kaçınılmalıdır. Şu da var ki, eğer Ortaylı'yı

akademik anlamda Tilly, Skocpol, Wallerstein ve Hobsbawm'ın üzerine koyarsak, "hocaların hocası" sıfatına haiz Halil İnalcık, Kemal Karpat gibi büyük ustalarımıza yer bulmakta zorlanırız (Profesör İnalcık, kelimenin gerçek anlamıyla da Ortaylı'nın hocasıdır ve kendisinden her ortamda müthiş bir saygı görür).[12] Son olarak, bizzat Ortaylı, sözünü ettiğim yazıyı okursa yargısı ne olurdu diye de merak ediyorum.

MODEL ÜLKE OLARAK TÜRKİYE: BİR KISACIK YAZININ DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Güncel siyasal gelişmelerin, hele de global düzeyde gerçekleşenlerinin teoride özerk, görece tarafsız olduğu varsayılan bilim dünyasını nasıl etki altına aldığına dair bir küçük çalışma. Sözünü önemsediğim uzmanlarca canalıcı bir temayı ele aldığım belirtilmiş, fakat bunu uzun uzun, ayrıntılandırarak yazmam tavsiye edilmişti. Bir yayın kurulunca da, metnin yeterince "tarihsel" bulunmadığı gerekçesiyle reddedildiğini yeri gelmişken ekleyeyim. Burada ilk kez yayımlanıyor.

Bu satırların yazılmasına sebep teşkil eden makale, 12 Şubat 2002 tarihli *Zaman* gazetesinde, "strateji" adlı bölümde "'Batı' ve 'Ötekiler' arasında Türkiye" başlığıyla yayımlandı.[1] Makalenin yazarı, İslam Araştırmaları alanında belli bir isme sahip olan Profesör Dale Eickelman; gazete, kendisini Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Dartmouth College'de "Ralph and Richard Lazarus" Antropoloji ve İnsan İlişkileri Profesörü olarak tanıtıyor ve yakın tarihli eserleri arasında *Muslim Politics* (James Piscatori ile birlikte) ve *The Middle East and Central Asia: An Anthropological Approach*'u zikrediyor. Bu bilgilere, Eickelman'ın akademik disiplin anlamında antropolog olduğunu, ilgi alanının da esas olarak Fas, daha geç bir dönemde de Umman olarak biçimlendiğini ben ekleyeyim.[2]

Peki, makalesinde neler söylüyor Eickelman? Özetlersek, 11 Eylül sonrası dünyanın, kökeni Soğuk Savaş'ın bitişinden sonraki döneme dayanan "Ötekilere karşı Batı" gibi sevimsiz bir kutuplaşmaya doğru daha da sürat-

lenerek gittiğini, aslında yekpare bir Batı tarif edilemeyeceği gibi homojen bir İslam dünyası da tanımlamak mümkün olmadığından bu ikilemin yanıltıcı olduğunu, kurulmaya çalışılan bu modeli yanlışlayan en önemli örneğin de, geç dönem Osmanlı'dan başlayan Türkiye'nin tarihsel deneyimi olduğunu belirtiyor. Yazara göre, Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasında ciddi bir benzerlik var: Her iki ülke de, anayasaları ve uygulamaları itibariyle güçlü şekilde laik, ancak aynı zamanda oldukça dindar. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye bir yandan Müslüman kimliğiyle, diğer yandan Batılı değerleri benimseyen yaklaşımıyla dünyaya bir model sunabiliyor. Fakat, Eickelman bunun gerçekleşmesi için devletle dinin birbirini hasım olarak görmemesi gerektiğini yazıyor, ayrıca kademeli olarak güçlenen bir sivil toplum oluşturulmasının altını çiziyor.

Görüldüğü gibi, ortaya konulanlarda çok yeni, orijinal bir şey yok, o halde bu yazıyı niçin kaleme alıyorum? Profesör Eickelman'ın yazısının ilginçliği, kendisinin daha önce ifade ettiklerini bugün söyledikleriyle bir arada düşününce ortaya çıkıyor. Yukarıda adı geçen, Piscatori ile beraber edite ettikleri kitapta,[3] Mısır'dan Endonezya'ya, İran'dan Sudan'a kadar uzayan hayli geniş bir coğrafya ayrıntılı olarak ele alınmasına rağmen, Türkiye'ye yalnızca Kemal Atatürk'ün başarısına atfen kısaca değiniliyor;[4] benzer şekilde, Refah Partisi'nin pek çok küçük ölçekli yerleşim biriminin yanı sıra Ankara ve İstanbul gibi iki büyük şehrin yerel iktidarını eline geçirdiği 1994 Belediye Seçimleri birkaç satırla geçilmiş.[5] Yine Eickelman'ın editörlüğünü üstlendiği *Rusya'nın Müslüman Sınırları* başlıklı bir eserde,[6] Amerika ve Rusya'nın politikaları, Afganistan, İran ve Pakistan'ın özel durumları enine boyuna tartışılmış, ancak burada

da özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren Rusya'yla tarihleri neredeyse paralel giden Osmanlı İmparatorluğu'na, devamında da Türkiye Cumhuriyeti'ne hak ettiği yer verilmemiş. Ortadoğu'yu antropoloji perspektifinden değerlendirdiği çalışmasında,[7] araştırmacı Mübeccel Kıray, Kemal Karpat, Paul Sterling, Peter Benedict, Alan Duben, Paul Magnarella, Nancy ve Richard Tapper gibi Türkiye'yi inceleyen bilimadamlarının yapıtlarını dikkate alıyor; yine Piscatori ile birlikte hazırladıkları başka bir derlemede de,[8] ana olarak demografi ve göç olgusuna odaklanan, Türkiye üzerine üç makale var;[9] ancak tüm bunlar toplu olarak ele alındığında Türkiye'nin Müslüman kimliğinin Eickelman'ın düşüncesinde merkezi bir yere haiz olmadığı, hele de dünyaya model sağlayacak bir konumda bulunmadığı ortaya çıkıyor.

Açık ki, muhtemelen İslam araştırmalarına damgasını vuran Arap etkisiyle de ilişkili olarak, Eickelman bu anlayışa sahip tek kişi değil: Artık ortak çalışmalarından dolayı adına aşina olduğumuz Profesör Piscatori, tek başına edite ettiği bir kitabın girişinde,[10] İran'a, Mısır'a, Endonezya'ya, Suriye'ye, Cezayir'e ve Suudi Arabistan'a referans veriyor, ama Türkiye'den bahsetmiyor. Aynı kitabın sonuç kısmında, önemli bir otorite, Albert Hourani neredeyse tüm ülkelerde bir "İslami canlanma/uyanış" görüyor, fakat Türkiye bir kez daha dışta tutuluyor.[11] Daha da şaşırtıcı olan, Hourani'ye göre Suriye ve Irak'taki Ba'as Partisi'nin ve Güney Yemen'in İslam coğrafyasındaki "radikal şekilde sekülerleşen rejimler" olması.[12] Kendi yapıtında,[13] Piscatori okuyucuya bir "İslam Dünyası Kronolojisi" verme iddiasında bulunuyor,[14] ancak Türkiye'ye ilişkin gelişmeler hükümet değişiklikleri veya askeri darbelerle sınırlanmış durumda;

Türkiye'ye İslam alemi içindeki istisnai konumunu sağlayan Kemalist rejimin radikal reformları bu bölümde kendine yer bulamıyor.[15] Son olarak, en yakın tarihli çalışmaların birinde,[16] tüm İslam coğrafyasını kapsama iddiasındaki John Esposito, ne Osmanlı İmparatorluğu'nu, ne de modern Türkiye'yi uzun uzadıya tartışıyor: Örneğin, açıkça İslamcı bir söylemi olan Refah Partisi'nin 1996'da (Müslüman ülkelerin pek de alışık olmadığı biçimde) seçimle iktidara gelişi iki satırda özetlenmiş.[17] Bu gelişme sonrasında yaşananlardan ise hiç söz edilmiyor. Bir başka kitabında, Esposito Mısır'ın eski devlet başkanlarından Cemal Abdülnasır'ı "anti-emperyalizm sembolü" olarak görürken ve onun siyasi kariyerinin ilk yıllarını "Avrupa sömürgeciliğinin müstesna/görülmemiş bir yenilgisi" şekliyle tanımlarken, galiba başka bir lidere ve onun kadrosuna haksızlık ediyor.[18] Bu örnekler arasında, John Voll'ün farklı çizgideki eserine dikkat çekilmeli:[19] Voll, Osmanlı İmparatorluğu'nu, İran'daki Safeviler ve Hindistan'daki Moğullarla birlikte İslam'ın üç ana gücünden biri olarak tasvir ederken,[20] Türk Müslümanlığını uzunca tartışıyor. Kemalist Devrimi bir kopma olarak değil, "Osmanlı reform ve modernizasyonunun doruk noktası"[21] şeklinde tanımlıyor; ayrıca, Batılı güçlere karşı mücadele Mısır ve Irak'ta kaybedilmişken, Türk Kurtuluş Savaşı'nın bir ölçüde İslam'ın zaferi olduğunu vurguluyor.[22]

Sonuç olarak, varmak istediğim nokta şu: Hayli zamandır tarihe yönelik bakışımızın bugünün gelişmeleri, değer yargıları tarafından biçimlendiğinin farkındayız, sözgelimi Benedetto Croce'ye göre, tarih dediğimiz aslında çağdaş tarihtir, yani bugünün tarihi. Ancak, yine de bilimin güncel politikayla bu derece iç içe olması rahatsızlık verici görünüyor. Arka arkaya birkaç so-

ruyla bitirirsem, Türklerin İslam'ın tarihsel, kültürel gelişim çizgisi üzerinde en az Araplar veya (yine nispeten ihmal edilen) İranlılar kadar önemli bir gelenek oluşturduğunu, bu geleneğin de kendi içinde ayrışmaları bulunan muhtelif varyantları olduğunu (Anadolu İslamı, Orta Asya İslamı, Balkan İslamı gibi) anlamak için bugünler mi beklenmeliydi? Afganistan'da yaşananları kuramsal, ampirik bir çerçevede öğrenmemiz için 11 Eylül'ün yaşanması şart mıydı? Ya da, 1979'da İran Devrimi gerçekleşmeseydi, oradaki olgu yalnızca üç-beş uzmanın kafasını mı meşgul edecekti?[23]

BİR AKADEMİK SAHTECİLİK ÖRNEĞİ: POULSHOCK OLAYI

İlk bakışta, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanan bir akademik skandalı anlatan bu yazı, aslında yazarının kafasında başka düşünceleri de tetikledi: Evet, anlatılan olay Amerika'da geçiyor, fakat acaba buradan yola çıkarak genel anlamıyla dünyada üretilen bilginin niteliğine biraz kuşkuyla yaklaşmak gerekmez mi ya da özele yönelirsek, ağır (zaman zaman da haksız) eleştirilere konu olacak biçimde arşiv materyali üzerine kurulu olan Osmanlı çalışmalarında ortaya konulan bilimsel ürünleri bu açıdan ayrıntılı olarak sorgulasak, ilgiye değer sonuçlara varır mıyız? Çalışma, editörün küçük bir müdahalesi sonucu "Amerika'da Bir Akademik Sahtecilik Örneği: Poulshock Olayı" başlığıyla *Tarih ve Toplum*'da yayımlandı (*Tarih ve Toplum*, 38 (224), 2002, s. 11-12).

İnsan doğasının karanlıkta kalmış kimi yönleri, itiraf etmek gerekir ki pek de nadir olmayan bir biçimde, bireyi başarıya ulaşmak için bazen ahlaki olmayan yollara başvurmaya sürükler. Hayatın şu ya da bu alanında maddi kazanç sağlamak için, arzu edilen bir konuma ulaşmak amacıyla veya bir tür manevi tatmin elde edebilmek uğruna, kişilerin (sınırları yer yer tartışmaya açık olsa da) etik çerçevelerin dışına çıktıklarını gözlemleriz. Uzaktan bakıldığında, en azından teorik olarak, akademik dünyanın başka birtakım sahalara oranla nispeten daha "temiz" olduğu düşünülebilir. Gerçi, kendisinden önce üretilmiş literatürün içinden bir yapıtı seçip neredeyse aynen kopyalayanlar, başkalarının orijinal fikirlerini alıp yeni, bazen daha gözalıcı bir ambalajla kendilerininmiş gibi sunanlar veya yabancı diller-

de kaleme alınmış kaynaklardaki bilimsel verileri anadillerine çevirip kariyerlerini bunun üzerine kuranlar yok değildir; ancak genel olarak, akademide etik sapmalar yapmanın, bilimsel sahteciliğe kaymanın daha güç olduğuna ilişkin bir inanç vardır. Şüphesiz, bilim dünyası mensuplarının başka meslek erbabına göre daha yüksek ahlaklı olduğunu iddia etmek anlamlı olmaz; ancak, neticede bir tezin, bir makalenin ya da bir kitabın jürilerden, editörlerden, yayın kurullarından, hakemlerden geçtiği göz önüne alınırsa, bilimde sahtecilik denemesine girişmek hayli güç olsa gerektir. Aşağıda, bunun mutlaka böyle olması gerekmediğini kanıtlayan, ilgi çekici bir örneği okuyucuyla paylaşacağım.[1]

Olaya adını veren, hikâyemizin başkahramanı S. Walter Poulshock 1965 yılında *The Two Parties and the Tariff in the 1880s* başlığıyla bir kitap yayımlar. Syracuse Üniversitesi Yayınları tarafından basılan ve yazarın 1962'de Pennsylvania Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezi üzerine kurulan eser, tümüyle yeni olmasa da, ilgiye değer bir iddia ortaya atmakta, gerek Cumhuriyetçilerin, gerekse Demokratların sözü edilen dönemde sanıldığı gibi sermaye çevrelerinin kontrolünde olmadığını, kendi siyasi çıkarlarının peşinde koştuklarını savlamaktadır. Bu yaklaşımın ana dayanaklarından biri, yazara göre bir nevi keşfedilmemiş maden olan, kişisel yazışmaların incelenmesidir. Poulshock'ın gözünde, kendisi bunu yapan az sayıdaki bilimadamından biridir ve bu açıdan genç kuşaklara da yol göstermekte, öncülük etmektedir. Tezin danışmanlığını üstlenen kişilerin yanında, yayınevinin fikrini sorması üzerine çalışmanın kitap olarak basımına onay veren önde gelen bir otorite de bu kanıdadır.

Durumun göründüğünden çok farklı olduğunu orta-

ya koyan, bu yazının da temelini teşkil eden makalenin yazarı Jerome Sternstein'dır (belirtelim ki, elimizde bu iki adamın aralarındaki kişisel tarihe dair bir bilgi yok). Kendisi de akademisyen olan Profesör Sternstein, 1966 yılı başlarında Kongre Kütüphanesi'nde araştırma yaparken Poulshock'ın yapıtında atıf yaptığı ve adı geçen kütüphanede olduğunu söylediği bir mektubu bulamaz. Sternstein, bir nebze kuşkulanmakla beraber, ortada dikkatsizlik mi, yoksa kötü niyet mi olduğuna emin olamaz ve Poulshock'ın görev yaptığı Rutgers Üniversitesi'ne yazarak kendisinden referansları hakkında bilgi ister.

Yine de, şüpheli görülen bazı dipnotları incelemeye devam eder ve bunların da düzmece çıkması üzerine, düşüncelerini iki meslektaşıyla paylaşır. Diğer iki araştırmacı da şaşkındır, çünkü olayın kendi tuhaflığının yanında, önemli dergiler de onlardan Poulshock'ın kitabının değerlendirmesini istemişlerdir. Üç bilimadamı tesadüfi olarak seçilmiş otuz dipnotu aralarında paylaşırlar ve tümünün uydurma olduğunu tespit ederler. Aynı zamanda, Kongre Kütüphanesi'nin ilgili seksiyonuna gitmişler ve kayıt defterinden Poulshock'ın oraya adımını bile atmadığını görmüşlerdir. Bu arada, Sternstein'ın mektubuna cevap gelir: Muhatabı, o an itibariyle geçici bir meskende kaldığını bildirmekte, kendi evine geçer geçmez notlarını bulup durumu açıklığa kavuşturacağını vaad etmektedir.

Ellerindeki bulgularla yeterince ikna olmuş üç bilimadamı, Amerika'nın en önemli dergilerinden olan *American Historical Review*'un editörüne başvururlar. Poulshock'ın Rutgers'dan hem lisans yıllarında hocası, hem de meslektaşı olan editör, söylenenlere önce kuşkuyla yaklaşır, ancak yine de yanlarına dördüncü bir tarihçi-

yi tayin ederek araştırmaya devam etmelerini söyler. Sonuç acıklıdır: 195 referanstan sadece 23'ü gerçektir, onlar da açık şekilde ikincil kaynaklardan devşirilmiştir. Fakat burada bile yazar belgelere müdahale etmiş, kendi tezini kuvvetlendirecek şekilde eklemeler, çıkarmalar yapmıştır. Aynı uygulama, başvurulan dönemin gazete, dergi ve kitapları için de geçerlidir. Uydurma mektuplardan ikisi, ayrıca dikkate değer: O yılların siyasetçileri, pek muhtemelen gerçek hayatta cenazesinde bulundukları bir görevliye, ölümünden on ay sonra mektuplar yazmışlardır. Bunun yanı sıra, hiç yaşamamış kimselerin mektupları da, Poulshock'ın "kaynakları" arasındadır.

Poulshock'ın o günlerde yaşam boyu iş garantisi (*tenure*) kazanması söz konusu olduğundan, hemen kurumu Rutgers Üniversitesi durumdan haberdar edilir. Bir kurul önünde sorguya çekilen Poulshock, önce suçlamaları şiddetle reddeder, ancak beş-on dakika sonunda itirafta bulunur. Gerçi, belgelerinin sahte niteliğini kabul etmiştir, fakat yine de kitabının ana tezinin doğru olduğu konusunda ısrarlıdır. Evet, birtakım referansları uydurmuş, başka bazılarını tahrif etmiştir, buna karşın yeni bir yaklaşım, yeni bir bakış açısı getirmiştir. Başka çıkar yolu kalmadığı için, Rutgers'dan istifa eder.

Hikâyemiz, sanıldığının aksine burada bitmiyor, hatta denilebilir ki, devamında daha da ilginçleşiyor. Olanlara dair uyarılan Syracuse Üniversitesi Yayınları hemen harekete geçer ve *üretim hataları* gerekçesiyle kitabın tüm nüshalarını piyasadan toplamaya başlar. Ancak, Sternstein'a göre doğru bilgi verilmediği, kitabın sahte, uydurma bulgular üzerine yazıldığı belirtilmediği için, bugün bile bu eseri üniversite kütüphanelerinde, kitapçı raflarında bulmak olası. Syracuse Üniversitesi Yayın-

ları'nın tüm gayretine rağmen, kopyaları piyasadan çekme operasyonu tamamiyle başarıya ulaşamamış görünüyor.

Olayın kurumsal boyutu başka bir alem: Kitabın belkemiğini oluşturan doktora tezinin yazıldığı Pennsylvania Üniversitesi, bilgilendirilmesine karşın Poulshock'ın derecesini geri almayı reddediyor, hatta bununla yetinmeyip bir adım daha ileri giderek, aynı kişiye 1978 yılında, bu kez bir sosyoloji doktorası veriyor. Benzer biçimde, Amerika'nın iki büyük tarihçiler organizasyonu, üyelerini ya da kamuoyunu aydınlatmak yerine, konunun meslek erbabı arasında dedikodu düzeyinde kalmasını tercih ettiğinden, kitabın halen piyasada olmasına katkıda bulunuyor; eserin uydurma bilgilerini çeşitli seviyedeki öğrencilerin yazdıklarında görmenin yanında, profesyonel tarihçiler bile sık sık başvuru kaynağı olarak bu çalışmayı zikrediyorlar. Sonuç olarak, büyük ölçekli bir akademik sahtekârlık bir yandan yayınevinin, diğer yandan ilgili meslek kuruluşlarının sorumluluk almaktan kaçınması, olayı küçük bir camianın üyeleri arasında tutma eğilimi göstermesinden dolayı, yaklaşık otuz beş yılı aşkın bir süre saklı olarak kalıyor.

BATI DIŞI EDEBİYATLARIN MAKÛS TALİHİ YA DA TÜRK EDEBİYATI'NI DÜNYAYA KİM TANITIR?

Tarihçilerimizin, daha kapsayıcı bir ifadeyle söylersek sosyal bilimcilerimizin başının edebiyatla pek hoş olduğu söylenemez. Örneğin, yeni basılmış bir romana ilişkin bu gruptan birinin bir değerlendirme kaleme aldığı görülmez ya da çalışmalarında edebi yaratılara referans veren, onlardan yararlanan araştırmacı hayli istisnaidir (tabii, tersinin de geçerli olduğunun altını çizmek lazım). Daha ziyade, "filanca romanda 31 Mart anlatılmış, gerçekten öyle mi olmuştu?" tarzı sorulara cevap verilir (Bu noktada, bir parantez: Rahmetli Kemal Tahir'e romanı *Devlet Ana*'da yazdıklarının gerçek olup olmadığı sorulmuştu, o da "tabii" demişti, "tabii, gerçek, lakin roman gerçeği"). Belirtmeliyim ki, yıllar geçtikçe bu ilgisizlik giderek artmaktadır; birlikte çalışma imkânı bulduğum daha eski kuşakların gelişkin bir edebiyat zevkinin olduğunun, hatta içlerinde gizli edebiyatçılar bulunduğunun şahidiyim. Eğitim sistemimizin artan sorunları nedeniyle, sanki gitgide özgün çalışmalarıyla bilgi üreten entelektüeller yerine, yalnız kendi dar/darlaştırdıkları alanlarıyla uğraşan, varolan bilgiyi becerebildikleri kadarıyla aktarmakla yetinen "akademisyenler" yetiştiriyoruz. Bu makale, doğrudan değilse de, edebiyat üzerinedir; edebiyatla hiç uğraşmayanın bu parçayı yazıp yazamayacağı da okurun takdirine bırakılmıştır.

Son iki yüzyılda yaşanan siyasal, ekonomik, sosyo-kültürel gelişmeler göz önüne alındığında, bahsi geçen dönemi, kökeni daha önceki yüzyıllara dayanan ve sınırları zaman zaman tartışmaya açık olsa da, genel bir ifadeyle "Batı" olarak tanımlanan yapının yükselişi, özgül tarihinin belli bir safhasını tamamlayarak dünyanın geri kalanını çok boyutlu biçimde etkisi altına alması olarak anlamak –hoşlansak da, hoşlanmasak da– gerekir.

Karl Marx, Max Weber, Antonio Gramsci, Michel Foucault, Louis Althusser, Frantz Fanon, Edward Said gibi düşünürler ve onların ardılları, bu gelişim çizgisinin doğasını kimi zaman daha geniş açıdan, evrensel bir perspektifte, bazen de nispeten daha dar bir çerçevede ele almaya çalışmışlar, gözlemledikleri tarihsel dönüşümün arkasındaki mantığı, mekanizmayı açıklamaya çaba göstermişlerdir. Yaşamın pek çok diğer alanı gibi, edebiyat da yukarıda ana hatlarıyla tasvire çalışılan sürecin dışında kalamazdı, dolayısıyla ağırlıklı olarak Batı dünyasının araştırmacıları, daha az oranda da söz konusu kültürün içinden gelen kişiler muhtelif Batı dışı edebi geleneklerin incelenmesine yöneldiler. "Sömürensömürülen" ikileminin o yanına veya bu yanına düşen bireyler kâh safiyane niyetlerle, kâh Said'in işaret ettiği olumsuz anlamıyla "şarkiyatçılık" gayretiyle bilgi ürettiler; önce kolonyalizm, sonra nitelik değiştirerek emperyalizm şeklini alan sömürgecilik süreci değişik kültürlerin arasında birbirinin diline vâkıf bir kesim yarattığından, etkileşim (tabii, her zaman için akılda seçicilik faktörünü tutmak gerekir) görece kolay oldu. Ancak, bu tarihsel kategoriye uygun düşmeyen ve şaşırtıcı biçimde dünya tarihçiliğinin pek az görebildiği coğrafyalar da vardı: On dokuzuncu yüzyıl sonunda, yerkürenin yüzde 85'inin Avrupa'nın kontrolü altında olduğu bilimsel bir olgudur, fakat yine de Batılı kimliği her daim tartışılabilecek Rusya bir kenara bırakılsa bile, Çin, Japonya, Türkiye/Osmanlı İmparatorluğu, İran gibi önemli kültür çevrelerinin varlığı, onlara eklenebilecek Yemen, Tayland, Afganistan, Nepal ve Etiyopya gibi daha ikincil derecedeki başkaları araştırmaya değer ciddi bir potansiyel oluşturuyordu. Batılıların ilgisini büyük ölçüde çekemeyen bu tip edebiyatların önünde

galiba üç seçenek vardı: Ya Yasunari Kawabata, Yukio Mishima, Kenzaburo Oe, (şu an Fransız vatandaşı olsa da) Gao Xingjian, Sadık Hidayet, Samed Behrengi, Nâzım Hikmet, Yaşar Kemal gibi bireylerin başarılarıyla Batı kamuoyunun dikkatini cezbedip kendilerini tanıtacaklardı, ya Batı'da yaşayan, Batı kurumları nezdinde prestiji olan bir "entelektüel diaspora" mensubu canını dişine takıp sıkı bir tercüme faaliyetine girişecekti (Türk edebiyatı için, bu tarzın örneği bence çok sayıda tercümelerinin yanında, telif ve edite eserleriyle Profesör Talat Sait Halman'dır), ya da şu veya bu saikle adı geçen edebiyata gönül veren yabancı bir uzman bu işe kalkışacaktı. Aşağıdaki satırlar, üçüncü seçeneğe tekabül eden, ancak pek çok açıdan büyük sorunları bulunan bir çalışmaya dairdir.

Ayşe Trak, 1980'lerin hemen başında Ahmet Ağaoğlu'nun 1933 tarihli *Devlet ve Fert*'i üzerine "Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi" başlığıyla bir kitap tanıtımı kaleme almıştı;[1] belirtmeliyim ki, benim durumumda da bir gecikme söz konusu. Ele aldığım kitap 1988 yılında, İndiana Üniversitesi tarafından Ural-Altay serisi çerçevesinde yayımlanmış, Cumhuriyet dönemi yazarlarının hem hayat hikâyelerini, hem yapıtlarını eleştirel bir yaklaşımla kapsama iddiasında bulunan bir eser.[2] Ancak, bir yandan anadilimin edebiyatçılarını ve onların ortaya koydukları sanatsal ürünleri yabancı dillerde izlememden dolayı bir dereceye kadar mazur görülebileceğimi sanıyorum; diğer yandan, değineceğim kitabın içindeki hataların vahameti ve çeşitliliği nedeniyle, geç bile olsa bu örnekten hareketle belli bir anlayış üzerine tartışmanın açılması gerektiğine inanıyorum.

Louis Mitler'in çalışmasında ilk dikkati çeken sorun, yazım yanlışlarının yoğunluğu. Üstelik bu yoğunluk, ör-

neklerinin sıkça görüldüğü gibi, Türkçeye özgü "ş", "ç", "ü", "ö" gibi karakterlerin bulunmamasından da kaynaklanmıyor: Yalnızca, hayli özensiz bir hazırlama evresi söz konusu. Tamamen tesadüfi olarak seçtiğim on sayfanın her birinde ortalama olarak üç ila dört yazım yanlışı teşhis edilebiliyor; kitabın tümünün 330 sayfa civarı olduğu düşünülürse, bu oran bize ancak yüzlerle ifade edilebilecek bir rakam veriyor ki, bunun özellikle dil, edebiyat üzerine yayımlanmış bir araştırmada kabul edilebilir hata payının çok üzerinde olduğu kanısındayım. Ayrıca, Zeki Velidi Togan'ın "Toğan"a (s. x, 249-250), Âşık Veysel Şatıroğlu'nun "Satıroğlu"na dönüşmesi (s. 38), Güngör Dilmen'in soyadının bazen doğru şekliyle, bazen "Dilman" olarak zikredilmesi (s. vii, 85), Rıfat Ilgaz "Rifat" olurken (s. viii, 134), Ahmet Rasim'e kendisine ilişkin kısımda sürekli olarak "Rasım" denilmesi (s. 18-19), daha ziyade Halikarnas Balıkçısı olarak tanıdığımız Cevat Şakir Kabaağaçlı'ya "Karaağaçlı" biçiminde değinilmesi (s. 125) sorunun başka bir boyutunu gözler önüne seriyor.

İkinci olarak, hem bazı genel ifadelerde, hem de edebi yapıtların başlıklarının tercümesinde ciddi problemler var. İlkine örnek vermek gerekirse, Birinci Dünya Savaşı sonrasının İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin "İnglizler Muhipler Cemiyeti" (s. 256, orijinal yazılışıdır, hata yok) olarak anlaşılmasını ve Refik Halit Karay'ın dergisi *Aydede*'nin "Ay'daki Adam - Man in the Moon" biçiminde çevrilmesini (s. 150) gösterebilirim. Başlıklara gelindiğinde, durum daha da kötüleşiyor: Mehmet Akif Ersoy'un esasen "safhalar" olan *Safahat*'ı "Sayfalar - Pages" (s. 99), Ömer Faruk Toprak'ın *Susan Anadolu*'su "Susayan Anadolu - Thirsty Anatolia" (s. 251), Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın *Balina ile Mandalina*'sı "Balina

ile Mandolin - The Whale and the Mandolin" (s. 83) olmuş. Salah Birsel'in *Kikirikname*'si nedense İngilizleri sembolize eden John Bull ile özdeşleştirilmiş: "John Bull'un Hikâyesi - The Tale of John Bull" (s. 64); aynı yazarın *Hacivat'ın Karısı* da "Soytarı İhacivat'ın Karısı - The Clown Hajivat's Wife" (s. 64) biçiminde çevrilmiş. Cahit Atay'ın *Karaların Memetleri* "Karanlık Köyün Muhammetleri - The Mohammeds of the Dark Village" (s. 43), Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya*'sı "Atatürk Konutu - Residence of Atatürk" (s. 45) haline gelmiş. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban*'ında "yaban" köylülerce yabancı, farklı görülen romanın kahramanı Ahmet Celal iken, kelime "bakir doğa - the wilderness" (s. 148) ile karşılanmış. Sait Faik Abasıyanık'ın *Alemdağ'da Var Bir Yılan*'ı "Alem Dağı'nda Bir Yılan Var - There is a Snake at Mount Alem"e (s. 9), Halide Edip Adıvar'ın *Yolpalas Cinayeti* "Yol Sarayı"nda Cinayet - The Murder at the "Yol" Palace'a (s. 13) dönüşmüş. Orhan Kemal'in *72. Koğuş*'u da "72'ci Koğuşu" halinde (s. 196).

Üçüncü bir nokta, yazarın bilgisinin gerek Türk edebiyatı açısından, gerekse Türkiye'nin genel tarihsel, toplumsal, kültürel deneyimi anlamında sınırlı olması. İlkiyle başlarsak, kendisi bazı isimleri bile tam olarak bilmiyor: Ziya Osman Saba'ya bir yerde "Osman Ziya Saba" (s. 217), başka bir yerde "Osman Saba Ziya" (s. 245) diyor, Ercüment Ekrem Talu zaman zaman "Ekrem Ercüment" oluyor (s. 235), Özdemir Asaf "Asaf Özdemir" biçimiyle geçiyor (s. 208), Nadir Nadi arada "Nadi Nadir" olarak yazılıyor (s. 6). Bilge Karasu'nun *Troya'da Ölüm Vardı*'sı bir yerde doğru verilmiş (s. 149), bir başka yerde ise "Troya'da Ölüm Varmiş"a (s. 3, yazım hatası yok) çevrilmiş. Bir sayfada Necip Fazıl Kısakürek ve Mehmet Akif Ersoy'un Milli Edebiyat'ın *en önde ge-*

len temsilcileri olduğunu (s. 2), bir başka sayfada Aziz Nesin'in Harbiye'den mühendis olarak mezun olduğunu (s. 184), bir başka sayfada Yaşar Kemal'in *İnce Memed*'inin, *Orta Direk*'inin, *Yer Demir, Gök Bakır*'ının, *Demirciler Çarşısı Cinayeti*'nin başkalarıyla birlikte yazarın gazetecilik faaliyetleri arasında yer aldığını öğreniyoruz (s. 278-279). Halikarnas Balıkçısı'nın *Ötelerin Çocuğu*'nun "Ötekinin Çocuğu" (s. 126), Rıfat Ilgaz'ın *Bacaksız Sigara Kaçakçısı*'nın "Bacaksız Sıgara Çocukları" olarak verilmesi (s. 135, yazım hatası yok), Necati Cumalı'nın aslında gezi notları olan *Revizyonist*'inin ("Revizionist" yazılarak) öykü kitabı şeklinde gösterilmesi (s. 72), yine Cumalı'nın *Mine*'sinin bir özel isim olduğu bilinmeksizin "mine çiçeği - verbena" biçiminde tercümesi (s. 72), Güngör Dilmen'in *Deli Dumrul*'unun "Dede Korkut Efsanesi - The Dede Korkut Legend" olarak çevrilmesi (s. 86), Refii Cevat Ulunay'ın eski İstanbul kabadayılarını anlatan *Sayılı Fırtınalar*'ının kelimelerin gerçek anlamıyla alınıp "Meşhur Fırtınalar - Famed Storms" başlığıyla takdimi (s. 256) ister istemez yazarın bütün bu bahsettiği kitapları gerçekten görüp görmediği kuşkusunu yaratıyor.

Daha genel nitelikli bilgi eksikliklerine gelirsek, Necip Fazıl Kısakürek'in İslamcı yönü yeterince açılmamış, örneğin "Büyük Doğu" kavramı yok (s. 156); benzeri şekilde, Peyami Safa'nın milliyetçi yazın içindeki merkezi önemine dair tek satır söz konusu değil (s. 220-221).[3] Kemal Tahir'in romancı niteliğinin yanında Asya Tipi Üretim Tarzı gibi tartışmalarda üstlendiği belirleyici rol tümüyle gözardı edilmiş (s. 152, 154), Yakup Kadri Karaosmanoğlu'na ayrılan bölümde "Kadro" çevresiyle olan bağlantısı belirtilmemiş (s. 146, 148), Halikarnas Balıkçısı ve Sabahattin Eyuboğlu'nun tersine,

Azra Erhat ve Bedri Rahmi Eyuboğlu'nun "Mavi Anadolu" akımı içindeki yerlerine değinilmemiş (s. 97, 102). Şefik Hüsnü Değmer'le birlikte, Türkiye Komünist Partisi'nin en üst düzey isimlerinden olan Reşat Fuat Baraner, romancı eşi Suat Derviş'in yayıncılık aktivitelerinde olduğu gibi, siyasal faaliyetlerinde de yardımcısı imiş (s. 84).[4] Bunlara, ilk Osmanlı Parlamentosu'nun 1879'da açık tutulmasını (s. 51. II. Abdülhamid tarafından Rus Savaşı bahane sayılarak, ama Kanun-ı Esasi'deki yasal yetki kullanılarak 1878'de kapatılmıştı), Darülbedayi'nin "Darül Bedaya" olarak yazılmasını (s. 174) eklemek mümkün. Ayrıca, Reşat Ekrem Koçu'nun *Patrona Halil*'inin "Yardımcı Amiral (hatta, tam olarak Tümamiral) Halil-Vice-admiral Halil" olarak çevrilmesi de (s. 161), yazarın adı geçen tarihi şahsiyetin Osmanlı tarihindeki yerine ilişkin bir fikri olmadığını kanıtlar gibi.

Son olarak, kitapta eksikliği hissedilen kimi isimlerin altını çizmek istiyorum. Şüphesiz, bu tip çalışmaların en büyük zorluğu kimi, hangi kriterlere göre dahil edip, kimi dışarıda bırakmaya karar verme aşamasıdır, ancak bunu kabul etmekle birlikte, yine de eserin bu anlamda da önemli sorunları olduğu kanısındayım. Başka değerlere haksızlık etmeden, yalnızca ilk bakışta gözüme çarpanları not düşmem gerekirse, şairler arasında Ahmed Arif'i, Enver Gökçe'yi, Ece Ayhan'ı, Can Yücel'i, Özdemir İnce'yi göremiyorum; düz yazının çeşitli dallarında eser vermiş sanatçılar içinde, sözgelimi Oğuz Atay, Muzaffer İzgü, Pınar Kür yok; Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Doğan Avcıoğlu'nun olduğu yerde belki Niyazi Berkes, İdris Küçükömer, Sencer Divitçioğlu gibi isimler de düşünülebilirdi. Özgün ürünlerinin yanında, çeviri ve eleştiri sahalarındaki emeklerinden dolayı Vedat Günyol'u, Fethi Naci'yi, Berna Moran'ı, Mehmet Kap-

lan'ı, Tahir Alangu'yu ve Ahmet Oktay'ı bu çalışmaya katmak herhalde anlamlı olurdu. Ancak, Can Yücel'in sadece Hasan Ali Yücel'in oğlu ve tanınmış bir mütercim olarak yer bulabildiği (s. 290) ya da Fethi Naci'nin "Naci, Fetih" olarak adının geçtiği bir çalışmada (s. 219, 279), sanırım bu saydıklarımın gerçekleşebilmesi fazlasıyla iyimser bir beklenti.

Bitirirken, şunu söylemek istiyorum: Türk edebiyatının (tarihinin, kültürünün, sosyal dokusunun, vesaire) ancak ve ancak Türklerce araştırılabileceği, sadece onlar tarafından hakkıyla anlaşılabileceği tezini savunuyor değilim. Tersine, ömrünü belli bir alana vakfetmiş, yıllar süren ağır bir mesainin sonunda önemli eserler vermiş pek çok yabancı bilimadamı sayesinde farklı alanlardaki bilgimiz ciddi ölçüde arttı, artmaya da devam ediyor. Bununla beraber, şurası da açık ki bir yapıt ortaya koymak, hele de burada niyetlenildiği ölçekte bir bilimsel katkıda bulunmak için çok büyük bir bilgi birikimi gerekiyor. Kitabın herhangi bir yerinde Profesör İlhan Başgöz'ün adının geçmemesi, İndiana Üniversitesi'nin bu tarz bir çalışma hazırlanırken çok uzun yıllardır bünyesinde bulunan böyle bir otoritenin ihtisasına başvurmaması ayrıca şaşırtıcı. Son olarak, eserin yazarı Louis Mitler'in aynı yıl benzeri bir kitabı Osmanlı yazarları hakkında yayımladığını bir kenara kaydedelim;[5] eğer henüz görmediğim bu ciltte de benzeri yaklaşım sürdürülüyorsa, muhtemelen o da ayrı bir makale konusu teşkil edebilir.

NOTLAR

BATICILIK SERÜVENİ: 250 YILDIR NEDEN BOCALIYORUZ?

1 Elde olmayan nedenlerden dolayı, bu makale şahsi kütüphanemden, bilgisayarımdan, hatta evimden uzakta yazıldı. Zor zamanda yardımımıza koşan tüm dostlarımıza, özellikle evlerini paylaştığımız Başak Güleç ile Orhun ve Şebnem Özkan'a yürekten teşekkürler. Hayat arkadaşım Akile, zaten çok uzun yıllardır hep yanımdaydı.

2 Bu çalışmanın ana tezlerinden biri, daha ileride ayrıntılı biçimde tartışılacağı gibi, bir "Batı", bir "Doğu" tanımlamanın çok sorunlu olduğudur. Ancak, tüm metni tırnak işaretlerine boğmak mümkün olmadığından, bu tip ifadeler hep belli bir çekince ile kullanılmıştır.

3 Bu fikirler, "Social Interdependence, Restructuring and Modernization" başlıklı çalışmadan alınmıştır. Tercüme dolayısıyla elimde bulunan basılmamış metnine atıfta bulunmama izin veren Profesör Karpat'a teşekkür ederim. (Benim ve eşim Akile Zorlu Durukan'ın çevirisini üstlendiği bu eser, daha sonra yayımlandı: Kemal H. Karpat. *Osmanlı Modernleşmesi. Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. Ankara: İmge, 2002.)

4 Niccolo Machiavelli'nin *Hükümdar*'ı, Desiderius Erasmus'un *Bir Hıristiyan Prens'in Eğitimi*, Baldassare Castiglione'nin *Saraylı'nın Kitabı*, diğer yanda Beydaba'nın *Kelile ve Dimne*'si ile Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetname*'si örnek teşkil eder.

5 Örnek olarak, Montesquieu. *Lettres Persanes*. Paris: Éditions Garnier Frères, 1963 veya Voltaire. *Candide, ou l'Optimisme*. Paris: Librairie Nizet, 1959.

1 Yakından bildiğim bir istisnaya dikkat çekeyim: Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün birbirine geçişli yapısı, sözünü ettiğim yaygın eğilimin dışındadır.

2 "Zanaat" terimini Bloch'un *Le métier d'historien*'inden ve özellikle eserin İngilizce çevirisi olan, *Historian's craft*'tan aldım. Zaman zaman "şeyh-mürid" düzeyine varan "usta-çırak" ilişkileri ve "lonca" benzeri yapılanmalar, terimi Türkiye tarihyazımı kontekstinde anlamlı kıldı.

3 Kendisi de yakın dönemler üzerine çalışan Tunçay, terimi değindiğim tavrı eleştirirken kullanır: M. Tunçay. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek - Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt, 1981, önsöz.

4 Yeni bir "Dünya Sistemi" yaklaşımı mı acaba?

5 Konu, henüz ulema beyninde ihtilaflı olduğu için, modernizasyon kronolojisini biraz geniş bıraktım.

6 Kapı eşiğinde duran Janus, bir yüzüyle içeri, bir yöne, diğer yüzüyle dışarı, diğer yöne bakar şekilde tasvir edilir.

7 İfade, Niyazi Berkes'indir.

8 Esin kaynağı, Gabriel Garcia Marquez'dir.

9 Bu algılayışı eleştiren Giambattista Vico'dur: G. Vico. *New Science*. Ithaca: Cornell University Press, 1968, s. 127-28.

10 İfade, İngiliz tarihyazımında "Whig Yorum" olarak bilinen yaklaşımı eleştiren Sir Herbert Butterfield'indir: John Derry "Whig Interpretation of History"; John Cannon "Herbert Butterfield" ve "George Macaulay Trevelyan", J. Cannon, R.H.C. Davis, William Doyle ve Jack P. Greene (derleyenler), *The Blackwell Dictionary of Historians*. Oxford: Blackwell, 1988 içinde.

11 İkinci uç pozisyon için, birincil kaynaklar: *Birinci Türk Tarih Kongresi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1933 ve *İkinci Türk Tarih Kongresi*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1943. Üçüncü kongrede, yaklaşım sivriliklerini törpülemeye başlar: *Üçüncü Türk Tarih Kongresi*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1948. Türk Tarih Tezi için, Büşra Ersanlı Behar. *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1939)*. İstanbul: AFA, 1992; bir muhalifin ilgi çekici biyografisi için, Halil Berktay. *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*. İstanbul: Kaynak, 1983. İlk uç pozisyon için, şöyle bir ortalığa bakmak yeterli.

12 Haritaların masumiyetini Craig Calhoun tartışır: C. Calhoun.

Nationalism. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997. Örneğin, eldeki haritaların ezici çoğunluğunda niye Avrupa merkezdedir? Bu haritalarda, Afrika gerçek büyüklüğünden oransal olarak daha küçük resmedilirken, Avrupa ve Kuzey Amerika niye daha büyük gösterilir?

13 Anthony Giddens modernitenin henüz bitmediği kanısındadır.

14 Olguyu tüm Avrupa ölçeğinde, tarihsel sosyoloji penceresinden inceleyen iki çalışma için: Charles Tilly. *Coercion, Capital and European States, AD 990-1992*. Oxford: Blackwell, 1990 ve Thomas Ertman. *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. New York: Cambridge University Press, 1997.

15 Halil İnalcık & Donald Quataert (der.) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1916*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. Kitaptaki diğer değerli katkıların yanında, özellikle İnalcık tarafından kaleme alınan kısmı kastediyorum.

16 Meraklısına not: Bu müthiş belge koleksiyonu, Oxford'taki Bodleian Kütüphanesi'nde ve Londra'daki British Library'de, Venedik, Dubrovnik ya da Prag arşivleri gibi araştırmacıları beklemektedir. Tamamen bağlantısız bir çalışma için İngiltere'ye giderken bu koleksiyona dikkatimi çeken ve mutlaka göz atmam konusunda ısrarcı olan Halil İnalcık'a teşekkür ederim.

17 Konuyu, Kuzey ve Güney İtalya'nın farklılıklarını tarihsel perspektifte değerlendiren Robert Putnam gündeme getirdi ve *Putnam Debate* olarak bilinen tartışma başladı: R. Putnam. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

18 Ama, ilginç şekilde, laik karakterinden dolayı Batı yarımkürede pek böyle algılanmıyor. Yakın tarihli örnekler için, James Piscatori (der.) *Islam in the Political Process*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983 ve *Islam in a World of Nation-States*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986; Dale Eickelman and J. Piscatori (der.), *Muslim Politics*. Princeton: Princeton University Press, 1996; John Esposito. *The Islamic Threat: Myth or Reality?* New York: Oxford University Press, 1992 ve *Islam: the Straight Path*. New York: Oxford University Press, 1998. İstisnai olan, Osmanlı'yı ve Türkiye'yi dengeli biçimde tartışan John Voll'ün mükemmel kitabıdır: J. Voll. *Islam: Continuity and Change in the Modern World*. Syracuse: Syracuse University Press, 1994.

19 Mardin, "Religion and Politics in Modern Turkey", Piscatori (der.) *Political Process* içinde, s. 156.

20 Milliyetçilik literatürü için, bir yana Ernest Gellner'i, Eric Hobsbawm'ı, Benedict Anderson'ı koyalım; diğer yana ise Anthony Smith ve John Armstrong'u: E. Gellner. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983; E. Hobsbawm. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990 ve E. Hobsbawm & Terence Ranger (der.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992; Benedict Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londra: Verso, 1991; A. Smith. *Ethnic Origins of Nationalism*. Oxford: Blackwell, 1986; J. Armstrong. *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1983. İlk gruba Elie Kedourie ve Partha Chatterjee eklenebilir, ikinciyeyse Clifford Geertz.

21 Çok öğrencisini olduğu gibi, beni de Orta Doğu'yla tanıştıran Kemal Karpat'a teşekkür ederim. Profesör Karpat'ın Orta Doğu üzerine verdiği tarz ders ya da seminerler, bilebildiğim kadarıyla, Türk üniversitelerinde yok.

22 Kurgunun böyle *olamayabileceğine* dair, kışkırtıcı bir görüş için Martin Bernal. *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol.1: *Fabrication of Ancient Greece, 1785-1985*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1987.

MODERN TÜRK TARİHÇİLİĞİNİN / TARİHYAZIMININ SORUNLARI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

1 Bu eğilimde ilgi çekici olan yön, inisiyatifin daha sonra da değinileceği üzere çoğunlukla tarihçi kökenli olmayan kişilerden gelmesidir.

2 Birkaç örnek: Theda Skocpol (der.), *Tarihsel Sosyoloji* (1999); Peter Burke. *Tarih ve Toplumsal Kuram* (1994); Georg G. Iggers. *Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı* (2000); S. Özbaran. *Tarih, Tarihçi ve Toplum* (1997); İ. Tekeli. *Tarih Bilinci ve Gençlik* (1998).

3 Sözgelimi, özellikle *Annales* ekolünü çeviren, tarihsel sosyolojiye de yönelen İmge Kitabevi ve geniş bir yelpazede yayın yapan İletişim Yayınları.

4 Oktay Özel, "XIII. Türk Tarih Kongresi ve Osmanlı tarihi", *Toplum ve Bilim*, 83 (2000) Kış.

5 Cevdet Paşa hakkında, Christoph K. Neumann. *Araç Tarih, Amaç Tanzimat*. İstanbul: Tarih Vakfı, 1999.

6 Bu isimler, gelecekte Cumhuriyet'i kuracak kuşakları bazen endirekt olarak yazdıklarıyla, bazen de doğrudan etkilemişlerdir, örneğin, Mehmed Tevfik Mustafa Kemal'in hocasıdır: Süleyman Hüsnü. *Tarih-i Alem*. İstanbul: Sahhaf-ı Askeri, 1293; Mehmed Tevfik. *Telhiz-i Tarih-i Osmani*. İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1302.

7 Birincil kaynaklar: *Birinci Türk Tarih Kongresi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1933 ve *İkinci Türk Tarih Kongresi*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1943. Üçüncü kongre itibarıyla, yaklaşım sivriliklerini törpülemeye başlar: *Üçüncü Türk Tarih Kongresi*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1948. Türk Tarih Tezi için, Büşra Ersanlı Behar. *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1939)*. İstanbul: AFA, 1992.

8 İ. Kafesoğlu. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972; O. Turan. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan, 1971; A. Köymen. *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954; yazarların diğer türdeki eserlerine örnek olarak, İ. Kafesoğlu. *Türk-İslam Sentezi*. İstanbul: Aydınlar Ocağı, 1985, O. Turan. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Turan, 1969. Kafesoğlu ve Turan'ın ideolojik kimlikleri üzerine ayrıca, Tanıl Bora, "Türkiye'de Radikal Milliyetçi İdeolojinin Gelişme Seyri", M. Tunçay (der.), *75. Yılda Düşünceler, Tartışmalar*. İstanbul: Tarih Vakfı, 1999.

9 Oktay Gökdemir, "Küreselleşme Bağlamında Türkiye'de Cumhuriyet Tarihi Yazıcılığının Sorunları", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar*. İstanbul: Tarih Vakfı, 2000, s. 207-208.

10 H. Berktay, "Dünyada ve Türkiye'de Tarihçiliğin Durumu ve 'Dilinin Evrenselleşmesi' Üzerine Düşünceler", S. Özbaran (der.), *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*. İstanbul: Tarih Vakfı, 1995, s. 83. Bu yorumun istatistiki anlamda ifadesi için, Fevzi Demir, "Bir Algılama ve Uygulama Alanı Olarak Türkiye'de Tarih Lisans Programlarında Tarihsel Özne", *Tarih Yazımında*.

11 K. Durukan, "Devletler ve Toplumsal Devrimler: Osmanlı Araştırmalarında Bazı Yeni Açılımlar", *Toplum ve Bilim*, 83 (2000) Kış.

12 Ahmad, bu ifadeyi Şükrü Hanioğlu'nun son kitabını eleştirirken kullanıyor: *International Journal of Turkish Studies*, 7 (1, 2) (2001) Yaz, s. 138.

13 Belgenin kullanılmasına dair değerlendirmeler için, Suraiya Fa-

roqhi. *Approaching Ottoman History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. Ayrıca, Abdullah Martal, "Yerel Tarih Yazımında Kaynak Kullanımına İlişkin Sorunlar", *Tarih Yazımında*. Menkıbe, epigrafik malzeme (örneğin, mezartaşları), vakayiname gibi kaynaklara dikkat çeken İlber Ortaylı'nın makalesi için, "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*. İstanbul: Tarih Vakfı, 1998.

14 Kuruluş dönemi hakkındaki kaynakların ele alınması üzerine iki zıt pozisyonu temsil eden Halil İnalcık ve Colin Imber'in makaleleri için, O. Özel ve Mehmet Öz (der.), *Söğüt'ten İstanbul'a*. Ankara: İmge, 2000. Bunun yanında, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu: Efsaneler ve Gerçekler*. Ahmet Yaşar Ocak, İ. Ortaylı, İsenbike Togan, Mehmet Ali Kılıçbay, Sencer Divitçioğlu, S. Faroqhi, Taner Timur. Ankara: İmge, 2000.

15 S. Faroqhi, a.g.e., s. 27.

16 S. Faroqhi, a.g.e., s. 28.

17 Bizans etkisinin reddi konusunda Mehmed Fuat Köprülü'nün çalışması oldukça belirleyici olmuştur: M.F. Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931). Köprülü, bilinçli çabasına rağmen, tarihçi kimliğinin kimi yönlerinin milliyetçiliğinden müessir olduğunu itiraf eder: M.F. Köprülü, "Başlangıç", Vasilii V. Barthold. *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Nev, 1962, zikreden H. Berktay. *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*. İstanbul: Kaynak, 1983, s. 92-94. Sonuç itibariyle, bugün Türkiye'de bir Bizans Araştırmaları Merkezi yoktur, iki elin parmaklarını geçmeyecek sayıda da Bizans uzmanımız vardır. Tabii, bu durumu karşılaştırmalı perspektifte "Türk boyunduruğu", *Tourkokratia*, *Tatrik* gibi yaklaşımların hüküm sürdüğü eski Osmanlı toprakları için de düşünmek gerekir.

18 H. Berktay, a.g.m., s. 78.

19 H. Berktay, a.g.m., s. 84.

20 Batı dışı tarihlerin makus talihi hakkında her zaman ikna edici yanıtlar vermese de önemli sorular ortaya atan, zihin açıcı bir okuma Edward Said'in ünlü eseridir: E. Said. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1979. Ağırlıklı olarak Michel Foucault, bir ölçüde Antonio Gramsci, az kişinin dikkatini çeken şekilde de Frantz Fanon'dan etkilenen Said "Doğu" kavramının nasıl kurgulandığını sorgulayarak özellikle post-kolonyal çalış-

maların temelini attı. Fakat, ilginçtir ki bir Filistin kökenli olarak kendisi de Osmanlıları görmezden gelir. Said'in bir tarihçi gözüyle kritiği için, Bernard Lewis, "The Question of Orientalism", B. Lewis. *Islam and the West*. New York: Oxford University Press, 1993.

21 Kemal H. Karpat (der.), *The Ottoman State and Its Place in World History*. Leiden: Brill, 1974. Sonraları alan gitgide daha da içine kapandığı için, bu cilde William McNeill ve Arnold Toynbee gibi dünya tarihçilerinin katkısı ilgiye değer.

22 S. Faroqhi, a.g.e.

23 Önemli katkılar içeren iki istisna: Cyril Black & Carl Brown (der.), *Modernization in the Middle East. The Ottoman Empire and Its Afro - Asian Successors*. Princeton: Darwin Press, 1992 ve C. Brown (der.), *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East*. New York: Columbia University Press, 1996.

24 D. Chakrabarty, "Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for 'Indian' Pasts", *Representations* 37 (1992) Kış.

25 Burada Karl Marx, Max Weber, daha geride Aydınlanma düşüncesine, mesela Georg Wilhelm Friedrich Hegel gibi düşünürlere giden güçlü bir gelenek sözkonusudur.

26 Kavramı, "Medeniyetler Çatışması" tezinde Türkiye ile birlikte Rusya ve Meksika için Samuel Huntington kullanır. Kabaca, Türkiye Batı ile İslam arasında bölünmüştür; Batı'ya ait olmadığına göre, seçimini yapıp İslam aleminin liderliğine oynamalıdır.

27 Bir örnek: *Peasant Studies*'de 1981'de yayımlanan Harbans Mukhia'nın makalesi Hindistan üzerine üretim tarzı tartışmalarını ateşlemiştir. Olayın gelişimi hakkında, Terence J. Byres ve H. Mukhia (der.), *Feudalism and Non - European Societies*. Londra: Frank Cass, 1985.

28 Cemal Kafadar. *Between Two Worlds*. Los Angeles: University of California Press, 1995, s.xii.

29 C. Kafadar, a.g.e., s.xiii.

30 Bu sınıflama Lynn Hunt'ındır: L. Hunt, "Introduction: History, Culture, and Text", L. Hunt (der.), *The New Cultural History*. Berkeley: University of California Press, 1989, s. 1-7.

31 B.F. Hoselits. *The Progress of Underdeveloped Areas*. Chicago: University of Chicago Press, 1952; W.W.Rostow, *The Stages of Economic Growth*. Cambridge: Cambridge University Press, 1960; S. Huntington. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968; D. Lerner. *The Passing of*

Traditional Society: Modernizing the Middle East. New York: Free Press, 1964; D. Apter. *Politics of Modernization*. Chicago: University of Chicago Press, 1965; C. Black. *Dynamics of Modernization*. New York: Harper & Row, 1966.

32 B. Lewis. *The Emergence of Modern Turkey*. Londra: Oxford University Press, 1968; Dankwart Rustow & Robert Ward (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey*. Princeton: Princeton University Press, 1964; William Polk & Richard Chambers (der.), *Beginnings of Modernization in the Middle East*. Chicago: University of Chicago Press, 1966. Özellikle Lewis ve Lerner üzerinden modernizasyon teorisinin eleştirisi için, Reşat Kasaba'nın yazısı: Sibel Bozdoğan ve R. Kasaba (der.), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*. Seattle: University of Washington Press, 1997.

33 Örneğin, Maurice Godelier. *La Notion de Mode de Production Asiatique*. Paris: Centre d'études et de recherches Marxistes, 1963.

34 Türkiye'deki üretim tarzı tartışmaları *Kebikeç* dergisinin 1995 tarihli ilk sayısında toparlayıcı biçimde verilmiştir.

35 S. Divitçioğlu. *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1967. Muzaffer Sencer ve bir ölçüde, feodaliteden farklı bir gelişim çizgisi yaklaşımı dolayısıyla Niyazi Berkes de zikredilebilir.

36 H. İslamoğlu ve Ç. Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, 1 (1977); H. İslamoğlu ve Ç. Keyder, "The Ottoman Social Formation", Anne M. Bailey & Josep R. Llobera (der.), *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*. Londra: Routledge & Kegan Paul, 1981.

37 H. Berktay. *Kabileden Feodalizme*. İstanbul: Kaynak, 1989.

38 M.A. Kılıçbay. *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1982.

39 Charles Ragin. *The Comparative Method*. Berkeley: University of California Press, 1987, s. 53.

40 I. Wallerstein. *The Modern World System* I,II,III. New York: Academic Press, 1974, 1980, 1989.

41 Örnek olarak, R. Kasaba. *The Ottoman Empire and the World Economy*. Albany: State University of New York Press, 1988; Ç. Keyder. *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey, 1923-1929*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981; Şevket Pamuk. *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*. Ankara: Yurt, 1984.

42 Donald Quataert. *The Ottoman Empire, 1700-1922*. New York: Cambridge University Press, 2000, s. 45.

43 J.A. Schumpeter. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper & Row, 1976, s. 9-58.

44 Benzetme şu başlıktan temelleniyor: P. Burke. *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-1989*. Cambridge: Polity, 1990.

45 Bu arada, Güneydoğu Asya araştırmaları içerisinde Hindistan merkezli *Subaltern Studies*'i yeni bir ortodoksi olarak görmeye başlayanların varlığını da belirtelim. Grubun çok da yeni şeyler getirmediğine ilişkin oldukça ağır bir kritik için, Arif Dirlik, "The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism", *Critical Inquiry*, 20 (1994) Kış.

46 "Çok mu önemli?" denilebilir. İngilizceye ve Fransızcaya hakim olanlar Foucault'nun "görülme/görülebilme" fikrini de akılda tutarak yalnızca Fransızca orijinal başlığı olan *Surveiller et Punir* ile İngilizce çevirisi *Discipline and Punish*'i düşünsünler.

47 E. Özyürek, "Tarihle Kişisel Bir İlişkiye Girmek", *Virgül*, 28 (2000), s. 56. Yanlış çıkarımların önüne geçmek için kaydedelim, Özyürek prestijli bir Amerikan üniversitesinin mensubudur.

48 Rivayet olunur ki, Osmanlı devrinde de yurtdışına (o zamanlar çoğunlukla Fransa'ya) öğrenci gönderilirmiş ve bu öğrencilerin mezuniyetlerinde diplomalarına ancak kendi ülkelerinde iş görebilir anlamına "bon pour l'Orient - Doğu için iyi" damgası vurulurmuş.

49 Frederick Jackson Turner'ın öğrencisi olan Becker, Turner'ın her çağın tarihi kendi amaçlarına göre yeniden yazdığı argümanından hareket ederek, bu cümleyi Amerikan Tarih Derneği'nin 1931 tarihli birleşiminde sarf etmiştir.

50 Croce'nin *Düşünce ve Eylem Olarak Tarih* (*Storia Come Pensiero e Come Azione*) adlı eserinden.

51 Burada bir parantez açalım: Kelime hazinemize yeni girmiş olmasından ve etrafında bir hale yaratılmış olmasından dolayı "benim sivil toplumum neylerse güzel eyler" algılamasının yanıltıcı olduğunu, aslında sivil toplumun uzun uzadıya tartışılması gerektiğini, ortadaki bazı örgütlenmelerin ne "sivil", ne de "toplum" olmadığını not düşelim.

52 Bu açıdan, Berktay'ın Yusuf Akçura, Köprülü, Barkan ve İnalcık'ın kişiliklerinde bilimadamlarının şahsi tarihlerine eğilen çalışması önemli ve eski, yeni başka bireylerle de ele alınması gereken bir yaklaşımdır: H. Berktay, "Dört Tarihçinin Sosyal Port-

resi", *Toplum ve Bilim*, 54 (1991).*Toplum ve Bilim* arşivinden bana bu makaleyi sağlayan Asena Günal'a teşekkürler.

53 Togan'ın itirazları için, s. 167-176, Reşit Galip'in cevabı için, s. 176-193; Caferoğlu, s. 83-86, Samih Rıfat, s. 86-93; Köprülü, s. 42-45, İnan, s. 50-51, *Birinci Kongre.*

54 Ağaoğlu, tezi ancak birkaç cümleyle destekler, s. 261. Türk Tarih Kurumu'nun başkanı olan Akçura ise, Batı uygarlığının Yahudi-Hıristiyan kökenlerini eleştirmekle birlikte, Türk etkisini bir alternatif olarak sunmaktan kaçınır (s. 589); genel eğilimin aksine, Hititleri modern Türkiye'nin ataları olarak tanımlamaz (s. 585) ve yalnızca, Yunan-Roma uygarlığının orijininin Asya'ya dayandığını belirtir (s. 585), *Birinci Kongre.*

55 M. Tunçay ve Haldun Özen, "1933 Darülfünun Tasfiyesi veya Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü", *Tarih ve Toplum,* 10 (1984).

56 Bir örnek: Dil, Tarih, Coğrafya tasfiyesinde adı geçen bilimadamları üniversitelerarası kurulca suçsuz bulunurlar; ithamlar mahkemeye yansıtıldığında da, haklarındaki suçlamalar yeterli görülmez. Bunun üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kararıyla üniversitedeki kadroları kaldırılarak tasfiye gerçekleşir: N. Berkes. *Unutulan Yıllar.* İstanbul: İletişim, 1997, ayrıca Mete Çetik (der.), *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Savunması.* İstanbul: Tarih Vakfı, 1998.

OSMANLI ARAŞTIRMALARI'NIN İHMAL EDİLEN İKİ ALANI, KADIN TARİHİ VE "AZINLIKLAR" TARİHİ ÜZERİNE BİRKAÇ NOT

1 O halde, işçi sınıfının tarihini mutlaka işçiler, kara ırkın tarihini mutlaka zenciler, Türkiye'nin tarihini mutlaka Türkler, Budizm'in tarihini mutlaka Budistler, homoseksüellerin tarihini mutlaka homoseksüeller mi yazmalı? Ayrıca, kadın olmak bu anlamda bir bilinci doğrudan sağlamıyor: Ünlü tarihçi Joan Scott'un kendi erken dönemlerine bu açıdan getirdiği eleştiriyi anımsayalım.

2 Fatma Müge Göçek & Shiva Balaghi (der.), *Reconstructing Gender in the Middle East.* New York: Columbia University Press, 1994, s. 9.

3 İlk örnekler için, *Reconstructing Gender*, s. 9-14; Madeline

Zilfi (der.), *Women in the Ottoman Empire*. Leiden: E.J. Brill, 1997, s. 1-3.

4 *Women in the Ottoman Empire*, s. 1.

5 Ayrıntılar için, "Devletler ve Toplumsal Devrimler: Osmanlı araştırmalarında Bazı Yeni Açılımlar", *Toplum ve Bilim*, 83 (2000) Kış, s. 324-25.

6 Nermin Abadan-Unat (der.), *Women in Turkish Society*. Leiden: E.J. Brill, 1981; Şirin Tekeli. *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*. İstanbul: Birikim, 1982; Yeşim Arat. *The Patriarchal Paradox: Women Politicians in Turkey*. New York: Fairleigh Dickinson University Press, 1989; Deniz Kandiyoti (der.), *Women, Islam and the State*. Philadephia: Temple University Press, 1991; Ş. Tekeli (der.), *Women in Modern Turkish Society*. Londra: Zed, 1995. Bu örnek eserlerin yanına, Fatmagül Berktay, Zehra Arat, Ayşe Öncü, Feride Acar, Nükhet Sirman, Yıldız Ecevit, Lale Yalçın - Heckmann, Ferhunde Özbay, Ayşe Durakbaşa, Yasemin Nuhoğlu - Soysal, Ayşe Saktanber gibi araştırmacıların katkıları eklenebilir.

7 Serpil Çakır. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis, 1994; Şefika Kurnaz. *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991 ve *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1996. Ayrıca, Nora Şeni, "Ville ottomane et représentation du corps féminin", *Les Temps Modernes*, Temmuz-Ağustos, 1984 içinde ve D. Kandiyoti, "Slave girls, temptresses and comrades: Images of women in the Turkish novel", *Feminist Issues*, 8 (1) (1988) içinde.

8 L. Peirce. *The Imperial Harem*. New York: Oxford University Press, 1993.

9 *Tarih ve Toplum*, 31 (183) (1999). İstisnai olan, Selçuklu Dönemine yönelik "Afyon-Karahisar'ın Kadınanaları" adlı makaledir.

10 *Toplumsal Tarih*, 11 (63) (1999).

11 *Toplumsal Tarih*, 13 (75) (2000).

12 Pek de aynı şeyler olduğunu sanmıyorum; Linda Gordon'a bu soruyu yönelttiğimde, "dur, ben seni kütüphanenin bize ait olan özel kısmına göndereyim" gibi bir tavır almıştı. Bu kavram kargaşasını özellikle Michigan Üniversitesi'nde düzenlenen bir atölye çalışmasında, konuya ilgileri yüksek birkaç lisansüstü öğrencisi arkadaşla tartışırken farkettim.

13 Étienne Balibar & Immanuel Wallerstein. *Race, nation, classe:*

Les identités ambiguës. Paris: Éditions la Découverte, 1988, s. 130.

14 E.J. Hobsbawm. *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s. 31, 65, 133, 134.

15 D. Panzac. *La population de l'Empire Ottoman*. Aix-en-Provence: IREMAM. 1993.

16 a.g.e., s. 11.

17 Bu konu için çok önemli kaynak: Benjamin Braude & Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt. New York: Holmes & Meier, 1982.

18 K. Karpat. *Ottoman population, 1830-1914*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1985; J. McCarthy. *The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics*. Boston: G.K. Hall, 1982 ve *Muslims and Minorities*. New York: New York University Press, 1983.

19 Arşiv tecrübem olmadığı için, Profesör Karpat'ın deneyimine başvurdum: Kendisi, "azınlık" teriminin çok sonraki dönemlerin icadı olduğunu, arşiv belgelerinde böyle bir kullanımın sözkonusu olmadığını söyledi.

20 M. Tunçay & Erik J. Zürcher (der.), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923*. Londra: British Academic Press, 1994, s. 168.

21 a.g.e., s. 160.

22 Bu literatürün toplu bir değerlendirmesi için Halil İnalcık, "On the Social Structure of the Ottoman Empire: Paradigms and Research", H. İnalcık. *From Empire to Republic*. İstanbul: ISIS, 1995 içinde.

23 Cyril Black & Carl Brown (der.), *Modernization in the Middle East*. Princeton: Darwin Press, 1992, s. 2.

24 J. McCarthy. *Death and exile: The ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. Princeton: Darwin Press, 1995.

DEVLETLER VE TOPLUMSAL DEVRİMLER: OSMANLI ARAŞTIRMALARI'NDA BAZI YENİ AÇILIMLAR

1 Bu makalenin yazılmasına başından beri destek veren Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nden hocam, hocam olduğu kadar dostum, Oktay Özel'e teşekkür ederim. Ayrıca, bana Theda

Skocpol'un yalnızca "ilgi çekici bir kitap yazmış bir sosyolog" olmadığını öğreten Wisconsin Üniversitesi - Madison, Sosyoloji Bölümü'nden Philip Gorski ve Mustafa Emirbayer'e de teşekkür ederim.

2 William Sewell, Jr., "Three Temporalities", Terrence McDonald (derleyen), *The Historic Turn in the Human Sciences*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996 içinde, s. 245.

3 Theda Skocpol, "Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology", Theda Skocpol (der.), *Vision and Method in Historical Sociology*. New York: Cambridge University Press, 1984 içinde, s. 356.

4 R. Bendix. *Nation - building and Citizenship*. New York: Wiley, 1964; S.H. Eisenstadt. *The Political Systems of Empires*. New York: Free Press, 1963; B. Moore Jr. *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press, 1966.

5 Skocpol, "Emerging", s. 356.

6 Sewell, Jr., s. 246.

7 Skocpol, "Emerging", s. 359.

8 Türkiye'ye ilişkin bir örneğe hemen değinelim: Ellen Kay Trimberger. *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*. New Brunswick: Transaction Books, 1978.

9 A.G. Frank. *Dependent Accumulation and Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press, 1978; F. Cardoso. *Sociologie du développement en Amérique latine*. Paris: Éditions Anthropos, 1969; P. Baran. *Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press, 1957; S. Amin. *Le développement inégal*. Paris: Éditions de minuit, 1973; M. Dobb, P. Sweezy et al. *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Londra: Verso, 1978. Hans Singer ve Raoul Prebisch, bu yaklaşımın 50'li yıllardaki öncüleridir.

10 Doğan Avcıoğlu. *Türkiye'nin Düzeni*. Ankara: Bilgi, 1969; İsmail Cem. *Türkiye'de Gerikalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Cem, 1979; Stefanos Yerasimos. *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Gözlem, 1974-76. Bu görüşün etkili bir kritiği için, İlber Ortaylı. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil, 1983.

11 Charles Ragin. *The Comparative Method*. Berkeley: University of California Press, 1987, s. 53.

12 I. Wallerstein. *The Modern World System I, II, III*. New York: Academic Press, 1974, 1980, 1989.

13 Reşat Kasaba. *The Ottoman Empire and the World Economy*. Albany: State University of New York Press, 1988; Çağlar Keyder. *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey, 1923-1929*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981; Şevket Pamuk. *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*. Ankara: Yurt, 1984.

14 C. Tilly. *The Vendee*. Massachusetts: Harvard University Press, 1964; *The Contentious French*. Cambridge: Belknap, 1986; *The Rebellious Century, 1830-1930*. Mass.: Harvard University Press, 1975 (Louise ve Richard Tilly ile birlikte); *Coercion, Capital and European States, AD 990-1992*. Oxford: Blackwell, 1998.

15 Terimi, bu tavrı eleştirirken Mete Tunçay kullanır. M. Tunçay. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek - Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt, 1981, önsöz. Belki de, bu anlamda 12 Mart'ı Uğur Mumcu ve İsmail Cem'in, 12 Eylül'ü, Mehmet Ali Birand'ın kaleminden okumaya şaşmamak gerekir. Çizgi dışı üç ekip çalışması için: Sina Akşin (der.) *Türkiye Tarihi*, 5 cilt. İstanbul: Cem,?; Murat Belge (der.) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 6 cilt. İstanbul: İletişim, 1986 ve Murat Belge (der.) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 10 cilt. İstanbul: İletişim, 1983.

16 Ş. Mardin. *Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme. Bediüzzaman Said Nursi Olayı*. İstanbul: İletişim, 1992; Ç. Keyder. *State and Class in Turkey*. Londra: Verso, 1987.

17 J. Cohen, "Rational Capitalism in Renaissance Italy", *American Journal of Sociology* 85 (6) (1980), s. 1340-55; J. Goldstone, "Capitalist Origins of the English Revolution: Chasing a Chimera", *Theory and Society*, 12 (1983), s. 143-80; D. Chirot. *Social Change in Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*. New York: Academic Press, 1976.

18 En yakın tarihli iki örnek, Thomas Ertman ve Karen Barkey'dir. T. Ertman. *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. New York: Cambridge University Press, 1997 ve K. Barkey. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca: Cornell University Press, 1994.

19 Sewell, Jr.'ın daha önce referans verdiğim makalesini kastediyorum.

20 Sewell, Jr.'ın yanında, Michael Burawoy, "Two Methods in Search of Science", *Theory and Society* 18 (6) (1989), s. 759-85 ve

Stanley Lieberson, "Small N's and Big Conclusions", Charles Ragin ve Howard Becker (der.), *What is a Case?* New York: Cambridge University Press, 1992 içinde, Skocpol'un diğer önemli kritikleridir.

21 J. Goodwin, "How to Become a Dominant American Social Scientist: The Case of Theda Skocpol", *Contemporary Sociology* 25 (3) (1996), s. 293-95.

22 Terimi, Ayşe Öncü'den ödünç aldım, "ticareti" kısmını ben ekledim: A. Öncü, "Sosyal Bilimlerde Yeni Meşruiyet Zemini Arayışları", Tanıl Bora, Semih Sökmen, Kaya Şahin (der.), *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*. İstanbul: Metis, 1998 içinde, s. 50.

23 Bu tanımı, tarihsel roman bağlamında, kendi eseri *Engereğin Gözündeki Kamaşma* üzerine Zülfü Livaneli yapmıştı.

24 C. Tilly. *As Sociology Meets History*. New York: Academic Press, 1981. Bir "buluşma" olup olmadığı konusu ulema beyninde biraz ihtilaflı olduğu için, "karşılaşma" olarak çevirmeyi tercih ettim.

25 Bendeki nüsha, 1997 basımıdır. T. Skocpol. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. New York: Cambridge University Press, 1997.

26 a.g.e., s. 4.

27 a.g.e., s. 40-41.

28 İki yazarın, daha önce referans verilen makaleleri.

29 Skocpol, "Emerging", s. 383.

30 Skocpol, *States*, s. 288.

31 Skocpol, "Emerging", s. 376.

32 Skocpol, *States*, s. xi.

33 a.g.e., s. 39-40.

34 T. Gurr. *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press, 1970; C. Johnson. *Revolutionary Change*. Boston: Little, Brown, 1966; C. Tilly. *From Mobilization to Revolution*. Mass.: Addison-Wesley, 1978.

35 Skocpol, "Emerging", s. 375.

36 Skocpol, *States*, s. 17.

37 Bu bağlantıya Erik Jan Zürcher dikkat çekmiştir. E.J. Zürcher. *Turkey, a modern history*. Leiden: E.J. Brill, 1994, s. 7.

38 Bugünlerde, özellikle milliyetçilik çalışmalarında, Eric J. Hobsbawm ve Benedict Anderson'ın bu kavramlarını zikretmek adeta moda oldu. Ancak, onlarla aynı kampta yer almalarına rağmen, Ernest Gellner, Elie Kedourie veya Partha Chatterjee'ye ay-

nı sıklıkla başvurulmuyor; hele de onların tezlerini sorgulayan Clifford Geertz, John A. Armstrong ve tabii Anthony Smith'den bahseden iyice nadir. Acaba bilgisizlik mi, yoksa bir nev'i "algıda seçicilik" mi sözkonusu? Bu kavramlar harcıalem değilken, 1990'ların başında bir avuç talihli genci Hobsbawm ve Anderson'ın eserleriyle tanıştıran Selim Deringil'e teşekkür ederim.

39 Barkey, s. 85.

40 T. Skocpol, "Bringing the State Back In", Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (der.), *Bringing the State Back In*. New York: Cambridge University Press, 1985 içinde.

41 a.g.m., s. 4-5.

42 a.g.m., s. 20.

43 Barkey, s. 10, dipnot 16.

44 Bu yaklaşım için, Çağatay Uluçay. *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul: Berksoy, 1955; bıraz daha ölçülü olmakla birlikte, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ayan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt I, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı,? içinde, s. 41-42; Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", a.g.e., cilt III içinde, s. 397.

45 İ.H. Uzunçarşılı'nın "teşkilatı" serisini kastediyorum ve tabii, H. İnalcık. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*. New York: Weidenfeld & Nicolson, 1973. Bu arada, Carter Vaughn Findley'nin iki kurumsal tarihini de unutmayalım: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*. Princeton: Princeton University Press, 1980 ve *Ottoman Civil Officialdom: a Social History*. Princeton: Princeton University Press, 1988.

46 Ancak, ne "öteki"nin ne de "beriki"nin tarifi genellikle derinleştirilmiyor.

47 A. Singer. *Palestinian Peasants and Ottoman Officials*. New York: Cambridge University Press, 1994.

48 O. Özel, "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek* içinde, s. 147.

49 Skocpol, *States*, s. xiv.

50 a.g.e., s. 3-43.

51 T. Skocpol. *Protecting Soldiers and Mothers*. Mass.: Harvard University Press, 1992.

52 Skocpol, "Emerging", s. 382. Doğrusu niye "aynı" soru soruluyor, onu anlamış değilim. Ayrıca, Skocpol'un en büyük esin kaynaklarından biri olan Bloch'a göre, bulgu bir nev'i tanık-

tır, bu yüzden tarihçi tarafından sıkı bir sorgudan geçirilmesi gerekir.

53 P. Chatterjee. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories.* Princeton: Princeton University Press, 1993, s. 4.

54 H. Berktay, "The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography", Halil Berktay, Suraiya Faroqhi (der.) *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History.* Londra: Frank Cass, 1992 içinde, s. 150.

55 T. Bora, "Dergicilik Deneyimi: Sosyal Bilimler Pratiğinde Bir Anlam Arayışı", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek* içinde, s. 248-50.

56 Kırkayak Halil Paşa, Aziz Nesin'in "Kazan Töreni" adlı öyküsünde arka planda şöyle bir görünüp kaybolan bir karakterdir.

57 Örneğin, Samuel Huntington. *Political Order in Changing Societies.* New Haven: Yale University Press, 1968; Dankwart Rustow, Robert Ward (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey.* Princeton: Princeton University Press, 1964.

58 İki istisna: William J. Griswold, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", Heath Lowry, Donald Quataert (der.), *Humanist and Scholar: Essays in Honour of Andreas Tietze.* İstanbul: ISIS, 1993 içinde ve J. Goldstone, "East and West in the Seventeenth Century: Political Crisis in Stuart England, Ottoman Turkey, and Ming China", *Comparative Studies in Society and History*, 30, 1988.

59 Yine iki istisna: Engin Deniz Akarlı. *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920.* Berkeley: University of California Press, 1993; Hasan Kayalı. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918.* Berkeley: University of California Press, 1997.

60 Özel, s. 153-54.

61 Terim, Mustafa Emirbayer'indir.

62 Skocpol, *States*, s. xiii.

63 a.g.e., s. vii.

64 Skocpol, "Emerging", s. 362.

65 Gayatri C. Spivak, "Can the Subaltern Speak", Cary Nelson, Lawrence Grossberg (der.), *Marxism and the Interpretation of Culture.* Urbana: Illinois University Press, 1988 içinde.

66 Klasik eser, Sencer Divitçioğlu'nun kitabıdır: S. Divitçioğlu. *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu.* İstanbul: İstan-

bul Üniversitesi, 1967. İkinci isim olarak, Muzaffer Sencer sayılabilir.

67 Bulgaristan'da Bistra Cvetkova ve Vera Mutafcieva; eski Yugoslavya'da Dranislav Djurdjev ve Nedim Filipovic; Romanya'da Henri Stahl bu teorinin temsilcileri olarak gösterilebilir. Balkan tarihyazımına dahil olmamakla birlikte, eski Sovyetler Birliği'nden C.F. Oreshkova ve eski Doğu Almanya'dan Ernst Werner de benzeri bir üslubu takip ederler. Konunun kapsamlı bir tartışması için, H. İnalcık, "On the Social Structure of the Ottoman Empire: Paradigms and Research", H. İnalcık. *From Empire to Republic.* İstanbul: ISIS, 1995 içinde, s. 17-60.

68 Edward Shils'in bu fikri Türkiye'de, özellikle Şerif Mardin'in makalesinden sonra çok ilgi çekmiştir. E. Shils, "Center and Periphery", *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Karl Polanyi on his Seventieth Birthday.* Londra: Routledge&Kegan Paul, 1961 içinde; Ş. Mardin, "Center - Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus*, 102 (1973), s. 169-90; Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, 1 (1980), s. 81-108.

69 Ben bu teoriyle memnun mesutken, bu noktaya dikkatimi çeken Kemal Karpat'a teşekkür ederim.

70 Çiftlik tartışmasının mükemmel bir özeti için, Gilles Veinstein, "On the Çiftlik Debate", Çağlar Keyder, Faruk Tabak (der.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East.* Albany: State University of New York Press, 1991 içinde.

OSMANLI TARİHİ'NE YAKLAŞMAK

1 Sözkonusu esere dikkatimi Profesör Kemal Karpat çekti. Kapsamı çok geniş olan bu yapıtı, herhangi bir bölümüne haksızlık yapmadığımı umarak ve mümkün mertebe kısa ve net olmaya çaba sarfederek tanıtıyorum.

2 Faroqhi'nin Ermeni soykırımı iddiaları veya Türkiye'de laiklik tartışmalarında taraf olan Amerikalı bilim adamları örneği özellikle ilginçti.

3 Bu ifade Virginia Aksan'ındır.

4 Mesela, Andrew Hess'in "sınırı" hâlâ "unutulmuş" durumda: A. Hess. *The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth - Century Ibero - African Frontier.* Chicago: Chicago University Press, 1978.

5 Bir istisna: Salih Özbaran. *The Ottoman Response to European Expansion, Studies on Ottoman Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century*. İstanbul: İSİS, 1994.

6 Bir başka istisna: Azmi Özcan. *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924*. Leiden: E.J. Brill, 1997.

7 Stéphane Yérasimos. *Les voyageurs dans l'empire ottoman (XIVe-XVIe siècles), Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

BOĞAZ'IN İKİ YAKASI: AVRUPA İLE İSLAMCILIK ARASINDA TÜRKİYE

1 Söz konusu eser, Bassam Tibi'nin orijinali Almanca olarak yazılmış *Aufbruch am Bosporus. Die Türkei zwischen Europa und dem Islamismus* adlı kitabıdır. İngilizce ya da Fransızca bir tercümesini bulamadığımdan, karşılaştırma olanağından yoksun olarak, Türkçe çevirisini kullandım: B. Tibi. *Boğaz'ın İki Yakası. Avrupa ile İslamcılık arasında Türkiye*, çeviren Sevinç Kabakçıoğlu. İstanbul: Doğan, 2000.

2 Malcolm E. Yapp. *The Near East since the First World War*. New York: Longman, 1996, s. 1.

3 Yakın tarihli, Türkiye'yi neredeyse hiç dikkate almayan örnekler için, James Piscatori (der.), *Islam in the Political Process*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986; Dale Eickelman ve J. Piscatori (der.), *Muslim Politics*. Princeton: Princeton University Press, 1996; John Esposito. *The Islamic Threat: Myth or Reality?* New York: Oxford University Press, 1992 ve *Islam: The Straight Path*. New York: Oxford University Press, 1998. Bu tavrın dışına çıkan bir istisna için, John Voll. *Islam: Continuity and Change in the Modern World*. Syracuse: Syracuse University Press, 1994.

4 Bu fikrinde çok da yalnız olduğu söylenemez: Samuel Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon &Schuster, 1996 ve Zbigniew Brzezinski. *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books, 1997.

5 Bozkurt Güvenç, Gencay Şaylan, İlhan Tekeli, Şerafettin Turan (der.) *Türk - İslam Sentezi*. İstanbul: Sarmal, 1994. Ayrıca, Tanıl Bora, "Türkiye'de Radikal Milliyetçi İdeolojinin Gelişme

Seyri", Mete Tunçay (der.), *75. Yılda Düşünceler, Tartışmalar*. İstanbul: Tarih Vakfı, 1999 içinde.

6 Kemal Karpat. *Ottoman Population, 1830-1914*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1985; Justin McCarthy. *The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics*. Boston: G.K. Hall, 1982, *Muslims and Minorities*. New York: New York University Press, 1983, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. Princeton: Darwin Press, 1995. Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu üzerine yapılan tüm etütlerin bir dökümü için, Daniel Panzac. *La population de l'Empire Ottoman*. Aix-en-Provence: IREMAM, 1993.

7 Burada, en azından Tibi'nin dikkatini bibliyografyasında yer alan bir dev esere çekmek gerekiyor. Halil İnalcık'ın kendi yazdığı kısımdaki ana gayesi Osmanlı'nın nasıl Açe Sultanlığı'ndan (Malezya) Portekiz'e, Kuzey Afrika'dan Polonya'ya kadar uzanan bir ticaret ağı kurduğunu göstermektir: H. İnalcık ve Donald Quataert (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1916*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

8 C. Kafadar. *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*. Berkeley: University of California Press, 1996.

9 Erken yüzyılların Osmanlı hükümdarları, ünvanın kullanımının İslam dünyasında yaratabileceği tepkileri gözönüne alarak, "hadımü'l-harameyn'üş-şerifeyn" (kutsal yerlerin hizmetkârı) sıfatıyla yetinirlerdi, çünkü Halifeliğin ideal şartlarından biri olan Kureyş kabilesine mensup olma durumu onlar için mümkün değildi.

10 Birkaç örnek: Şerif Mardin. *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*. Albany: State University of New York Press, 1989; Mümtaz'er Türköne. *Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: İletişim, 1991 ve en yeni olarak, K. Karpat, "Introduction" ve "Historical Continuity and Identity Change or How to be Modern Muslim, Ottoman, and Turk", K. Karpat (der.), *Ottoman Past and Today's Turkey*. Leiden: E.J. Brill, 2000 içinde.

11 Son iki nokta için: B. Tibi. *The Challenge of Fundamentalism: Political Islam and the New World Disorder*. Berkeley: University of California Press, 1998.

12 Keddie'nin, Tibi'nin bir önceki referansta anılan eseri hakkındaki kitap değerlendirmesi: *International Journal of Middle East Studies*, 32 (1) (2000), s. 183.

ÇEVİRİLER, EDİTE ESERLER, BOOK REVIEW'LAR

1 "Bavul turizmi" tabirini Ayşe Öncü'den ödünç almış, "ticareti" kısmını ben eklemiştim: A. Öncü, "Sosyal Bilimlerde Yeni Meşruiyet Zemini Arayışları", Tanıl Bora, Semih Sökmen, Kaya Şahin (der.), *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*. İstanbul: Metis, 1998 içinde, s. 50; K. Durukan, "Devletler ve Toplumsal Devrimler: Osmanlı Araştırmalarında Bazı Yeni Açılımlar", *Toplum ve Bilim*, 83 (2000) Kış, s. 326.

2 "Biz" ve "ötekiler" terimleri genellikle milliyetçilik çalışmalarını çağrıştırır, ancak doğaldır ki sınıf, ırk, toplumsal cinsiyet gibi açılardan bakılarak da çeşitlendirilebilirler.

3 Kimsenin emeğine saygısızlık yapmadığımı umarak, örnek göstermek maksadıyla Aristoteles'ten Karl Popper'a, Bizans siyasi düşüncesinden Bertrand Russell'a uzanan geniş bir spektrumda çok yıllardır tercümeler yapan Mete Tunçay'ı, Fransızcadan, özellikle de *Annales* ekolünden çeviriler üstlenen Mehmet Ali Kılıçbay'ı, Fatmagül Berktay'ı, Selim Deringil'i, Ayşe Buğra'yı, Nuray Mert'i zikredeyim. Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, Oktay Özel ve Uygur Kocabaşoğlu da hem kendileri bizzat tercüme yaparak, hem de başkalarının çeviri faaliyetini organize ederek belli bir işbölümü içinde Türkçeye önemli yapıtlar kazandırdılar.

4 Kıdemin önemine, ne şekilde anladığıma başka yerde kısaca değinmiştim. K. Durukan, "Osmanlı Tarihine Yaklaşmak" (Suraiya Faroqhi'nin *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources* adlı yapıtı üzerine kitap tanıtımı), *Kebikeç*, 10 (2000), s. 277.

SÖĞÜT'TEN İSTANBUL'A

1 *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*. Oktay Özel, Mehmet Öz (der.) 635 sayfa, resimler, bibliyografya, endeks. Ankara: İmge, 2000. ISBN 975-533-250-2.

OSMANLI MİRASI VE GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİ

1 *Ottoman Past and Today's Turkey*. Kemal H. Karpat (der.) xxii+306 sayfa, endeks. Leiden: E.J. Brill, 2000. 96 $ (ciltli) ISBN 90-04-11562-5.

1 Esas olarak, *Doğu Batı* dergisinin iki sayısına, özellikle de bu nüshalardan birinde kendine yer bulan bir makaleye yönelik olması hasebiyle, böyle bir yazının kaleme alınması fikri ilk planda adı geçen yayın organına götürülmüştü; ancak, *Doğu Batı*'nın eski sayılarına ilişkin metinlere yer vermeme politikasından dolayı, bu kanal tercih edildi.

2 Tırnak içinde ifadeler, çünkü kavramlar hayli netameli, ciddi biçimde tartışılmaya muhtaç. Mesela, İdris Küçükömer'in *Düzenin Yabancılaşması*'ndaki sağ, sol tanımını anımsayalım veya Taha Parla'nın Türkiye'de merkezin sağda olduğu, dolayısıyla solun bile genel kabul gören şekliyle yerinde olmadığı, sağa kaymış bulunduğu yargısını hatırlayalım.

3 Yorumsuz bir örnek olarak, yalnızca bir başlık ve yazının ilk cümlesi: Sezgin Kızılçelik, "Batı Düşün Kalıplarının Dışında, 'Takım Anlayışı'ndan Hareket Edenlerin Karşısında Bir Yerli, Yerli Olduğu Kadar Evrensel Bir Sosyolog: Baykan Sezer"; "Baykan Sezer, Türk sosyolojisinin kurucu ismidir".

4 Vurgular benimdir. "Bu ülkede tarihçiliğin (aynı durum kısmen akademik edebiyat için de geçerlidir) en önde gelen meselesi, *üzerine adeta bir ölü toprağı serpilmiş* gibi duran *taşralı bir sosyalleşmenin fonksiyonu* olmasıdır. Menkıbeler, destanlar ve masallarla büyüyen bazı *taşra çocukları*, orta öğrenimlerinin *vasıfsızlığının* yol açtığı üniversite giriş sınavı başarısızlıklarının sonucu, *yaygın taşra profesyonel düşü olan mühendisliği* kazanamayarak zar zor da olsa soluğu tarih bölümlerinde almaktadır. Bu bölümlerin puanları *alabildiğine düşüktür*. Bölümde karşılaştıkları hocalarının *büyük kısmı da kendilerinin geçmekte olduğu yoldan daha evvel geçmiş olan kişilerdir*. Burada yoğun bir pozitivist süreçten geçen tarih öğrencileri, eski yazıyı nasıl okuyacaklarını öğrenirler ve soluğu arşivde alırlar. Onlar için varsa yoksa Osmanlı tarihidir, tarih olan. Arşivlerde yıllar boyu süren çalışmalar istiflenir, doktora ve doçentlik tezleri haline gelir.

Bu çabaları elbette küçümsemiyorum. Her alanın olduğu gibi tarihçiliğin de *teknisyenlere* ihtiyacı vardır. *Ama nasıl diş teknisyenleri dişçi olamıyorsa tarih teknisyenlerinin de tarihçi olmasını beklememeliyiz*. Bu ülkenin tarihçilerinin (*tarih teknisyenleri olarak da okunabilir*) kısm-ı azamı, arşiv öncesinde tutturmaları beklenen entelektüel ve metodolojik birikimden ma'ale-

sef yoksundur. Tarih eğitimi gören *taşralı* kuşakların, *baba ocağında kalan mühendislik düşlerinin tortusu* olarak değerlendirebileceğim Anglo-Sakson pozitivizm bu birikimsizliği katmerleştirmekle kalmıyor, daha fenası meşrulaştırıyor da. Sonuç *taşralı* standartlarla uyumlu, parçacı, dar görüşlü bir tarih teknisyenliğinin yerleşerek sanki-tarihçilik haline gelmesidir.

Tarih teknisyenliğinin müktesebat iddiaları, kaba anlamıyla ayrıntılara boğulmaktır. Ya da edinilmiş parça parça bilgileri biriktirmek ve uluorta okura ya da dinleyiciye boca etmektir. Bunun da *taşra bonkörlüğüyle bitişen bir görgüsüzlük* olduğunu düşünüyorum. Buna bilginin uluorta saçılması da diyebiliriz. Bunu yapan çok sayıda tarih teknisyeni mevcuttur. Galiba 'ne çok şey de biliyormuş' dedirtmekten alınan gizli bir zevk olsa gerektir".

Bu upuzun dipnota bir de bireysel ek: Elinizdeki metnin yazarı bir taşralı değildir, yukarıda tasvir edilen safhalardan da geçmedi. Ancak, insanların tercih koyma, karar belirtme imkânları olan durumlardan dolayı sorumlu tutulması gerektiğine inanıyor. Neticede, herbirimiz elimizde olmadan belli coğrafyalarda, bazı sosyal, ekonomik, kültürel şartlara, birtakım kimlikleri sırtımıza yüklenmiş olarak doğuyoruz.

5 Doğrusu Skocpol; bir yazım, belki de bir dizim hatası olduğu anlaşılıyor.

6 C. Tilly. *The Vendee*. Massachusetts: Harvard University Press, 1964; *The Contentious French*. Cambridge: Belknap, 1986; *The Rebellious Century, 1830-1930*. Mass.: Harvard University Press, 1975 (Louise ve Richard Tilly ile birlikte); *Coercion, Capital and European States, AD 900-1992*. Oxford: Blackwell, 1998; *As Sociology Meets History*. New York: Academic Press, 1981; *From Mobilization to Revolution*. Mass.: Addison-Wesley. 1978. Tilly, Avrupa tarihi üzerine, Avrupa'nın yaşadığı değişimler üzerine en fazla başvurulan kaynaklardan biridir.

7 T. Skocpol. *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979; *Protecting Soldiers and Mothers*. Cambridge: Belknap, 1992; *Social Revolutions in the Modern World*. New York: Cambridge University Press, 1994; *Social Policy in the United States*. Princeton: Princeton University Press, 1995; (der.), *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984; (der.), *Democracy, Revolution, and History*. New York: Cornell University Press, 1998; (der.), *Marxist Inquiries*. Chicago: University of

Chicago Press, 1982 (Michael Burawoy ile birlikte); (der.), *Bringing the State Back in.* New York: Cambridge University Press, 1985 (Peter Evans ve Dietrich Rueschemeyer ile beraber); (der.), *Politics of Social Policy in the United States.* Princeton: Princeton University Press, 1988 (Margaret Weir ve Ann Shola Orloff ile); (der.), *State and Party in America's New Deal.* Madison: University of Wisconsin Press, 1995 (Kenneth Finegold ile birlikte); (der.), *States, Social Knowledge, and the Origins of Modern Social Policies.* Princeton: Princeton University Press, 1996 (Dietrich Rueschemeyer ile); (der.), *The New Majority.* New Haven: Yale University Press, 1997 (Stanley Greenberg ile). Skocpol, tarihsel sosyolojinin en önemli isimlerinden biri, devrim teorisine yenilik getiren, "devleti geri getirmek" yaklaşımını ortaya koyan bir akademisyendir.

8 I. Wallerstein. *The Modern World-System,* 3 cilt. New York: Academic Press, 1976, 1980, 1989; *The Capitalist World-Economy.* Cambridge: Cambridge University Press, 1979; *Historical Capitalism.* Londra: Verso, 1983; *The Politics of the World-Economy.* Cambridge: Cambridge University Press, 1984; *Geopolitics and Geoculture.* Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1991; (der.), *Antisystemic Movements.* New York: Verso, 1989 (Giovanni Arrighi ve Terence K. Hopkins ile ber 'ber). Wallerstein, "bağımlılık" nosyonundan hareketle "dünya sistemi" fikrinin babası, tarihsel sosyolojinin önde gelen temsilcisidir.

9 E.J. Hobsbawm. *Industry and Empire.* Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1969; *The Age of Capital.* Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1975; *The Age of Empire.* New York: Vintage, 1989; *The Age of Extremes.* New York: Pantheon, 1994; *The Age of Revolution.* New York: Vintage, 1998; *Politics for a Rational Left.* Londra: Verso, 1989; *Nations and Nationalism since 1780.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990; (der.), *The Invention of Tradition.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983 (Terence Ranger ile). Hobsbawm, son iki yüzyılın tarihinin en itibarlı uzmanlarından biri, Avrupa ve dünya tarihçiliğinin duayenlerindendir. Milliyetçilik üzerine yapılmış herhangi bir çalışmanın Hobsbawm'a değinmemesi pek nadir görülür.

10 Kendisinin bilebildiğim İngilizce kitabı: *Studies on Ottoman Transformation.* İstanbul: İSİS, 1994.

11 Ortaylı'nın yapıtlarından bazı örnekler: *Türkiye İdare Tarihi.* Ankara: Doğan, 1979; *Gelenekten Geleceğe.* İstanbul: Hil, 1982;

Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu. İstanbul: Kaynak, 1983; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil, 1983; *İstanbul'dan Sayfalar*. İstanbul: Hil, 1987; *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim: Makaleler I*. Ankara: Turhan, 2000.

12 Gerçi, Profesör Öğün'ün "İlk olarak bilginin çapı itibarıyla, İlber Bey'den daha fazla tarih bilen kimse yoktur diyebilirim" şeklinde bir cümlesi olduğunu da not edelim.

MODEL ÜLKE OLARAK TÜRKİYE: BİR KISACIK YAZININ DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

1 Sözkonusu makaleden beni haberdar eden Buket Uzuner'e teşekkürler.

2 D. Eickelman. *Moroccan Islam: Tradition and Society in a Pilgrimage Center*. Austin: University of Texas Press, 1976 ve *Knowledge and Power in Morocco: the Education of a Twentieth Century Notable*. Princeton: Princeton University Press, 1985.

3 D. Eickelman ve J. Piscatori (der.), *Muslim Politics*. Princeton: Princeton University Press, 1996.

4 a.g.e., s. 23.

5 a.g.e., s. 120.

6 D. Eickelman (der.), *Russia's Muslim Frontiers: New Directions in Cross-cultural Analysis*. Bloomington: Indiana University Press, 1993.

7 D. Eickelman. *The Middle East: An Anthropological Approach*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1989.

8 D. Eickelman ve J. Piscatori (der.), *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*. Londra: Routledge, 1990.

9 a.g.e. Kemal H. Karpat, "The *Hijra* from Russia and the Balkans: The Process of Self-definition in the late Ottoman State"; Ruth Mandel, "Shifting Centers and Emergent Identities: Turkey and Germany in the Lives of Turkish *Gastarbeiter*"; Nancy Tapper, "*Ziyaret*: Gender, Movement, and Exchange in a Turkish Community".

10 J. Piscatori (der.), *Islam in the Political Process*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

11 a.g.e., s. 226.

12 a.g.e., s. 228.
13 J. Piscatori. *Islam in a World of Nation-states*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
14 a.g.e., s. 151-161.
15 a.g.e., s. 154.
16 John Esposito. *Islam. The Straight Path*. New York: Oxford University Press, 1998.
17 a.g.e., s. 249.
18 J. Esposito. *The Islamic Threat: Myth or Reality?* New York: Oxford University Press, 1992, s. 72.
19 J. Voll. *Islam: Continuity and Change in the Modern World*. Syracuse: Syracuse University Press, 1994.
20 a.g.e., s. 18.
21 a.g.e., s. 184.
22 a.g.e., s. 185.
23 Tümü 1979 sonrası yazılmış, en bilinenlerden üç örnek: Nikki Keddie. *Roots of Revolution*. New Haven: Yale University Press, 1981; Roy Mottahedeh. *The Mantle of the Prophet*. New York: Simon & Schuster, 1985; Said Arjomand. *The Turban for the Crown*. New York: Oxford University Press, 1988. Şimdilerde ise, İran üzerine yüzlerce kitap var, her derlemede de mutlaka İran'a değinen bir parça bulunuyor.

BİR AKADEMİK SAHTECİLİK ÖRNEĞİ: POULSHOCK OLAYI

1 Elinizdeki bilgi, ağırlıklı olarak Amerikan tarihçilerinin oluşturduğu bir haberleşme ağından, sözkonusu olayda taraf olan bir araştırmacının kaleminden çıkmış makaleden derlenmiştir: http://historynewsnetwork.org/articles/article.html?id=568.

BATI DIŞI EDEBİYATLARIN MAKÛS TALİHİ YA DA TÜRK EDEBİYATI'NI DÜNYAYA KİM TANITIR?

1 A. Trak, "Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi", *Toplum ve Bilim*, 14 (1981), Yaz.
2 Louis Mitler. *A Critical Bio-Bibliography of Leading Writers in the Turkish Republican Period up to 1980*. Bloomington: Indiana University Press, 1988.

3 Yazarın takma ad ya da eski tabiriyle nam-ı müstear olarak "Server Bedi"yi kullandığı parantez içinde verilmiş, fakat bu isimle kaleme alınmış ünlü *Cingöz Recai* serisinden söz edilmiyor.

4 Reşat Fuat Baraner'in Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın akrabası olması, ancak bunu hiçbir şart altında kullanmaması ilgiye değer bir noktadır.

5 L. Mitler. *Ottoman Turkish Writers: A Biographical Dictionary of Significant Figures in Ottoman Literature*. New York: P. Lang, 1988.

Çok boyutlu, muhtelif kaynaklı sorunları bulunan ulusal eğitim sistemimizin kurbanlarından biri de tarihtir. Çekinmeden itiraf edilmeli ki, tarih ya da genel olarak beşeri ve sosyal bilimler, çoğumuzun gözünde sıkıcı, maddi veya manevi bir getirisi olmayan, geçilmesi zorunlu sınavlar silsilesi için ezberlenen, sınavdan çıkıldığının ertesi günü de unutulmaya yüz tutan bir bilgi türüdür. Bu kitap, bir yandan farklı pencerelerden bakarak Türkiye'de bugün tarihçiliğin ne durumda olduğuna dair toplu bir bakış vermeye çalışıyor; diğer yandan gerek alanın uzmanlarının, gerekse genel okuyucunun tarih algılamalarına kimi eleştiriler getirerek başka şekillerde de tarih yazmanın, okumanın mümkün olduğunu savlıyor. Ümit edilen; profesyonel tarihçi olsun olmasın daha fazla sayıda insanın, daha nitelikli düzeyde böyle konulara eğilmesi, bunların üstüne kafa yorup fikir üretmesidir.

Kaan Durukan Amerika Birleşik Devletleri'nde, Wisconsin Üniversitesi-Madison'da doktorasını bitirmek üzeredir. Aynı zamanda İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü'nün kurucu kadrosundandır. Tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, edebiyat, folklor ilgi alanlarından bazılarıdır. Çeşitli konulardaki makale ve kitap tanıtımlarını Türkçe ve İngilizce olarak yayımladı. Türkçeden İngilizceye, İngilizceden Türkçeye, Fransızcadan İngilizceye tercümeleri var.

2.00

ISBN: 975-458-449-4
OTM: 10304401

KDV dahil fiyatı: 7.000.000 TL

Kapak resmi: Mevlüt Akyıldız